Personalități ale USM

PROFESOR UNIVERSITAR

Elena Aramă

Biobibliografie

Universitatea de Stat din Moldova
Biblioteca Științifică (Institut) „Andrei Lupan”

Personalități ale USM

PROFESOR UNIVERSITAR

Elena Aramă

Biobibliografie

Chișinău
Editura USM
2024

Editor: dr. hab. Constantin MANOLACHE
Responsabil de ediție: dr. Oleg BUJOR
Coordonatorul lucrării: dr. Mihai TAȘCĂ
Consultant științific: dr. hab. Valeriu CUȘNIR
Bibliografie: Janna NIKOLAEVA
Redactor: Ion VÂRȚANU
Copertă: Valeriu OPREA
Machetă: Maria NICHITENCIUC, Valeriu OPREA

DESCRIEREA CIP A CAMEREI NAȚIONALE A CĂRȚII

Elena Aramă : profesor universitar : Biobibliografie / Universitatea de Stat din Moldova, Biblioteca Științifică (Institut) "Andrei Lupan" ; editor: Constantin Manolache ; responsabil de ediție: Oleg Bujor ; coordonator: Mihai Tașcă ; consultant științific: Valeriu Cușnir ; bibliografie: Janna Nikolaeva. – Chișinău : Editura USM, 2024 (Blitz Poligraf). – 192 p. – (Personalități ale USM, ISBN 978-9975-62-486-2).

50 ex.

ISBN 978-9975-62-685-9.

016:[378+34+929(478)]

P 37

Lucrarea consacrată doctorului habilitat în drept Elena ARAMĂ, profesor universitar, este structurată în 3 părți: prezențe în mass-media, studii și articole științifice, bibliografie. Lista bibliografică cuprinde peste 290 de titluri, compartimentate pe domenii: teze de doctorat susținute; studii monografice; lucrări didactice; contribuții la dezvoltarea învățământului juridic; articole în culegeri, anuare; articole în reviste științifice; recenzent, coordonator al lucrărilor științifice și didactico-științifice; conducător științific al tezelor de doctor și doctor habilitat în drept; referințe privind activitatea profesorului Elena Aramă.

Volumul este adresat cadrelor didactice, cercetătorilor științifici, doctoranzilor, masteranzilor, studenților, elevilor, precum și unui cerc mai larg de cititori.

© Biblioteca Științifică (Institut) „Andrei Lupan", 2024

SUMAR

CUVÂNT ÎNAINTE (Igor ȘAROV) 5

INSPIRAȚII ALE UNUI DESTIN DEDICAT DREPTULUI ȘI DREPTĂȚII (Rodica CIOBANU) 7

CURRICULUM VITAE 13

Partea I. PREZENȚE ÎN MASS-MEDIA 21

PROFESIA DE JURIST ESTE O PROFESIE DE PRESTIGIU (Grigore CARCELEA) 22

DOAMNA PROFESOR CARE A INSTRUIT ȘI A EDUCAT GENERAȚII DE JURIȘTI O VIAȚĂ ÎNTREAGĂ (Interviu realizat de Revista Institutului Național al Justiției) 30

Partea II. STUDII ȘI ARTICOLE ȘTIINȚIFICE 39

Revendicarea drepturilor social-economice în contextul jurisprudenței constituționale 40

Criza democrației reprezentative și propuneri de depășire 61

Solidaritatea în corelație cu libertatea, egalitatea și fraternitatea 80

Unele considerente privind interacțiunea Curții Constituționale cu Parlamentul 108

Experiența constituțională europeană privind compatibilitatea legilor cu Constituția 114

Tendințe de standardizare în drept 119

Nicolae Steinhardt și subiectul renovării științei juridice 127

Unele reflecții metodologice despre cercetarea juridică la etapa doctoratului 132

Continuitatea tradiției constituționale românești de control al constituționalității legilor 142

Partea III. BIBLIOGRAFIE 151

Teze de doctorat susținute 152

Studii monografice 152

Lucrări didactice 155
Contribuții la dezvoltarea învățământului juridic 157
Articole în culegeri, anuare 158
Articole în reviste științifice 169
Recenzent, coordonator al lucrărilor științifice și didactico-științifice 180
Conducător științific al tezelor de doctor și doctor habilitat în drept 185
Referințe privind activitatea profesorului Elena Aramă 188

CUVÂNT ÎNAINTE

Distinsa noastră colegă profesor universitar Elena ARAMĂ, prima femeie doctor habilitat în drept din Republica Moldova, după o experiență didactică, științifică și managerială de peste 50 de ani, remarcăm cu profundă satisfacție și nesimulată mândrie că dumneaei și-a format și promovează consecvent un stil academic și de cercetare propriu și inconfundabil, bazat pe cunoștințe temeinice la disciplinele teoria generală a dreptului, istoria statului și dreptului, istoria doctrinelor politice și de drept; în domeniile cercetare și analiza fenomenului juridic.

În perioada 1993-2010, în calitate de șef al Catedrei teorie și istorie a dreptului, a optat pentru orientarea procesului didactic universitar, a doctrinei și practicii juridice spre redescoperirea adevărului istoric privind evoluția dreptului românesc; a inițiat și a organizat renovarea programelor de studii la disciplinele catedrei; a introdus cursuri speciale privind edificarea statului de drept și democratizarea vieții publice.

Fiind temeinic versată în istoria științelor juridice din tot spațiul românesc, dar și la scară internațională, grație cunoștințelor vaste de cultură generală și nivelului înalt de profesionalism de dascăl cu adevărat desăvârșit în domeniul jurisprudenței, manifestate de-a lungul carierei la pupitrul catedrei universitare prin originalitatea interpretărilor și studiilor de caz, precum și în timpul organizării cercetărilor juridice, a obținut realizări impresionante, recunoscute de comunitatea academică din țară, dar și de peste hotare. Printre acestea, un rezultat aparte este și constituirea sub conducerea dumneaei a unei direcții noi de cercetare, care întrunește 17 doctori și doi doctori habilitați în științe juridice privind dezvoltarea doctrinară a dreptului: teoria statului și a dreptului, dreptul constituțional, istoria statului și dreptului, istoria doctrinelor politice și de drept, trecutul juridic în principatele române.

Intrarea în detalii asupra activității protagonistei acestei modeste biobibliografii o lăsăm pe seama cititorilor, care fără îndoială, vor descoperi pentru sine cu mult mai multe lucruri interesante de cât cele menționate de noi.

În ce ne privește, în încheiere, la acest popas aniversar îi urăm mult stimatei doamne profesor universitar Elena Aramă, doctor habilitat în

drept, mulți ani întru toți fericiți, să aibă parte de discipoli ingenioși, responsabili și recunoscători, să facă noi investigații în lumea miraculoasă a cunoașterii științelor din domeniul jurisprudenței.

Igor ȘAROV
rector al Universității de Stat din Moldova,
doctor în istorie, profesor universitar

INSPIRAȚII ALE UNUI DESTIN DEDICAT DREPTULUI ȘI DREPTĂȚII

„Dacă am reușit sau nu – să judece alții..."
Profesor universitar Elena Aramă

Traseul profesional al profesorului universitar Elena ARAMĂ a fost însoțit de un parcurs al demnității și devotamentului pentru educația juridică, al vocației și consecvenței pozițiilor și opiniilor împărtășite, al cunoașterii și responsabilității pentru istorie, stat și drept, pentru valori și principii ale dreptății și legalității. Misiunea deloc ușoară de conducător, dascăl, coleg, consultat, sfătuitor, cercetător etc. pe care a avut-o pe parcursul anilor și pe care a reușit cu multă înțelepciune și iscusință să le îmbine au făcut ca recunoștința să fie exprimată cu mult respect de cei care au reușit să o cunoască, să interacționeze și să muncească alături de ea.

Doamna Elena ARAMĂ, la momentul deciziei de viitor, a făcut o alegere, care i-a pecetluit cariera profesională. Opțiunea acesteia pentru pedagogie a fost probabil că una dintre cele mai importante decizii ale unei persoane, de care ulterior au beneficiat generații. Chiar dacă după absolvirea școlii pedagogice din Cahul a avut un scurt stagiu didactic, dat fiind faptul că a optat pentru studiile la Facultatea de Drept, totuși acest început de carieră profesională, de acum înainte nu a îndepărtat-o de activitatea pedagogică, chiar dacă statutul de profesor universitar este diferit de cel a unui învățător școlar.

Consecventă în parcursul său profesional, după absolvirea Facultății de Drept (1973) a urmat studiile doctorale la Moscova în perioada 1973-1976, care au finalizat cu susținerea tezei de doctor în drept cu tema „Organizarea socială și de stat a Moldovei în secolul al XVII-lea", în 1977. Revenită la *Alma Mater* – Universitatea de Stat din Moldova, de atunci și până în prezent continuă să-și aducă silința și contribuția la cultivarea dragostei pentru profesiile juridice, a înțelepciunii și a cunoașterii.

Cariera profesională a fost însoțită de rezultate apreciate de comunitatea științifică din spațiul românesc, iar cercetările realizate sunt printre puținele, care tratează subiecte inserate în istoria statului și dreptului.

În această perspectivă a fost elaborată și teza de doctor habilitat cu tematica „Evoluția instituțiilor juridice ale Moldovei medievale", susținută cu succes în 1992 și ca urmare autorul să devină prima femeie deținătoare a titlului științific de doctor habilitat în drept. Fidelitatea pentru studiul istoriei dreptului a fost însoțită de convingerea că oamenii bine intenționați, lucrările cărora ar putea să ajungă la cei care legiferează sau aplică dreptul, ar trebui să acorde o mai mare importantă valorificării surselor vechi, și să acorde o atenție mai mare tocmai disciplinelor care, pe lângă tematica juridică, abordează teme de cultură generală, precum sunt istoria dreptului, filosofia dreptului, sociologia juridică, logica juridică etc., au ghidat cercetările realizate și au fundamentat perspectivele asumate în tratarea chiar și a celor mai actuale subiecte din materie juridică. Pe această direcție s-a afirmat doamna profesor Elena ARAMĂ, în pofida opiniilor multora care desconsideră cercetarea istorică a dreptului, în ghidarea doctoranzilor săi, care au avut un model demn de urmat, în efortul de a pune fundamentele unei școli de istorie și teorie a dreptului.

Ținând cont de preferințele științifice ale doctorului habilitat Elena ARAMĂ, autorii cunoscători ai activității și operei acesteia vor menționa că „Abordarea savantă a istoriei neamului nostru, coroborată cu harul profesoral inedit, ridică prelegerile doamnei profesor la nivelul celor mai înalte rigori metodologice și metodice. Anume demnitatea umană, inteligența veritabilă, bunăvoința față de studenții săi, conjugate cu multă consecvență în atingerea obiectivelor educaționale, sunt calitățile esențiale ale pedagogului Elena ARAMĂ. Ele alimentează dragostea și respectul nenumăratelor generații de studenți", opinie susținută de care doctoral habilitat în drept Raisa Grecu[1].

Pentru a putea vorbi cu respectul cuvenit despre personalitatea omagiatei, trebuie să fie apreciată implicarea acesteia în activități diverse, care se complementează cu excelență și relevă cu multă generozitate calitățile profesionale și morale ale unei prezențe irepetabile unui domeniu de activitate, căruia s-a consacrat cu multă dăruire. Activitățile didactice au fost însoțite de exercitarea funcției administrative de șef al Catedrei teoria și istoria dreptului (1993-2010), dar și activități în structuri științifice din

[1] *Doamna profesor care a instruit și educat generații de juriști o viață întreagă*. În: „Revista Institutului Național al Justiției". Nr. 1 (48), 2019, p. 2.

domeniul dreptului: conducător științific de doctorat, președinte al Consiliului științific superior, președinte al Seminarului științific specializat inter-universitar, președinte al Comisiei de experți de pe lângă CNAA, membru al Asambleei AȘM, membru al Consiliului consultativ de pe lângă Curtea Constituțională etc.

Activitatea științifică în cadrul USM a protagonistei este bogată nu doar datorită rezultatelor obținute prin cercetările personale realizate pe parcursul anilor și materializate în lucrării științifice fundamentale, dar și prin contribuția adusă la ghidarea activităților de cercetare a studenților, masteranzilor și doctoranzilor, prin expertiza valoroasă și atentă a tezelor de doctorat în cadrul seminarelor științifice de profil și în cadrul Consiliilor științifice specializate, fie în calitate de Președinte, fie de membru al Consiliului, fie cea de referent oficial.

Trăind perioadele de tranziție ale statului și dreptului în Republica Moldova, fiind atentă la procesele în derulare și interesată de buna funcționare a instituțiilor de drept, în numele interesului profesional și social, cercetătorul Elena ARAMĂ realizează investigații și își expune opinia cu privire la evoluțiile în practica juridică națională. În această perspectivă a actualității și utilității, lucrările elaborate de domnia sa exprimă devotamentul și patriotismul, încercarea de a contribui la bunăstarea și prosperitatea națională. „Realitatea socială, care cuprinde și realitatea juridică, este nestabilă, complexă, de aceea ea nu poate fi calculată numai din punct de vedere rațional. Cunoașterea realității juridice nu poate înlătura (și nici nu trebuie) contextul istoric și socio-cultural, iar speranțele în magia legilor bune pot deveni deșarte."[2]

În perspectiva unei soluții oferite pe marginea sporirii eficienței cadrului legal, printre propunerile înaintate este și cea care accentuează responsabilitatea fiecărui cetățean pentru ceea ce suntem, ceea ce trăim și ceea ce avem aici la noi acasă: „Este important ca democrația ca formă politică să atragă tot mai mult cetățeanul în formularea politicilor, în așa caz statul de drept poate fi ca un mecanism de limitare a puterii de stat, evitând sau cel puțin înlăturând abuzurile. Propunerile doctrinarilor occi-

[2] Aramă E. *Criza democrației reprezentative și propuneri de depășire*. În: „Tranziția spre o guvernare și protecție eficientă a drepturilor și libertăților omului". Chișinău, 2022.

dentali au scopul de a da soluții crizei parlamentarismului și a democrației în favoarea tuturor membrilor societății, dar în adaptarea acestor soluții la condițiile și realitățile Republicii Moldova un rol categoric îl are gradul de conștiință civică a membrilor societății, care avansează (posibil, mai lent, decât ne-am dori) nu numai sub influența aprecierii activității guvernanților, dar și a creșterii gradului de informare argumentată prin intermediul mass-media, dar și a intervențiilor reprezentanților mediului academic. (...) Calitatea factorului uman este la baza relației dintre guvernanți și guvernați, căci o *societate democratică eficientă depinde de încrederea pe care cetățenii o au în guvernarea lor.*[3]

Fiind marcată de evoluțiile din sistemul de drept, în special de problemele majore din sistemul de justiție, își exprimă regretul că lucrurile au degenerat și că societatea nu mai are încredere în instituțiile de drept: „Obligațiile noastre, ca pedagogi, sunt obligații de mijloace, adică noi trebuie să găsim metode adecvate pentru a îmbogăți cunoștințele audienților într-un anumit domeniu, pentru a stimula gândirea lor, dar mai mult nu putem".[4]

În contextul unor decizii controversate, luate de către instituții, se expune în mod clar, tranșant și cert în conținutul articolelor științifice pe marginea acestora. Susținând că instituțiile sunt produse ale istoriei, având repere doctrinare solide, în articolele sale înaintează ipoteza cu privire la existența unor tradiții, care nu trebuie trecute cu atenție și discernământ. Pe post de exemplu se înaintează parcursul istoric al controlului de constituționalitate a legilor, care denotă legăturile dintre formulele existente de control și procesele de democratizare a societății. Reiterând, în mai multe contexte, faptul că instituția controlului de constituționalitate este o instituție democratică menită să ajute instaurării democrației și să contribuie la protecția drepturilor omului, totuși „Cu tot respectul față de Curtea Constituțională ca instituție, aceasta nu implică în mod automat respect pentru fiecare decizie a Curții, respect care trebuie câștigat prin activitatea echidistantă, cu argumente convingătoare și deschidere pentru comunicare. Trimiterea la caracterul definitiv, nesupus nici unei căi de

---

[3] *Ibidem*.

[4] *Doamna profesor care a instruit și educat generații de juriști o viață întreagă*. În: „Revista Institutului Național al Justiției". Nr. 1 (48), 2019, p. 2

atac al hotărârilor Curții Constituționale, nu este de natură să îngrădească gândirea liberă a persoanelor, preocupate sincer de soarta țării."[5]

În condițiile în care se constată anumite probleme raportate sistemului de drept, consideră că trebuie să se extindă arealul investigațiilor la contextul mult mai amplu, cel al proceselor sociale per ansamblu. De aceea, nu trece cu vederea nici probleme de actualitate precum: globalizarea, informatizarea societății, criza pandemică, războiul din Ucraina etc., fiecare fiind teme de analiză în lucrările științifice. Or, așa cum arată doctorul habilitat, experiența istorică ne demonstrează că o criză a dreptului poate fi rezultatul unei crize sociale, iar crizele s-au soluționat prin reforme. Acest fapt a demonstrat potențialul progresiv al dreptului, dar unele din acele reforme au fost întârziate ori limitate, ceea ce a adus grave prejudicii societății. Depășirea crizei se poate face prin intermediul dreptului, procedând la apel pentru consens în societate, renunțarea la violență, în special fiind de neconceput violența și forța brută. Soluția, cu care vine cercetătoarea trebuie căutată în problema legitimității dreptului, instituțiilor de elaborare și aplicare a dreptului, căci legitimitatea validează starea de ordine socială în care principiile și normele consensual asumate funcționează cu o eficiență satisfăcătoare pentru binele public. „Legitimitatea are ample semnificații, atât legale, cât și de justificare a acțiunilor (politice, juridice, economice ș.a.) acceptabile social, în care se regăsesc norme ce asigură ordinea în societate, și ea în mod direct va fi cea care va semnifica expresia încrederii cetățenilor în instituțiile de drept."[6]

Spiritul reformator și deschis schimbărilor și preluării experiențelor statelor europene, manifestat de profesorul universitar Elena ARAMĂ, dar atent unor eventuale riscuri de a împrumuta elementele unui sistem, fără a-i sesiza spiritul lui, reiterează că *legile cele mai bune nu deschid calea spre mai bine, ci barează calea spre mai rău.* Multe ar mai putea fi încă de analizat, apreciat, menționat atunci când ne referim la activitatea frumoasă și consistentă în cercetări. Cu o deosebită delicatețe a comportamentului, cu aură de înțelept distinsa omagiată este model de toleranță, răbdare

---

[5] Aramă E. *Criza democrației reprezentative și propuneri de depășire*. În: „Tranziția spre o guvernare și protecție eficientă a drepturilor și libertăților omului". Chișinău, 2022.

[6] *Ibidem.*

și cumsecădenie a dascălului, la care poți reveni ori de câte ori ai nevoie și de fiecare dată vei avea senzația că nu ai mai ascultat-o nicicând, datorită lucrurilor pe care ți le spune, fiind un izvor nesecat de cunoștințe.

Stimată Dna profesor Elena ARAMĂ, Vă dorim să aveți parte în continuare de discipoli demni și să Vă bucurați de tot ceea ce realizați cu dăruire și vocație.

Rodica CIOBANU
doctor habilitat în drept,
șef al Departamentului Drept Public, Facultatea de Drept,
Universitatea de Stat din Moldova

CURRICULUM VITAE

Numele și prenumele: Aramă Elena
Prenumele și numele părinților: Sevastian și Domnița Teleuța
Data nașterii: 12 martie 1949
Locul nașterii: satul Oziornoe, raionul Ismail, Ucraina
Grad științific: doctor habilitat în drept
Locul de muncă: Universitatea de Stat din Moldova, Departamentul Drept public, Facultatea Drept, profesor universitar

EDUCAȚIE ȘI FORMARE

1955–1963 – Elevă, școala de 8 ani, s. Oziornoe, raionul Ismail, Ucraina
1963–1967 – Elevă, Școala Pedagogică, or. Cahul, Republica Moldova
1968–1973 – Studentă, Facultatea de Drept, Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău. Absolventă cu Diplomă de Excelență la specialitatea: dreptul; calificarea – jurist
1973–1976 – Doctorandă, Universitatea de Stat din Moscova „M. V. Lomonosov", catedra „Istoria statului și dreptului". Subiectul tezei de candidat (în prezent – doctor) în drept: „Organizarea socială și statală a Moldovei în secolul al XVII-lea", susținută la 28 ianuarie 1977 în or. Moscova, URSS
1977 – Diploma de doctor în drept a fost conferită la 22 iunie 1977
1984 – Titlul de conferențiar universitar a fost conferit la 27 iunie 1984
1992 – Studii postdoctorale, teza de doctor habilitat în drept cu tema „Evoluția instituțiilor juridice în Moldova medievală", a fost susținută la 1 iulie 1992 la Universitatea de Stat „*И. И.* Мечников" din or. Odesa, Ucraina
1993 – Diploma de doctor habilitat în științe juridice a fost conferită la 26 februarie 1993
1995 – Titlul de profesor universitar la catedra Teoria și Istoria Dreptului a fost conferit la 23 februarie 1995, în baza hotărârii Comisiei Superioare de Atestare a Republicii Moldova

STAGII DE CERCETARE ÎN STRĂINĂTATE

2004 – Bordeaux, Universitatea Montesquieu, Franța. Consultări și documentare în vederea creării masteratului european / octombrie-noiembrie 2004

2005 – Universitatea Pamplona, Spania. Stagiu de documentare în vederea creării masteratului european / decembrie-ianuarie 2005

EXPERIENȚĂ PROFESIONALĂ ȘI PUBLICĂ

1967–1970 – Pedagog în clasele primare satul Văleni, raionul Vulcănești
1977–1982 – Lector universitar, catedra „Discipline statale" Facultatea Drept, Universitatea de Stat din Moldova (USM)
1982–1995 – Conferențiar universitar, catedra „Discipline statale", USM
1993–2010 – Șef catedră „Teoria și istoria dreptului", USM
1995–prezent – Profesor universitar, catedra „Teoria și istoria dreptului" (denumirea actuală –Departament Drept public), USM

PARTICIPARE LA ACTIVITĂȚI DIDACTICE, ȘTIINȚIFICE ȘI PRACTICE DE PREGĂTIRE A CADRELOR

***A*. Titulară la lecții și cursuri universitare:**

Istoria statului și dreptului URSS, USM (anii 1977-1990).
Istoria statului și dreptului RSS Moldova, USM (anii 1977-1993).
Istoria statului și dreptului RSS Moldova, Academia de Poliție „Ștefan cel Mare" (anii 1991-1993).
Bazele statului și dreptului, Facultatea Chimie, Facultatea Fizică USM (anii 1978-1980).
Istoria dreptului românesc, USM (anii 1994-prezent).
Istoria dreptului românesc, Facultatea Istorie USM (anii 1994-1995).
Istoria dreptului românesc, ULIM (anii 1992-1995).
Istoria universală a statului și dreptului, USM (anii 1977-1980).
Teoria generală a dreptului, USM (1995-1997).
Introducere în studiul dreptului, USM (1993-1995).
Istoria dreptului românesc, Universitatea de Studii Politice și Economice Europene „Constantin Stere" (anii 2011-2014).
Metodologia dreptului – curs Masterat USM (anii 2009-2013).
Contribuția cognitivă și apreciativă a istoriei dreptului la cercetarea științifică a fenomenului juridic – curs Masterat postuniversitar USM (anii 1999-2004).

***B*. Conducător de doctorat**

În anul 1993 când pentru cercetările științifice din domeniul dreptului care se finalizau cu susținerea tezelor de doctorat a fost format Consi-

liul Științific Specializat de conferire a titlurilor științifice de doctor și de doctor habilitat în drept la Facultatea de Drept a USM Elena Aramă, fiind unul din cei 2 profesori universitari doctori habilitați în drept, a primit dreptul de a conduce studiile de doctorat, în general, regula era că cei ce au aceste grade și titluri științifice au dreptul de a fi conducători (consultanți) științifici fără a se elibera un act propriu zis care să certifice acest fapt.

Mai târziu acest drept a fost confirmat în legătură cu realizările obținute de cei abilitați și astfel abilitarea a continuat, cea mai recentă fiind: abilitarea cu dreptul de conducător (consultant) științific la tezele de doctorat la specialitatea: 12.00.01 - Teoria generală a dreptului; Istoria statului și dreptului; Istoria doctrinelor politice și de drept, Specialitatea: devenită din anul 2014 – 551.01 - Teoria generală a dreptului (Comisia de atestare a CNAA, dispoziția nr. 662 din 31.05.2017-551.01).

Ulterior în legătură cu faptul că dna profesor avea publicații în domeniul dreptului constituțional și unii doctoranzi se adresau cu rugămintea de a-i îndruma științific a fost confirmată abilitarea dnei Elena Aramă cu dreptul de conducător (consultant) științific la tezele de doctorat la Specialitatea: 12.00.02 - Drept public (constituțional); organizarea și funcționarea instituțiilor de drept (Comisia de atestare a CNAA, Dispoziția nr. 111 din 24.02.2011.), iar apoi a fost reconfirmată abilitarea cu dreptul de conducător (consultant) științific la tezele de doctorat la Specialitatea: 552.01 - Drept constituțional. (Decizia Consiliului de conducere ANACEC nr. 940 din 26.03.2018).

Sub îndrumarea științifică a dnei prof. univ. dr. hab Elena Aramă au fost susținute 17 teze de doctor în drept și 2 teze de doctor habilitat în drept la Specialitatea: 12.00.01 - Teoria generală a dreptului; Istoria statului și dreptului; Istoria doctrinelor politice și de drept (devenită în anul 2016 specialitatea: 551.01) și 2 teze la specialitatea: Drept constituțional (552.01).

***C.* Membru al Consiliilor științifice specializate**

1993-2011 Membru al Senatului USM.

2001-2017 Membru al Consiliului Științific Consultativ de pe lângă Curtea Constituțională a Republicii Moldova.

1996-2003 Membru al Consiliului Științific Specializat, D12.93.51 de pe lângă USM.

2004-2009 Președinte al CȘS D30-12.00.01 pentru conferirea titlului științific de doctor/doctor habilitat în drept, de pe lângă USM.
2008-2011 Președinte al Seminarului Științific de profil la Specialitatea: 12.00.01 - Teoria statului și dreptului; Istoria statului și dreptului; Istoria doctrinelor politice și de drept.
2011-2015 Membru al Seminarului Științific de profil la Specialitatea: 12.00.01 - Teoria statului și dreptului; Istoria statului și dreptului; Istoria doctrinelor politice și de drept.
2016-prezent Președinte al Seminarului Științific de profil la Specialitatea: 551.01. - Teoria generală a dreptului.
2001-2003 Membru al Comisiei de Experți în Drept, Sociologie și Politologie a Comisiei Superioare de Atestare a Republicii Moldova.
2004-2006 Membru al Comisiei de Experți în drept a Comisiei Naționale de Acreditare și Atestare a Republicii Moldova.
2007-2011 Președinte al Comisiei de Experți în drept a Comisiei Naționale de Acreditare și Atestare a Republicii Moldova.

***D*. Membru al grupurilor de experți, comisiilor și consiliilor științifice**

2004-2008 Membru al Asambleei Academiei de Științe a Moldovei.
2006 Membru al Comisiei pentru expertiza științifică a manualelor „Noi și legea" din sistemul de învățământ preuniversitar, de pe lângă Consiliul Suprem pentru Știință și Dezvoltare Tehnologică al AȘM.

PECUNOAȘTEREA MERITELOR PROFESIONALE, DIDACTICE ȘI ȘTIINȚIFICE CU PREMII ȘI DISTINCȚII

***A*. Distincții departamentale pentru succese în domeniul educațional universitar și de cercetare**

1996 Înscrierea în Cartea de Onoare a Universității de Stat din Moldova. „Pentru succese remarcabile în activitatea didactico-științifică, instruirea specialiștilor în domeniul dreptului".
1996 Medalia „Universitatea de Stat din Moldova". „Cu prilejul celei de- a 50-a aniversare de la fondarea Universității de Stat din Moldova".
2002 Diploma Ministerului Învățământului al Republicii Moldova. „Pentru merite deosebite în dezvoltarea învățământului universitar din Republica Moldova", 16 octombrie 2002, nr. 01.

2006 Medalia „Universitatea de Stat din Moldova". „Cu prilejul celei de-a 60-a aniversare de la fondarea Universității de Stat din Moldova".
2006 Medalia jubiliară a Academiei de Științe din Moldova „60 de ani de la fondarea primelor instituții academice din Republica Moldova". „Pentru contribuții relevante în procesul de renaștere a sferei științei și inovării".
2007 Diploma Ministerului Educației și Tineretului al Republicii Moldova „Pentru munca conștiincioasă și rodnică în domeniul învățământului, contribuție substanțială în formarea tinerilor specialiști pentru economia națională și cu prilejul aniversării a 15 ani de la fondarea ULIM". 19 octombrie 2007, nr. 304.
2009 Diploma de Recunoștință a Academiei de Științe din Moldova. „Pentru succese remarcabile în activitatea științifică, instruirea cadrelor științifice și a specialiștilor în domeniul dreptului național și cu prilejul împlinirii onorabilei vârste de 60 de ani".
2009 Diploma Consiliului Național pentru Acreditare și Atestare. „Pentru merite deosebite în pregătirea și atestarea cadrelor științifice și științifico-didactice de calificare înaltă".
2011 Diplomă Universitatea de Stat din Moldova. „Pentru rezultate remarcabile în activitatea didactico-științifică și în legătură cu cea de-a 65-a aniversare de la fondarea Universității de Stat din Moldova".
2014 Diplomă Universitatea de Stat din Moldova. „Pentru succese deosebite în activitatea didactico-științifică, instruirea specialiștilor în domeniul dreptului decernarea medaliei „Universitatea de Stat din Moldova", cu prilejul celei de-a 65-a aniversare din ziua nașterii.
2014 Medalia „Universitatea de Stat din Moldova". „Cu prilejul celei de-a 65-a aniversare din ziua nașterii".
2018 Medalia „Dimitrie Cantemir" (Academia de Științe a Moldovei).
2019 Medalia Nicolae Milescu Spătaru (Academia de Științe a Moldovei).

***B*. Distincții de stat**

2006 Titlul Onorific „Om Emerit", Brevet nr. 1132. Decretul Președintelui Republicii Moldova, nr. 813-IV din 10 octombrie 2006.
2010 Ordinul „Gloria Muncii", Însemnul nr. 1168. Brevet nr. 2249. Decretul Președintelui Republicii Moldova, nr. 599-V din 16 octombrie 2001.

ALTE COMPETENȚE ȘI APTITUDINI

Analele științifice ale Universității de Stat din Moldova. Seria Drept, membru al colegiului de redacție (1998-2006).

Analele științifice ale Universității de Stat din Moldova. Seria Științe socio-umane, membru al colegiului de redacție (1998-2006).

Studia Universitatis. Seria Științe sociale, membru al colegiului de redacție (2007-2012).

Romanian review of philosophy and social philosophy, Timișoara, membru al colegiului de redacție (2006-2007).

„Revista Națională de Drept", membru al colegiului de redacție (2000-2017).

Revista Institutului Național de Justiție, membru al colegiului de redacție (2007-2010).

Analele științifice, Universitatea de Studii Politice și Economice Europene „Constantin Stere", membru al colegiului de redacție (2011-2014).

ACTIVITĂȚI DE CERCETARE-DEZVOLTARE-INOVARE

După obținerea independenței în Republica Moldova a început procesul de constituire a sistemului național de organizare a studiilor de doctorat și de susținere a tezelor de doctorat. În acest scop în 1993 pentru cercetările științifice din domeniul dreptului care se finalizau cu susținerea tezelor de doctorat a fost format Consiliul Științific Specializat de conferire a titlurilor științifice de doctor și de doctor habilitat în drept, președinte al căruia a fost numit profesorul universitar doctor habilitat în drept Alexandru COJUHARI, iar Elena ARAMĂ – vicepreședinte al acestui consiliu, doar aceste cadre universitare fiind la acel moment doctori habilitați în drept la Universitatea de Stat din Republica Moldova.

Primele susțineri au avut loc în anul 1996. În legătură cu creșterea numărului de doctoranzi la propunerea Senatului USM Consiliul Național de Acreditare și Atestare prin ordinul nr 48 din 23 ianuarie 2004 a instituit Consiliul Științific Specializat D30-12.00.01 la specialitățile: Teoria statului și dreptului; istoria statului și dreptului; istoria doctrinelor politice și de drept, președinte al căruia a fost numită profesorul universitar doctor habilitat în drept Elena ARAMĂ.

La solicitarea CNAA doamna Elena ARAMĂ a condus și activitatea Consiliului Științific al Institutului de Istorie, Stat și Drept a Academiei de Științe a Moldovei și al Consiliului Științific din cadrul Universității

de Studii Politice și Economice Europene „Constantin Stere” din Moldova.
Sub conducerea doamnei profesor Elena ARAMĂ în calitate de președinte ale acestor Consilii Științifice Specializate au fost pregătite 19 teze de doctor și 2 teze de doctor habilitat în drept.

Partea 1

PREZENȚE ÎN MASS-MEDIA

PROFESIA DE JURIST ESTE O PROFESIE DE PRESTIGIU

Gr.C.: În anii ’60-’70, la facultatea de drept domnișoarele aveau acces numai după absolvirea unei școli pedagogice sau medicale. Dvs ați venit după absolvirea școlii pedagogice din Cahul.

E.A.: În anii ’60-’70 la facultatea de drept se înmatriculau preponderent candidații ce aveau un stagiu de muncă de cel puțin 2 ani, de aceea printre cei înmatriculați la anul I la facultatea de drept erau mulți care absolviseră școli pedagogice, de medicină sau care veneau din armată, după serviciul militar. Domnișoarele în genere erau admise într-un număr redus, cam 15-20% din numărul total de studenți. Direct și fără examene după școala pedagogică, de medicină sau medie se înmatriculau cei ce absolveau cu diplomă, cu mențiune sau cu medalie de aur. Eu nu am absolvit școala pedagogică cu diplomă, cu mențiune, căci am avut o notă de 3 (la educația fizică). De aceea am susținut examenele de admitere la Facultatea de Drept a Universității de Stat din Molodova după ce am absolvit școala pedagogică din Cahul și am activat ca învățătoare de clasele primare. Despre școala pedagogică din Cahul am numai cuvinte de recunoștință, căci a fost o adevărată școală a vieții, cu condiții de trai destul de dure (la cămin locuiam într-o odaie 17 fete, bursa și puținul ce ni-l mai ofereau părinții nu ajungea, duceam foame, au fost cazuri când prânzul consta doar din ardei iuți conservați, pe care-i aduceam de acasă împreună cu alte alimente care se consumau rapid, iar ardeii rămâneau), departe de părinți și familie, dar și prin nivelul de cunoștințe pe care trebuiau să-l aibă studenții – viitori învățători, prin posibilitățile de lectură ce le oferea biblioteca de acolo.

Gr.C.: După o inițiere în cariera pedagogică absolviți Facultatea de Drept, iar ulterior vă consacrați tot profesiei pedagogice. De ce n-ați tins să deveniți judecător, avocat, procuror?

E.A.: Trebuie să spun că în satul meu de baștină (s. Ozeornoie, r-nul Ismail, Ucraina) era doar școală de 8 ani, după care, dacă doreai să continui studiile, aveai doar 3 opțiuni: ori te duceai la școala medie din alt sat (cu internat și cheltuieli), ori la școala pedagogică sau de medicină din Cahul (Cahulul teritorial este mai aproape), unde dacă te străduiai, primeai bursă de studii. Eu aveam deja 2 surori învățătoare de limba maternă și doream să rup tradiția, dar, deoarece nu aveam capacități necesare pentru medicină, fiind o fire mai timidă, emotivă, deci, prin excludere, singura opțiune a rămas școala pedagogică. La școala pedagogică am citit mult, inclusiv despre avocați ruși celebri din secolul XIX (Plevako, Koni) și mi-am format convingerea că doresc să devin avocat. Un anumit spirit justițiar mă îndemna în aceeași direcție. Dar la absolvirea facultății, mi s-a propus din partea decanatului să devin cadru didactic la facultate, iar pentru aceasta să fac doctorantura. Inițial nu doream, tinzând să devin avocat, dar, la îndemnul părinților, am acceptat să susțin examenele la doctorantura Universității de Stat din Moscova. Studiile le-am finalizat prin susținerea tezei de doctor în drept. Calitățile acelea pe care credeam că le am pentru a fi avocat nu le-am pierdut pe parcursul vieții, fiindcă în tot ceam vorbit și scris am luat partea celor ce nu au putere, celor nedreptățiți, disperați, care au nevoie de ajutorul cuiva calificat pentru a se menține în vâltoarea vieții, adică am fost de acea parte a „baricadei", tematica drepturilor omului devenind una de succes astăzi. Pe parcursul vieții am înțeles că, de fapt, este normal să fie așa. Un jurist francez, profesorul G. Renard, cu aproape 100 de ani în urmă scria: „În profesorul universitar în stare latentă se află întotdeauna avocatul, care din când în când devine activ", traducerea îmi aparține și este imperfectă, dar sensul este redat bine. Când relativ nu de mult a apărut posibilitatea de a practica și avocatura, era deja prea târziu pentru mine, căci nu aș fi putut realiza bine ambele activități, așa că am rămas acolo unde mi-am început cariera - la Facultatea de Drept a Universității de Stat din Moldova.

Gr.C.: Știința Teoria generală a dreptului în Republica Moldova este o știință relativ nouă sau o putem considera stabilită temeinic pe un trunchi viguros? Sunteți considerată unul din specialiștii de bază în TGD și ne-ar interesa care-i deosebirea dintre știința acestui domeniu la noi și știința din România, Rusia. Care-i specificul nostru și cu ce venim nou?

E.A.: Teoria generală a dreptului nu este o știință nouă, numai că, tot așa ca și în cazul altor științe socio-umane, ea a trebuit să se restructureze rapid și de aceea încă nu se poate vorbi de stabilitate temeinică și vigoare. De fapt, aceasta se referă la științele juridice în genere, căci la noi pregătirea specialiștilor în drept a început doar cu 50 de ani în urmă, dintre care 30 sunt cei de sub vechiul regim și aproape 20 – după declararea independenței și aderarea la valorile general-umane în domeniul dreptului. Situația este oarecum asemănătoare în România și Rusia, cu acea rezervă că în Rusia sunt mai mulți cercetători științifici și deci și rezultatele sunt adecvate situației, iar în România, deși sunt mai puțini, cercetătorii teoreticieni au lucrări de o calitate înaltă, mulți din savanții-teoreticieni având și formațiune filosofică, de exemplu profesorii Ion Craiovan, Gheorghe Mihai, Ioan Humă. La noi acest lucru este încă foarte rar întâlnit. Dar deschiderea teoriei generale spre alte științe, în primul rând spre filosofie și sociologie este vitală pentru restructurarea mentalității noastre, în primul rând, a juriștilor. Dacă anterior teoria dreptului plătea tribut ideologiei de stat și de partid, motivând toată evoluția dreptului în mod exclusiv prin diferențierea socială și lupta de clasă, iar principii precum cele ale separației puterilor sau ale supremației dreptului erau criticate vehement ca fiind „burgheze", la etapa actuală spectrul problemelor și al aspectelor abordate este mult mai larg, incluzând așa subiecte ca: supremația dreptului, standarde și valori în drept, proporționalitate, putere discreționară, noțiuni cu conținut variabil, adică dreptul a început să se „umanizeze". Căci dacă dreptul ar însemna numai textele actelor normative, atunci jurist ar putea deveni oricine citește Monitorul oficial, căci acolo se publică toate textele actelor normative adoptate. Dar investigațiile privind aspectele noi pe care le-am enunțat mai sus sunt abia la începuturi, are loc asimilarea unor metodologii performante, europene, astfel încât reflecțiile asupra fenomenului juridic trebuie continuate și sunt permanente.

Gr.C.: De 16 ani dețineți funcția de șef de catedră și în viața Dvs s-au perindat multe generații. Vă rugăm mult să le faceți o caracterizare succintă.

E.A.: Într-adevăr, dețin această funcție de când am primit titlul de doctor habilitat în drept, din 1993 și a fost o perioadă dificilă, căci tranziția nu este niciodată ușoară. Se spune că la chinezi cel mai mare blestem este să-i dorești cuiva să trăiască într-o perioadă de tranziție. Noi, cei din

generația în vârstă, am avut propria „terapie de șoc", a trebuit să restructurăm programele, planurile de studii, să introducem unele cursuri noi, la altele să renunțăm. Apoi, în activitatea didactică s-au inclus cadre didactice tinere, absolvenții facultății de drept a USM și ai unor universități din România. Tot colectivul a contribuit la continuarea restructurării studiilor universitare, acum în legătură cu aderarea la sistemul de la Bologna activăm în continuare pentru perfecționarea curriculelor, planurilor de studii. Mulți din membrii catedrei au susținut tezele de doctor, actualmente pregătesc tezele de doctor habilitat, alții sunt încă doctoranzi și finalizează tezele. Sigur, cadrele tinere sunt mai flexibile, mai energice, sunt și mai bine instruite, învățământul universitar deja acceptând standarde democratice, cunosc limbile străine, dar fiind nevoiți să activeze și prin cumul, câteodată responsabilitatea poate să nu atingă nivelul dorit. Ceea ce am spus poate fi atenuat printr-o altă calitate, de data aceasta pozitivă, și anume: cadrele tinere sunt foarte receptive la invadarea spațiului personal de creație și, în mod justificat, critică lipsa de autonomie nu numai a cadrului didactic universitar, dar și a facultății și a universității, deși ultima este înscrisă și în Constituție. În genere, am tot respectul și încrederea în cei tineri, fie că sunt cadre didactice, fie studenți, ei sunt oamenii viitorului.

Gr.C.: Astăzi profesia de jurist este în top și acest fapt trebuie să ne bucure sau să ne îngrijoreze? Este vorba de evoluția societății care are nevoie stringentă de acești specialiști sau e mai bine remunerată?

E.A.: Profesia de jurist și în tinerețea mea a fost o profesie de prestigiu. Dar de la prestigiu până la orgoliu nu este mult pentru un om insuficient de cult. Omul educat cunoaște că prestigiul nu vine automat, prin intrarea în posesia diplomei de studii universitare juridice, el se câștigă prin muncă perseverentă, consacrare domeniului respectiv ales în calitate de domeniu profesional. De aceea faptul că a rămas „în top", cum v-ati exprimat, parțial se datorează vechilor concepții despre profesii prestigioase. Totodată și etapa actuală de evoluție a societății reclamă cunoștințe juridice măcar incipiente pentru a avansa în alte domenii, nu neapărat cel juridic, de exemplu, pentru a începe și promova o afacere. În tot cazul, studiile juridice nu pot dăuna unui tânăr care caută să-și găsească locul în viață. Dimpotrivă, pot contribui la schimbarea mentalității și la formarea unui climat de rezistență la injustiție, căci este important de a nu lăsa să-ți

se încalce drepturile și a reacționa cu mijloacele legale împotriva oricăror încălcări. Celor care din lașitate, frică sau lenevie nu-și revendică drepturile, li se poate aminti fraza lui Imm. Kant, că „dacă te târâști ca viermele, nu trebuie să te plângi apoi că ești călcat în picioare". În privința dacă sunt sau nu mai bine remunerați juriștii, nu vă pot răspunde, fiindcă nu cunosc situația la modul concret. Bănuiesc că este o mare diversitate și generalizările sunt de prisos.

Gr.C.: Ce modificări ați întreprinde în planurile de studii ale viitorilor juriști pentru ca ei să devină mai performanți?

E.A.: Modificările ce le-am considerat necesare deja le-am făcut, dar lucrul continuă. Eu cred că cel ce vine la Universitate, la facultatea de drept trebuie să aibă nu numai un bagaj suficient de cunoștințe, dar și unele aptitudini de a studia, un bun sens comun, înalte calități morale. De aceea în liceu ar trebui să fie exigențe sporite față de liceeni, să citească cât mai mult, să-și cultive deprinderile de a gândi, a analiza, a compara, a generaliza, de a-și exprima logic gândurile într-o limbă corectă și îngrijită.

Gr.C.: Să nu fie spus cu bănat, dar astăzi există o mare discrepanță în ceea ce privește nivelul de pregătire a procurorilor, avocaților, judecătorilor și nivelul de comunicare și tratare a cetățeanului.

E.A.: Faptul că nu toți procurorii, avocații, judecătorii tratează cetățeanul cu responsabilitate și respect are legătură și cu nivelul de pregătire, dar și cu nivelul de cultură generală, de toleranță față de alții, de acceptare a valorii fiecărui om, deși soluțiile juridice nu vor fi aceleași față de fiecare. La facultate ne străduim să construim aceste fundamente ale educației juridice a studenților, dar această obligațiune a noastră este una de mijloace și nu de rezultat. Rezultatul depinde de mulți alți factori, principalul fiind contribuția fiecăruia la propria dezvoltare profesională. În mod normal, cei ce nu vor înțelege acest lucru, vor trebui să cedeze locul altora, dar aceasta depinde și de politica de cadre, dacă în profesii juridice importante vor fi promovați oameni culți, educați, ce susțin la modul obiectiv examene, concursuri sau altfel, pe căi ocolite etc.

Gr.C.: Aveți o contribuție științifică de individiat: monografii, studii, articole, manuale. De ce ați ales studierea temei fenomenului statal și al instituțiilor juridice românești?

E.A.: La început nu eu am ales, ci, s-ar putea spune, că pe mine m-a ales istoria instituțiilor juridice românești, fiindcă atunci când am fost repartizată la facultate, acesta era domeniul care avea nevoie de specialiști. În fosta URSS, la facultățile de drept era un curs impresionant de Istoria dreptului URSS, care era la vreo 70-80 % istoria dreptului poporului rus, iar pentru celelalte popoare din Uniune se rezervau celelalte 20-30 %. Unii membri ai conducerii de atunci ai facultății (în primul rând, domnul prodecan de atunci, doctor conferențiar Vladimir Lavric) promovau o direcție spre dezvoltarea științei naționale, deci și a istoriei dreptului național și eu am fost unul dintre cei ce urmau să continue acest lucru. Cum nu eram membru de partid, accesul la arhive, dosare privind perioada sovietică mi-ar fi fost interzis sau cel puțin limitat, de aceea am optat pentru instituțiile juridice ale Moldovei medievale și mare mi-a fost uimirea când după înmatricularea la doctorantură imediat după absolvirea facultății, studiind în biblioteci și arhive la Moscova, am „descoperit" similitudinea instituțiilor juridice din Moldova și Țara Românească, mai mult – interacțiunea, împrumuturile culturale, juridice reciproce în domeniul reglementărilor juridice din Moldova și Țara Românească. Mirarea mea demonstrează nivelul de izolare de arealul național la care eram sortiți. Efectuând cercetări de istoria dreptului, am ajuns și la domeniul teoriei dreptului și a dreptului constituțional, căci în materialul istoric național am găsit instituții democratice ce fuseseră fie criticate, dezavantajele parțiale fiind prezentate ca dezastre totale, fie trecute cu vederea de vechiul regim.

Gr.C.: Sunteți coordonatorul unor investigații științifice și mentorul unor doctoranzi de excepție. În fiecare din ei ați lăsat partea Dvs. de suflet.

E.A.: Doctoranzii și foștii doctoranzi sunt mândria mea, căci ei continuă activitatea de cercetare științifică și au rezultate foarte îmbucurătoare. În investigațiile lor este prezentă tematica teoretică, dar, în primul rând, ei continuă tematica istorico-juridică, în special, tematica evoluției dreptului în Basarabia după 1812. Așa, de exemplu, din foștii doctoranzi pot menționa în mod special pe dna Valentina Coptileț, prodecanul facultății, doctor, conferențiar, care a susținut teza de doctor în drept pe tema evoluției dreptului public pe teritoriul Basarabiei în I jumătate a secolului al XIX-lea și în prezent realizează teza de doctor habilitat, dl Tașcă Mihai,

cercetător științific superior la Institutul Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe, ce a susținut teza pe tema izvoarelor dreptului privat în Basarabia până la 1918 și are o contribuție semnificativă la cercetarea materialelor de arhivă privind instituțiile juridice din epoca interbelică, dar și alții.

Gr.C.: Nu știu dacă ne ajunge spațiu pentru a enumera funcțiile multiple pe care le deținеți în diverse Consilii științifice și în CNAA. Vă rugăm să reliefați colaborarea Dvs. cu alți savanți din țară și de peste hotare.

E.A.: Colaborări cu savanții de peste hotare sunt. Avem colaborări cu savanți din România, de la Universitatea Spiru Haret (Brașov) și universitatea „Danubius" (Galați), prin participarea la sesiuni de comunicări științifice, conferințe, participarea în calitate de membri ai Consiliilor Științifice pentru susținerea tezelor de doctorat, în calitate de referenți. Colaborări cu savanții din alte state (Rusia, Franța, Spania) sunt mai puține, mijloace financiare nu prea sunt pentru aceasta, dar realizăm o colaborare tot prin intermediul publicării unor articole în revistele de specialitate, iarăși prin participarea la susținerea tezelor de doctorat. Cu colegii din Franța, Universitatea Montesquieu-4 din Bordeaux și de la Universitatea publică din Navarra din Spania (Pamplona) am realizat unele activități comune în vederea dezvoltării masteratului „Dreptul viei și al vinului".

Gr.C.: Iată ați ajuns într-o perioadă de totalizare și Vă rugăm să ne destăinuiți ce-ați reușit în acest răstimp și ce-ați dori să realizați în timpul apropiat.

E.A.: Ce am reușit se vede din CV și din ceea ce am discutat până acum. Nu am niște planuri foarte grandioase, voi continua să fac ceea ce am făcut și până acum, aș dori să susțină cu succes tezele de doctorat toți doctoranzii mei și în genere, colaboratorii catedrei.

Gr.C.: Pe parcursul interviului am vorbit de Aramă-Profesorul, Savantul, Mentorul, dar să vorbim și despre Aramă-Familista?

E.A.: Sunt căsătorită. Soțul este doctor habilitat în științe fizico-matematice, profesor universitar. Avem un fecior care după liceu nu a vrut să susțină admiterea în instituțiile superioare din republică, ca să nu fim noi, părinții, bănuiți că-i facem protecție, de aceea a susținut examenele la Academia de Studii Economice din București, de unde apoi, în cadrul

unui program de schimb, a plecat și a finisat studiile în Franța, după care a făcut masteratul în economie la Universitatea americană Purdue. Actualmente este angajat al companiei Reuters. Și soțul, și feciorul m-au susținut în activitatea mea, nu numai m-au încurajat, dar chiar și m-au îndemnat să perseverez, căci erau siguri că am aptitudinile necesare pentru aceasta.

Grigore CAPCELEA

Sursa: Aramă, Elena. *„Profesia de jurist este o profesie de prestigiu"* : Interviu cu dna profesor universitar, doctor habilitat în drept Elena Aramă // Dreptul : săptămânal juridic. – 2009. – 13 mar. (Nr 9).

DOAMNA PROFESOR CARE A INSTRUIT ȘI A EDUCAT GENERAȚII DE JURIȘTI O VIAȚĂ ÎNTREAGĂ

Invitatul nostru

Profesorul universitar Elena ARAMĂ, doctor habilitat în drept, specialist în domeniul teoriei și istoriei dreptului și-a sărbătorit recent o vârstă de aur. Iată doar câteva cuvinte de laudațio adresate dumneaei cu această ocazie: „Există oameni care marchează viețile noastre pentru totdeauna. Există profesori care, prin abnegația lor, nu numai că ne transmit cunoștințe valorice, dar se transformă și în stâlpi de temelie ai carierei noastre ulterioare... Un astfel de exemplu rar a fost și rămâne pentru mine distinsa profesor doamna Elena ARAMĂ" (Valentina Coptileț, doctor în drept, conferențiar universitar). „Doamna Elena ARAMĂ, doctor habilitat în drept, profesor universitar la Universitatea de Stat din Moldova, este personalitatea ale cărei realizări profesionale sunt cunoscute pe larg în mediul juridic academic și cel universitar, fiind autor și coautor al mai mult de 20 monografii, culegeri de studii, manuale, cursuri și studii didactice, semnatară a peste 120 de publicații științifice în domeniul teoriei și istoriei dreptului, dreptului constituțional, cele mai semnificative plasându-se în aria intereselor științifice naționale, atât în ceea ce privește trecutul nostru juridic, cât și problemele stringente ale actualității" (Mihai Tașcă, doctor în drept, cercetător științific la Institutul de Cercetări Juridice, Politice și Sociologice). „Abordarea savantă a istoriei neamului nostru, coroborată cu harul profesoral inedit, ridică prelegerile doamnei Profesor la nivelul celor mai înalte rigori metodologice și metodice. Anume demnitatea umană, inteligența veritabilă, bunăvoința față de studenții săi, conjugate cu multă consecvență în atingerea obiectivelor educaționale, sunt calitățile pedagogului Elena ARAMĂ. Ele alimentează dragostea și respectul nenumăratelor generații de studenți" (Raisa Grecu, doctor habilitat în drept, conferențiar universitar). Marcată de o modestie care te dezarmează, doamna profesor Elena Aramă a cedat, totuși, insistențelor de a fi invitatul prezentei ediții a revistei noastre.

COR.: Doamnă Elena ARAMĂ, sunteți prima femeie din Republica Moldova care a obținut titlul științific de doctor habilitat în drept. Pe lângă faptul că toată viața v-ați consacrat-o activității didactice la

Universitatea de Stat din Moldova, în paralel ați exercitat funcții administrative în structurile științifice din domeniul dreptului: conducător științific de doctorat, președinte al Consiliului Științific Superior, al Seminarului Științific Specializat inter-universitar, președinte al Comisiei de Experți de pe lângă CNAA, membru al Asambleei AȘM, membru al Consiliului Consultativ de pe lângă Curtea Constituțională etc. Pentru contribuția la dezvoltarea științelor juridice și pregătirea specialiștilor de înaltă calificare ați fost menționată cu mai multe distincții, inclusiv titlul onorific al Republicii Moldova „Om emerit" și ordinul „Gloria Muncii". Ce înseamnă pentru o femeie cariera în știința juridică?

E.A.: În primul rând, asta înseamnă o permanentă muncă de cercetare științifică în paralel cu activitățile pe care le ai la locul de muncă și trebuie să-ți împarți responsabilitățile astfel ca să le reușești pe toate în mod onorabil, căci statutul de cercetător științific implică și un anumit nivel de prezență morală și intelectuală în societate. Oricum, în universitățile noastre pentru munca științifică nu ești remunerat aparte, dar fără dânsa nu poți activa pe post de cadru didactic, iar în acest sens există un concurs care trebuie trecut numaidecât o dată la patru ani. Evident, la acest concurs nu te poți prezenta fără publicații științifice. Dar pentru mine nu remunerarea a contat, ci dorința de a evolua în domeniul cercetării. Cine a pornit pe această cale cunoaște dorința de a deschide „uși", după care apar alte „uși" ce-ți trezesc interesul să le deschizi... Fusese o pornire de curiozitate în anii studenției, când domnul profesor Vladimir Lavric, Dumnezeu să-l ierte, ne îndemna să participăm în fiecare zi de marți la ședința cercului științific. Deși eram tineri, aveam câte 18-19 ani, cu mintea încă zburătoare, totuși ne era incomod să trecem indiferenți pe lângă îndemnurile domnului profesor Vladimir Lavric. Mai apoi, neam antrenat chiar la modul serios în activitatea cercului științific. Frecventam ședințele alături de Nicolae Osmochescu, Mihai Cotorobai, Boris Negru – oameni cunoscuți azi ca cercetători în studierea diferitor aspecte ale vieții juridice. La începutul cercetărilor științifice contează foarte mult îndemnul din partea profesorilor, apoi – propria perseverență zilnică, fără de care știința te respinge. Cândva, existau niște anchete anonime pentru studenți prin care ei apreciau munca profesorilor. Printre alte întrebări era și aceasta: „V-au îndrumat profesorii în munca științifică?", la care am me-

morizat răspunsul unuia dintre studenți: „M-a îndrumat doamna Aramă și-mi pare rău că nu i-am urmat sfaturile...". Am regretat și eu, citind fraza, dar m-am uimit că, cel puțin, ținea minte îndemnul. Alți discipoli au urmat sfaturile mele, dovada fiind cei 9 foști doctoranzi ai mei, actualmente doctori în drept, care au urmat cariera științifică. Ca femeie, pot vă spun că și soțul, dar și singurul meu fiu mi-au oferit condiții și m-au susținut pe tot parcursul vieții pentru a mă consacra activității științifice. Totuși, cred că fiecare cercetător are un răspuns individual privind întrebarea de mai sus. Sincer vorbind, m-am inclus în activitatea științifică înainte de a avea propria familie, înainte de a mă căsători. Norocul meu a fost că această familie a mea, restrânsă, m-a susținut și am putut să-mi continui cercetările științifice în măsura în care am fost capabilă s-o fac. Dacă am reușit sau nu – să judece alții...

COR.: Sunteți un specialist consacrat în istoria dreptului românesc. Ce reprezintă izvoarele dreptului românesc pentru știința juridică românească, inclusiv pentru cea din stânga Prutului? Sunt ele valorificate pe deplin în Republica Moldova?

E.A.: Nu aș putea spune cât de efectiv sunt ele valorificate astăzi. După 1989, iar după 1991 – cu atât mai mult, s-a apelat frecvent la istoria dreptului, era o perioadă de entuziasm național. Interesul era mare, inclusiv și față de tematica juridică medievală, la care eu m-am specializat, dar mai mult față de istoria modernă, adică cea de la mijlocul secolului XIX. Astfel, au început să apară unele reglementări, inclusiv în Republica Moldova, mult mai bune, mai progresiste. Dar cunoașteți situația din realitatea noastră... Faptul că avem o legislație bună sau că unele instituții din perioada modernă a dreptului românesc – pe care le-a desființat regimul sovietic – au fost reanimate după 1991 asta încă nu înseamnă o apreciere satisfăcătoare la capitolul dat. Nu cred că reglementările juridice, adică faptul că avem anumite legi bune, arată de la sine că suntem o societate democratică. Totuși, avem un pas făcut spre a cunoaște anumite lucruri, iar oamenii bine intenționați, lucrările cărora ar putea să ajungă la cei care legiferează sau aplică dreptul, ar trebui să acorde o mai mare importantă valorificării surselor vechi.

COR.: În 1995, în Republica Moldova au apărut primele două manuale universitare în limba română, scrise de cadre didactice universi-

tare naționale pentru studenții de la drept, unul dintre ele fiind semnat de Dumneavoastră – Istoria dreptului românesc. Cum este studiată azi istoria dreptului românesc în instituțiile superioare de învățământ din Republica Moldova?

E.A.: În instituțiile superioare de învățământ istoria dreptului românesc este o disciplină obligatorie, iar la Facultatea de drept a Universității de Stat din Moldova, unde lucrez toată viața mea până în prezent, este una opțională. Așa s-a decis la nivel de administrație: de dat mai multe ore la disciplinele de ramură – dreptul civil și dreptul penal. Cred că nu a fost o decizie corectă. Chiar în universitățile europene, la prima treaptă de licență, se acordă o importanță mai mare tocmai disciplinelor care, pe lângă tematica juridică, abordează teme de cultură generală, precum sunt istoria dreptului, filosofia dreptului, sociologia juridică, logica juridică etc. La noi s-a mers pe linia de a se acorda mai multă atenție disciplinelor de ramură și asta a făcut ca istoria dreptului românesc să fie o disciplină opțională. Bunăoară, la Universitatea Liberă Internațională și la USPEE „Constantin Stere" această disciplină este obligatorie.

COR.: Există azi o școală a dreptului românesc în stânga Prutului?

E.A.: Un început există, posibil, al istoriei și teoriei dreptului... Aceasta ar exista, mai ales reprezentată de unii dintre foștii mei doctoranzi, care au susținut cu succes teze de doctorat și continuă munca de cercetare. M-am referit la teze de doctorat pentru că ele solicită cercetări mai aprofundate, cu apariții editoriale. Se conturează un început de școală a istoriei dreptului românesc. Dintre foștii mei doctoranzi îl menționez, în primul rând, pe Mihai Tașcă, cel care are foarte multe lucrări și valorifică permanent actele de arhivă. El are publicații care nu au fost cunoscute până acum nu numai publicului larg, dar și multor dintre cercetătorii științifici. Am avut opt doctoranzi din România, dintre care trei au abordat tematica istoriei dreptului românesc, iar cinci – la teorie. Alți doi doctoranzi de-ai mei – unul din România, celălalt din Republica Moldova – au susținut la drept constituțional. Adică, au manifestat un anumit interes față de istoria dreptului românesc chiar și unii doctoranzi din România, nu numai de la noi. În special, s-au făcut cercetări pe segmentul trecerii de la medieval la modern. Constantin Țuțuianu a scris despre legislația lui Alexandru Ioan Cuza cu privire la secularizarea averilor mănăstirești. O foarte bună

lucrare a avut-o Ion Țuțuianu, profesor la Bacău, despre relațiile dintre biserică și stat la începuturile României moderne. Ambii – Constantin și Ion Țuțuianu – au absolvit nu numai Facultatea de drept, dar și cea de istorie, iar Constantin susținuse și masteratul în domeniul teologiei la Atena, exemplu bun pentru acei care nu cunosc că cercetarea științifică a dreptului implică cunoștințe din diverse domenii, doar studiul dreptului nu este suficient... Adică, am avut și doctoranzi din partea cealaltă a Prutului care au făcut cercetări în domeniul istoriei dreptului.

COR.: Ați făcut doctorantura în anii 1973-1976 la Universitatea „M. V. Lomonosov" din Moscova, după care ați susținut teza de doctorat cu tema „Organizarea socială și de stat a Moldovei în sec. XVII". Mai târziu, la Universitatea de Stat „I. I. Mecinicov" din Odesa, ați susținut teza de doctor habilitat în drept cu tema „Evoluția instituțiilor juridice în Moldova medievală". În perioada sovietică, pentru moldoveni era problematic să obțină accesul la izvoarele românești din arhive. Dumneavoastră cum ați reușit acest lucru?

E.A.: Eu, nefiind membru de partid, sigur că nu aș fi avut acces la izvoarele din perioada sovietică. De aceea, pentru cercetare mi-am ales o perioadă mai îndepărtată – medievală, la documentele căreia accesul era mai puțin interzis. Am început cercetările încă în anii de facultate, am făcut practica la Academia de Științe în Sectorul de istorie medievală, unde șef era doctorul habilitat în istorie Pavel Sovetov, care ne-a predat istoria dreptului Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești. Acolo am deprins paleografia slavono-română și am început să descifrez hrisoave – „gramote" – la arhivă. O colaboratoare a acelui sector, Larisa SVETLICINÎI, îmi spunea că până mai adineaori găsea acolo manuscrisele mele cu descifrarea făcută de mine. Apoi, am făcut cercetări în arhiva actelor vechi din Moscova, în bibliotecile de acolo, Secția de manuscrise, inclusiv bibliotecile istorice și Biblioteca „Lenin". Ultima primea câte un exemplar din toate publicațiile care apăreau în lume. Și acum, ca doctoranzi, noi aveam acces la publicațiile depozitate acolo. În timpul sovietic, în alte părți de pe teritoriul URSS, cercetătorii moldoveni obțineau mai ușor accesul la surse din arhive, acasă – nu, pentru că aici exista Secția specială, cu interdicțiile respective. Nici doctorantura nu o puteai susține în Republica Moldova, căci nu existau nici consiliile științifice. În 1991, abia trecusem prima eta-

pă a tezei de doctor habilitat, cu discuția de la catedră. Lucrarea mea era gata tocmai când s-a destrămat Uniunea Sovietică și Moldova abia își declarase independența. Ce trebuia să fac? M-am dus s-o susțin la Odesa. La 1 iulie 1992, pe când erau în plină desfășurare evenimentele războiului de pe Nistru, am ajuns pe căi ocolite la Odesa, unde am susținut teza. Abia în 1993 a fost luată decizia de a se forma Consiliul științific, prima ședință a căruia a avut loc tocmai în1996. Deci, dacă nu mergeam la Odesa, ar fi trebuit să aștept până în 1996, ca să-mi pot susține teza. Sigur că la Odesa am susținut teza în limba rusă, nici nu puteam pune problema altfel. Asta a însemnat ca toate izvoarele românești să le traduc în limba rusă.

COR.: O bună parte dintre discipolii Dumneavoastră reprezintă astăzi sistemul de justiție, care, din păcate, continuă să aibă o imagine șifonată în societate. Cum credeți: de ce lumea nu prea are încredere în judecători și procurori, chiar dacă aceștia au avut și la universitate, și la Institutul Național al Justiției profesori de talia Elenei ARAMĂ?

E.A.: Pentru a răspunde la această întrebare am să amintesc că în dreptul civil sunt obligații de mijloace și obligații de rezultat. Obligațiile noastre, ca pedagogi, sunt obligații de mijloace, adică noi trebuie să găsim metode adecvate pentru a îmbogăți cunoștințele audienților într-un anumit domeniu, pentru a stimula gândirea lor, dar mai mult nu putem. Trebuie să înțelegem că fiecare individ s-a născut într-o anumită familie, are o anumită experiență de viață, trăiește în anumite sau este influențat de anumite cercuri sociale, iar toate acestea împreună îi creează o anumită mentalitate. De aceea, până la urmă, cu profesori buni, unii dintre acești indivizi ajung specialiști în care lumea nu are încredere. Spun aceasta nu pentru a trage jăratec la turta mea sau pentru a mă dezvinovăți de faptele unor foști discipoli de-ai mei. La drept vorbind, și eu sunt nemulțumită de ceea ce se întâmplă astăzi în unele instituții din sistemul nostru de drept. Prin presă, prin rețelele de socializare sunt dezvăluite lucruri care te fac să rămâi șocat de cele ce se întâmplă. Bunăoară, eu nu înțeleg de ce unii judecători sau candidați la funcția de judecător susțin cu bine examenele, dar la Consiliul Superior al Magistraturii nu obțin numărul de voturi pentru promovare. Dacă tot vorbim de transparență, să fie în totalitate...

COR.: Doamnă profesoară, cred că oricare om, trecând prin această viață, se sprijină mereu pe rădăcinile baștinei sale. Care e vatra

copilăriei Dumneavoastră? Mai mergeți încolo? Ce vă bucură și ce vă întristează atunci când ajungeți prin locurile casei părintești?

E.A.: Sunt născută în satul Babele din sudul Basarabiei, actualul sat Oziornoe din regiunea Odesa a Ucrainei – localitate care este și baștina legendarului mareșal român, eroul primului război mondial, Alexandru AVERESCU. La Chișinău locuiesc mulți consăteni de-ai mei, care au obținut titluri științifice în diverse domenii: biologie, medicină. Mai am două surori acolo – Ecaterina ARÂCU și Maria GRUBNIC, după numele soților. Au fost profesoare – prima de limba română, a doua – de limba franceză. Acum sunt pensionate. Când ajung la ele, mergem împreună la mormântul părinților, dar, în ultimul timp – tot mai rar... Ceea ce mă întristează e că și de la Babele, ca de peste tot, lumea pleacă, au rămas puțini oameni. S-au înmulțit în sat infractorii, unii își dau viața pe droguri... Nu auzeam înainte despre asemenea lucruri. Adevărul e că satele noastre degradează. Acum, la Oziornoie a apărut și problema limbii. Școala din sat este una dintre puținele care au mai rămas cu predare în limba română în regiune, dar deja părinților li se propune să-și dea copiii să învețe în limba ucraineană. Unii sunt de acord, pentru că absolvenții școlii nu mai vin să-și facă studiile superioare la Chișinău, cum veneam noi cândva. Dacă fac acest lucru, vor trebui să-și echivaleze diploma la Kiev și aceasta implică greutăți suplimentare. Limba română se mai păstrează, dar rusificată masiv, nu ca pe timpurile tinereții mele. Când m-am dus să-mi fac studiile la Școala Pedagogică din Cahul, în 1963, râdeam de colegii mei din Moldova, care vorbeau cu rusisme. Graiul nostru era încă nepoluat. Sunt și acolo entuziaști care încearcă să reziste vicisitudinilor timpului. De exemplu, un fost coleg de-al meu de clasă, Petru ȘCHIOPU, a înființat și condus asociația creștin-democrată a românilor din regiunea Odesa. Cu mijloace puține, face fapte mari. Îl ajută mai mult guvernul României, dar din partea guvernului ucrainean nu prea are sprijin, din contra. Când a venit la Babele Emil Constantinescu, fostul Președinte al României, și a instalat pe zidul școlii placa: „Aici a fost casa în care s-a născut mareșalul Alexandru AVERESCU", a fost mare zarvă. Unii dintre ucraineni credeau că este vorba de ANTONESCU...

COR.: Ați pregătit și îndrumat pe cale științifică 18 doctoranzi care au obținut titlul de doctor în drept. Continuați relațiile cu acești

foşti discipoli? Ei vă telefonează la sărbători? Vă salută atunci când vă întâlnesc pe stradă?

E.A.: Răspund afirmativ la toate întrebările. Menţin chiar şi colaborările, inclusiv cu acei din România. Recent, unul dintre doctoranzii din România mi-a trimis un lot de cărţi pe care le-am dăruit bibliotecii. Ne mai întâlnim la simpozioane şi conferinţe cu cei din România. Cu cei de la noi ne întâlnim chiar şi la serviciu – o bună parte a doctorilor în drept de la fosta catedră de Teoria şi istoria dreptului sunt foştii mei doctoranzi. Ţin legătura cu colegii de la disciplinele *istoria dreptului*, *teoria dreptului, drept constituţional*. Altfel nu se poate, trebuie să cunoaştem ce fac şi alţii în domeniile noastre ştiinţifice. Apoi, mai am patru doctoranzi care nu au susţinut încă tezele. Fiecare om se mai ciocneşte şi de eşecuri, dar le înfruntă şi viaţa continuă...

COR.: Mulţi ani înainte, doamnă profesor!

Sursa: Aramă, Elena. *Doamna profesor care a instruit şi educat generaţii de juriști o viaţă întreagă* : [interviu] // Revista Institutului Naţional al Justiţiei. – 2019. – Nr. 1. – P. 2-5.

Partea 2

STUDII ȘI ARTICOLE ȘTIINȚIFICE

REVENDICAREA DREPTURILOR SOCIAL-ECONOMICE ÎN CONTEXTUL JURISPRUDENȚEI CONSTITUȚIONALE

Elena ARAMĂ, dr. hab., prof.univ.

Supremația Constituției este ridicată la rang de principiu constituțional, consfințit de art. 7 al Constituției „Constituția Republicii Moldova este Legea ei Supremă. Nici o lege și nici un alt act juridic care contravine prevederilor Constituției nu are putere juridică".

Dreptul constituțional, deși considerat pe bună dreptate ramură fundamentală a dreptului, până relativ nu demult, nu prea era solicitat ca izvor al jurisprudenței. Motivul neevident este ascuns în faptul, că neavând sancțiuni respective, crea impresia (falsă) că nici nu era o adevărată ramură a dreptului. Dar nerespectarea normelor constituționale trebuie să atragă aceleași consecințe juridice ca și nerespectarea normelor legislative sau contractuale, inclusiv atunci când este vorba despre încălcarea drepturilor persoanelor.

Drepturile social-economice sunt un indicator al posibilităților individului în domeniul producerii și repartizării bunurilor materiale, menite să asigure satisfacerea intereselor economice și a celor spirituale, dar aceste posibilități ale individului trebuie să fie sprijinite de către stat. În democrațiile consolidate aceste drepturi nu țin doar de obligațiunea statului de a oferi persoanelor anumite facilități materiale și culturale, alături de ele sunt consacrate drepturi care să asigure omului posibilitatea de a întreprinde eforturi personale pentru a avea acces sau a dobândi aceste bunuri, adică este vorba despre o atitudine plină de respect pentru demnitatea omului, pentru inițiativa lui creatoare. Desigur, în realizarea drepturilor social-economice (numite de unii autori socio-economice, Carta

Socială Europeană le numește sociale, căci nu cuprinde dreptul la proprietate și cele culturale, sau așa cum este formula Pactului Internațional pentru drepturile economice, sociale și culturale din 1966) importantă este politica economică a statului, dacă ea este liberală, neoliberală sau social orientată.

La aceste drepturi sunt atribuite mai multe drepturi, spre exemplu : dreptul la muncă și cele ce rezultă de aici – dreptul la libertatea muncii, la soluționarea conflictelor de muncă, inclusiv apelând la grevă, dreptul la odihnă, dreptul la sănătate, la asistență socială, dreptul la proprietate, dreptul la învățătură și enumerarea nu este exhaustivă, ci doar exemplificativă.

Carta Socială europeană (ratificată de Republica Moldova în 2001) prevede următoarele drepturi sociale: libertatea muncii, condiții echitabile de muncă, dreptul la egalitate de șanse și de tratament în materie de angajare și de profesie fără discriminare în funcție de sex, dreptul la securitatea și igiena muncii, dreptul la demnitate în muncă, salarizare echitabilă, dreptul de a se asocia în organizații naționale sau internaționale pentru protecția intereselor sociale și economice, dreptul la negociere colectivă acordat atât lucrătorilor, cât și patronilor, protecția mamelor, copiilor și tinerilor, dreptul la mijloace de orientare și formare profesională, dreptul la sănătate, la securitate socială, la servicii sociale calificate, protecția persoanelor cu dizabilități și protecția familiei, dreptul persoanelor vârstnice la protecției socială, dreptul lucrătorilor la propriile creanțe în caz de insolvabilitatea patronului lor, dreptul lucrătorilor de a fi consultați în cadrul întreprinderii, de a participa la determinarea și ameliorarea condițiilor de muncă din cadrul întreprinderii [1].

În doctrina rusă, autorul E. Lukașeova a definit într-un mod general aceste drepturi ca fiind drepturile ce îi asigură omului libertatea de a nu fi dominat de frică și nevoie [2]. Aceste drepturi antrenează obligațiunea statului de a asigura un minimum de condiții, în prezența cărora persoana poate supraviețui în societate. În ultima perioadă se pune accentul nu doar pe supraviețuire, ci pe posibilitatea unei vieți decente, în sensul susținerii și dezvoltării demnității umane.

Tocmai acest rol al statului ce se poate implica activ în relațiile de producere și repartizare a bunurilor materiale, limitând inițiativa privată, a fost motivul pentru care uneori drepturile social-economice au fost privite ca incompatibile cu democrația. Dar pe bună dreptate, autorul R. Pa-

paian menționa că acestea nu numai că sunt compatibile, dar sunt de fapt elemente ale democrației, în sensul că drepturile și libertățile: cuvântului, a convingerilor politice și religioase reprezintă componenta spirituală a democrației, iar drepturile social-economice – componenta materială. Ascetismul creștin nu este chemarea la sărăcie, ci îndemnul la eliberarea de dependența oarbă de bunuri materiale. Apostolul Pavel prin fraza : „Totul imi este permis, dar nimic nu trebuie să mă posede" a arătat că a da celor nevoiași nu este limitarea libertății proprietarului, dar garanția libertății lui de dependența materială, transformarea proprietarului din prizonierul proprietății în stăpânul ei adevărat [3].

Drepturile social-economice au premise puternice în istoria îndepărtată a omenirii, ele derivă din natura socială a oamenilor, căci, așa cum menționa autorul francez Leon Duguit, oamenii au legături de solidaritate socială și statul trebuie să adopte legi și să susțină această solidaritate.

Căutând originea drepturilor sociale și economice, putem observa că în Occident introducerea drepturilor economice în ordinea juridică s-a produs în temei pe cale pretoriană. Dacă judecătorul se limitează la a recunoaște drepturile preexistente, această acțiune îmbracă un caracter declarativ. Dar judecătorul poate avea și un rol constituitiv, dacă creează toate piesele și le dă o existență juridică prin voința sa printr-un proces original care poate trancede sfera dreptului legislat. În sistemul socialist, dimpotrivă, caracterul declarativ din legislație a fost urmat în principal, de o atitudine jurisprudențială declarativă.

Din punct de vedere istoric, al timpului în care au fost consacrate, drepturile omului se împart în 3 generații: prima generație, cele mai vechi sunt drepturile personale, civile și politice, care au fost recunoscute legislativ pe continentul european începând cu Marea Revoluție Franceză, iar pe cel american – în timpul războiului de independență. Drepturile de generația a doua le înglobează pe cele social-economice, care au fost consfințite juridic în secolul XX sub influența noilor realități, generate de industrializarea masivă, creșterea impunătoare a muncii salariate și a revendicărilor salariaților, ideile socialiste. În statele europene aceste drepturi au fost recunoscute după cele civile și politice, iar în URSS – primele au fost consacrate cele social-economice.

Statele socialiste insistau asupra drepturilor social-economice, iar cele occidentale – asupra priorității drepturilor civile, ca fundamente pen-

tru democrație și libertate, iar în URSS, în general în statele socialiste, protecția și promovarea drepturilor erau puse în seama organelor politice și nu jurisdicționale. Dar între aceste drepturi există o legătură indisolubilă, ele unele fără altele nu pot ființa. Între prima și a doua generație de drepturi există o legătură de esență: în absența unora dintre ele nu se pot exercita nici celelalte, ca spre exemplu, fără drept la educație nu poate fi vorba despre libertatea de exprimare și libertatea conștiinței sau fără drept la locuință nu poate fi drept la viață privată.

Drepturile de generația a treia sunt cele mai recente și ele se referă la dreptul la pace, la dezvoltare, la un mediu de viață sănătos (cu remarca că acest drept este prezent atât la nivel național, cât și internațional).

Există o opinie pe larg răspândită despre caracterul diferit al drepturilor din prima și a doua generație, se susține că primele se pot garanta indiferent de nivelul de prosperitate economică a statului. Altă opinie (ce se bazează în temei pe experiența chineză) indică nivelul socio-economic ca reper determinant al propagării treptate a reformelor economice, prin neacceptarea integrală a modelului neoliberal de dezvoltare a economiei, construirea unui socialism cu specific chinez, în care fără a renunța la ideile socialiste se pune baza unei economii puternice, iar în această strategie drepturile omului ocupă locul al doilea [4].

Aceste opinii trebuie modificate în sensul stabilirii unei legături indisolubile între drepturile de prima și a doua generație. Având în vedere că scopul statului este de a asigura o viață demnă și dezvoltarea liberă fiecărei persoane de sub jurisdicția sa, protecția demnității este imposibilă fără garantarea cel puțin a minimului de drepturi social-economice ca omul să nu fie perceput fiind mai puțin important, să nu fie uzurpată aprecierea socială a individului, cauzându-i suferințe morale.

Drepturile social-economice, datorită specificului său, nu sunt caracteristice tuturor persoanelor, deci, este afectat caracterul lor universal, titularii acestor drepturi în mod normal sunt persoanele adulte – în marea lor majoritate este vorba despre lucrătorii salariați. Autorul L. A. Gordon consideră că aceștia alcătuiesc în mod obișnuit undeva 60-70% din populație (exceptând elitele manageriale, culturale, politice) [5]. S-ar putea replica acestei poziții faptul că unele drepturi social-economice vizează toate persoanele, nu numai lucrătorii salariați (de exemplu – dreptul la învățătură, la asistență socială).

Drepturile social-economice, ca drepturi de generația a doua, impun statului obligații pozitive, în sensul obligației de a crea condiții pentru a asigura aceste drepturi, particularitățile lor se manifestă în unitatea conținutului material, orientarea socială pe baza principiului dreptății, necesitatea concretizării lor în legislație. Se deosebesc de celelalte drepturi prin faptul că poziția statului este una activă, el trebuie să ia măsuri. În condiții economice grele acestea rămân a fi declarative, dar aceasta nu justifică sacrificarea libertății. În statele în tranziție spre statul de drept (cum este și cazul Republicii Moldova) s-a acceptat și trecerea la economia de piață de model liberal, dar momentan acest proces este doar în derulare, de aceea este necesară remarca privind înfăptuirea unei treceri treptate la economia de piață pe măsură ce se vor acumula resurse financiare etc. Și apoi, ținând cont de trecutul nostru socialist, economia de piață trebuie să fie social orientată.

Renumitul autor american, John Rawls, atenționa în această ordine de idei că și o criza de asigurare cu bunuri nu este motiv suficient pentru a slăbi respectarea libertății tuturor, inclusiv dacă ar exista toate motivele de a crede că supraviețuirea poate fi asigurată cu prețul instaurării unei tiranii provizorii [6].

T. A. Alexeeva a interpretat această frază a lui Rawls în sensul: Libertatea nu poate fi garantată până societatea nu va avea un anumit nivel de democrație și prosperitate. Dacă nu-i garantată inviolabilitatea vieții, a proprietății, justiție echitabilă nu se poate dezvolta dinamic nici economia. Bunurile produse de societate nu vor servi tuturor, dacă puterea nu va fi controlată de popor, aceasta (puterea) îl va manipula [7]. Situația respectivă ne arată încă o dată că drepturile social-economice se dezvoltă pe baza celor politice și civile.

Drepturile sociale favorizează dezvoltarea vieții materiale, economice și sociale. Drepturile economice și sociale prezintă caractere foarte diversificate, heterogene. Prin esență sunt multiple și originale, în virtutea naturii lor, a obiectului, conținutului, funcției sale. Drepturile social-economice după conținutul lor juridic nu sunt aceleași, unele sunt de acțiune imediată, altele acționează prin intermediul legilor speciale, ale căror prevederi dau expresie dispozițiilor constituționale. Dar fie că acționează direct sau indirect, ele se sprijină pe reguli care au ca finalitate protecția unor valori sociale și economice și prin aceasta dau posibilitatea

satisfacerii necesităților vitale ale persoanei, de a fi liber de teamă și sărăcie. Volumul și gradul de realizare depind de nivelul economiei, resurse financiare. În acest context poate fi amintită situația financiară grea care se crease în Republica Moldova în anii 1994-1997, când aveau loc întârzieri masive în plata pensiilor și salariilor și pentru remedierea acesteia Președintele Republicii a emis la 22 ianuarie 1997 un Decret prin care obliga Guvernul să elaboreze și să prezinte Parlamentului un program de măsuri care să prevadă plata pensiilor și salariilor restante în termen de 15 luni. Guvernul la 3 februarie 1997 a emis o hotărâre ce prevedea achitarea până la 1 iulie 1997 a restanțelor la salarii pentru anul 1996 și a restanțelor la pensii pentru anul 1996 până la 1 mai 1998. Fiind atacate în fața Curții Constituționale aceste acte sub motivul că încălcă drepturile social-economice ale cetățenilor, Curtea Constituțională a respins aceste argumente, arătând că drepturile social-economice au fost încălcate anterior acelor acte ale Președintelui și Guvernului, care, dimpotrivă, au avut menirea de a restabili aceste drepturi având în vedere posibilitățile statului [8]. Este de menționat faptul că din cei 6 judecători ai Curții Constituționale doi au avut alte opinii, redactând fiecare câte o opinie separată, anexată la Hotărârea Curții, în care au insistat pe faptul că trebuie respectate drepturile sociale ale cetățenilor Republicii Moldova, dar nu au ținut cont de situația concretă și anume că în fapt ele fusese deja încălcate, iar situația financiară a statului nu permitea înlăturarea imediată a acelor încălcări, ci doar pe parcursul unul anumit interval de timp.

Autorul Gheorghe Mihai considera că drepturile subiective sociale se referă la nevoi izvorâte din organizarea societății moderne, ale unui anumit tip de om, nu a omului generic, ceea ce pare că le deosebește de drepturile fundamentale clasice, impresie, scria Gh. Mihai, greșită, căci și acestea pot să îndeplinească finalități sociale. [9]

Printre drepturile creanțe susceptibile de a antrena o reparare dacă nu sunt respectate pot fi: dreptul la muncă și libertatea muncii, la securitatea lucrătorilor, dreptul la sănătate – acestea sunt drepturi sociale, deci la încălcarea lor se angajează răspunderea, trebuie să răspundă cei ce le-au încălcat – angajatorii, sindicatele, statul.

Printre drepturile economice trebuie menționat în primul rând dreptul de proprietate. Atribuirea dreptului de proprietate la acest grup de drepturi trebuie pus în legătură cu cele două forme de proprietate și de

recunoașterea funcției sociale a proprietății, realizarea căreia pune în sarcina statului un șir de obligațiuni.

Dreptul de proprietate nu este un drept absolut, ci unul ce poate implica limitări. Este necesar un just echilibru între exigențele interesului general al comunității și imperativele apărării drepturilor fundamentale ale individului. Natura constituțională a dreptului de proprietate se exprimă în drept de expropriere, naționalizare, preemțiune care sunt limite ale dreptului de proprietate prin proceduri de drept public.

Ideea de a proteja proprietatea privată de spolieri impuse de puterea publică, dar și de a garanta interesul general contra egoismului și cupidității particularilor este foarte veche. Ea a condus la formularea conceptului exproprierii, dar cu respectarea a 2 imperative: de a fi despăgubit proprietarul și motivul să fie utilitatea publică.

S-a deosebit între dreptul la proprietate și dreptul de proprietate**,** căci primul este absolut, recunoscut tuturor oamenilor, cum menționa Robespierre, că prima lege socială este aceea de a garanta tuturor membrilor societății mijloace de existență, tot ceea ce este indispensabil pentru a conserva viața este proprietatea comună a societății întregi, iar excedentul este proprietatea privată. Robespierre arăta că dreptul de proprietate este dreptul persoanei de a se bucura și dispune de acea parte a bunurilor ce îi este garantată prin lege, dar acest drept este limitat de obligațiunea de a nu încălca drepturile altuia, de a nu prejudicia siguranța și libertatea altuia, în caz contrar posesiunea este imorală și lilicită [10]. Astfel se urma calea lui J. Locke care înțelegea proprietatea în sens larg: ca drept de proprietate al omului asupra vieții sale și drept de proprietate asupra bunurilor, ce-i permiteau existența sa, libertatea ce i-o oferea dreptul de proprietate.

Drept de proprietate, la asigurare socială și la munca concomitent sunt drepturi și garanții, se concretizează în acte normative speciale și urmăresc scopuri general-sociale.

Disproporție vădită între interesul general și cel privat poate duce la instabilitate politică, poate perturba dezvoltarea statului pe calea progresului și umanismului, democrației. În legătură cu dreptul de proprietate s-a pus întrebarea, dacă este un drept fundamental sau de rangul doi? Trebuie arătat că nu este corect formulată întrebarea, căci un drept fundamental nu înseamnă drept absolut. Un drept fundamental este de prim

rang și totodată comportă limite. Alături de proprietatea privată este și o proprietate socială ce are incidență asupra vieții națiunii.

În numele interesului public s-au adoptat legi ce au limitat dreptul de folosință a bunului de către proprietar. Servituțile administrative ce grevează imobile în interes general nu încalcă dreptul de proprietate, dacă aduce doar o jenă suportabilă.

S-a considerat că restrângerile dreptului de proprietate nu suprimă dreptul de proprietate, de aceea numai pierderea bunului se indemnizează, nu și privarea parțială de dreptul de a se servi. Astfel dreptul de proprietate se armonizează cu caracterul social al statului și a îmbrăcat un caracter patrimonial, deci, apreciabil în bani.

În statele europene în care este realizată concepția statului social se pune chestiunea indemnizării victimelor unor calamități naturale, a actelor de terorism prin instituirea unor fonduri de garanție ce permit indemnizarea victimelor în cazul insolvabilității autorului pagubei ori a unui autor necunoscut sau negăsit [11].

Constituția nu numai se află în vârful ierarhiei normelor juridice, în vârful „piramidei" care se cheamă drept, dar și este sursa lor de referință, așa cum a concretizat Consiliul Constituțional francez, că „Legea nu exprimă voința generală, decât în respectul Constituției".

Afirmarea controlului de constituționalitate și activitatea judecătorilor în aplicarea directă a Constituției și a Convenției Europene pot modifica substanțial cultura și conștiința juridică. Sintagma „Drepturile fundamentale" a devenit o formulă magică, ce alimentează toate speranțele și stimulează revendicările.

Pentru a ne face impresie asupra impactului drepturilor fundamentale asupra conștiinței și culturii noastre juridice trebuie să cunoaștem moștenirea noastră socialistă, mai ales ideologică care menținea un fals – cel despre egalitatea materială a persoanelor, dar care a pătruns adânc în mintea oamenilor datorită metodelor ideologiei comuniste și a politicii de stat.

Cele mai consacrate drepturi anterior, în regimul comunist erau anume drepturile social-economice: dreptul la muncă, la învățătură, la ocrotirea sănătății, la odihnă.

Fiind consacrate constituțional, aceste drepturi nu erau nici într-un fel angajate în demersul jurisprudențial, nici ca obiect de sesizare a in-

stanțelor judecătorești și cu atât mai mult al soluțiilor jurisprudențiale (excepție reprezentau litigiile privind concedierea ilegală de la muncă). Astăzi, când s-a renunțat la practica veche, legislația din statele postsocialiste a receptat cele mai avansate formule constituționale și legislative, dar marea dificultate persistă: cum de realizat procesul de aplicare a dreptului astfel încât intervenția judecătorului să fie în măsură a face ca drepturile consacrate constituțional să aibă o existență efectivă.

Împrejurările în care are loc intervenția judecătorului sunt relevante pentru obiect, conținut și întinderea dreptului. Este consacrată teza că sancțiunea jurisdicțională a drepturilor economice și sociale sunt într-o mare măsură tributare locului statului în societate și în sectorul economic și întinderea intervenționalismului său în afara câmpului tradițional dictat de atribuțiile de guvernare.

Autorul francez J.-M. Breton a examinat drepturile economice și sociale în conexiune cu serviciul public și le-a pus în legătură cu economia de piață. Autorul consideră că, concepția extensivă și tot mai diversificată a serviciului public ce a fost acreditată și progresiv consacrată de un secol deja de judecătorul francez se opune în acest sens la apropierea minimalistă ce așteaptă a impune construcția spațiului economic european prin intermediul dreptului european originar și derivat [12].

Perceperea drepturilor economice și sociale în funcție de sistemul politico-economic de referință este de natură maximală, dacă statul intervine pe larg în economie sau intervenția sa este minimală, dacă nu vrea să intre în conflict cu principiul libertății de a întreprinde, nici să reevalueze spațiul lăsat întreprinzătorilor privați.

Aprecierea valorii drepturilor social-economice și deci a necesității garantării și sancționării încălcărilor inclusiv prin judecată, nu va face abstracție de dinamica diacronică și legitimitatea funcțională, raportată la orientările unei politici de stat și parametrii unui context social particular.

J.-M. Breton consideră că trebuie distins între drepturi individuale și colective, cele ale individului, *intuitu personae*, și cele ale întreprinderii *es-qualite*, adică acele drepturi ce nu se pot exercita decât prin suport instituțional de tip societal. Punând în relație, pe de o parte, drepturile economice și sociale și pe de alta – economia de piață, autorul consideră că viziunea liberală ce stă la baza proiectului comunitar european nu poa-

te decât să suscite o viziune extensivă a protecției drepturilor economice în numele liberei întreprinderi și concurenței, caracteristice economiei de piață și asta diluează serviciul public de esență „Duguit" [13].

Contrapartida rezidă în a valoriza corelativ acoperirea socială în numele coerenței și intensificării solidarității și aici judecătorul în procesul de contencios administrativ poate juca un rol de contragreutate. Libertatea de a întreprinde, libertatea concurenței pot intra în conflict cu interesele economice și drepturile sociale ale indivizilor și grupurilor, pe care Statul, dimpotrivă, tinde să le protejeze în numele coeziunii și solidarității sociale.

Întinderea nu este indiferentă în perspectiva globală a drepturilor fundamentale și în afara acestora de o viziune de ansamblu a relațiilor dintre administrați și administrație, ce prin definiție este purtătoare de o dimensiune politică, ideologică și axiologică în serviciul cărora se află judecătorul. Validarea întinderii intervenției judecătorului în contencios administrativ trebuie cercetată în această optică – de a servi Statul, dar și cetățeanul prin controlul administrației.

Relativitatea acestor drepturi demonstrează că ele nu pot fi puse în afara circumstanțelor particulare de timp și loc. Aprecierea valorii lor și deci a necesității garantării și sancționării încălcărilor inclusiv prin justiție, (și prin cea constituțională de asemenea), nu va face abstracție de dinamica diacronică și legitimitatea funcțională, raportată la orientările unei politici de stat și parametrii unui context social particular.

Curtea Constituțională a Republicii Moldova s-a pronunțat în repetate rânduri referitor la drepturile sociale și economice. În cadrul acestei activități Curtea a recurs la metode și tehnici variate de interpretare, indiferente dacă aceasta viza direct interpretarea unor norme legislative în sensul stabilirii compatibilității sau incompatibilității cu Constituția ori erau atacate în legătură cu ridicarea excepției de neconstituționalitate. Interpretarea normelor juridice este o activitate frecventă, fiindcă este necesară stabilirea sensului reglementărilor juridice, concomitent și stabilirea compatibilității a unei stări de fapt cu una prevăzută de drept.

Pe primul loc, după numărul sesizărilor, este dreptul de proprietate, cu examinarea căruia Curtea a fost sesizată de 30 ori. Curtea chiar la începutul activității sale a fost pusă în situația de a defini conținutul dreptului de proprietate și în acest sens a arătat inițial atributele dreptului de pro-

prietate (posesie, folosință, dispoziție), subiecții dreptului de proprietate. Așa, de exemplu, Curtea a stabilit că folosirea locuințelor de serviciu se află în strânsă legătură cu existența raporturilor de muncă între angajați și proprietarii acestor locuințe și durează atât timp cât există relațiile de muncă, astfel încât locuințele de serviciu nu constituie un „bun actual", adică un bun aflat în patrimoniul angajatului [14].

Pentru a califica noțiunea de «bun» Curtea Constituțională a apelat la jurisprudența CtEDO care a statuat cu valoare de principiu că această noțiune din art. 1 al Protocolului nr. 1 al CEDO nu se limitează doar la bunuri corporale, dar și la alte drepturi și interese materializate prin active și cuprinde bunuri mobile, imobile, alte drepturi reale, dar și speranța legitimă de a obține un avantaj patrimonial [15].

În această ordine de idei Curtea a constatat că dreptul acționarului de a primi dividende, care rezultă din deținerea acțiunilor în cadrul societății, cade sub incidența normelor ce ocrotesc dreptul de proprietate, cuprinse în articolele 9, 46 și 127 din Constituție și articolul 1 din Protocolul nr. 1 la Convenția Europeană, deoarece acest drept, în esența sa, este unul patrimonial, cu valoare economică, titularul acestuia având posibilitatea de a obține venituri [16].

Curtea s-a pronunțat și asupra imposibilității exproprierii în cazul construirii instalațiilor și rețelelor publice de alimentare cu apă și de canalizare, situate pe teren public, arătând că este dreptul legislatorului de a reglementa modul de utilizare a acestora. În același timp, Curtea a subliniat că orice reglementare nu poate afecta în substanță dreptul persoanei de a dispune de bunurile sale. De aceea Curtea a constatat că norma contestată (art. 19 alin. (4) din Legea serviciului public de alimentare cu apă și de canalizare, conform căreia la finalizarea lucrărilor de construcție, instalațiile și rețelele publice de alimentare cu apă și de canalizare, situate pe teren public, construite de persoane fizice și/sau de persoane juridice, precum și cele construite până la intrarea în vigoare a acestei legi, indiferent de sursa de finanțare, se transmit gratuit la balanța autorității administrației publice locale sau direct operatorului în conformitate cu decizia consiliului local, consfințește de fapt o expropriere fără a fi stabilită o dreaptă și prealabilă despăgubire a proprietarului sau titularului de alte drepturi reale asupra rețelelor de alimentare cu apă, încălcând astfel Constituția [17].

Referitor la speranța legitimă CtEDO a utilizat această noțiune pentru prima dată în 1991 în decizia Pine Valley Developments și a formulat-o într-un sens general, nespecificând condițiile care trebuie întrunite pentru ca un reclamant să poată pretinde că are o speranță legitimă de a obține un bun.

Jurisprudența decisivă în reglementarea noțiunii de speranță legitimă de a obține un bun a intervenit însă de-abia prin cauza Kopecky contra Slovaciei in 7 ianuarie 2003. Prin această hotărâre, Curtea a arătat că deși articolul 1 al Protocolului 1 trebuie să vizeze un drept de proprietate actual, cât timp Convenția nu garantează dreptul de a obține proprietatea unui bun, prin excepție Convenția garantează speranța legitimă de a obține un bun ori o creanță certă cu valoare patrimonială. Hotărârea menționată a fost atât o hotărâre de clarificare a acestei noțiuni, cât și o hotărâre de sinteză, în sensul că spre deosebire de cauzele anterioare unde reclamanții nu îndeplineau condițiile necesare pentru restituire, nu se poate spune că aceștia aveau un drept de proprietate mai puțin important ca efect al consecințelor pe care le-au suportat datorită faptului că s-au întemeiat pe acte juridice, adică consfințește necesitatea existenței unei baze în dreptul intern, acesta reprezentând criteriul decisiv pentru constatarea existenței unei speranțe legitime. Prin hotărâre se restrânge raza de aplicare a articolului 1 al Protocolului 1, dându-se autorităților naționale o largă marjă de a aprecia din perspectiva dreptului intern care justifică o speranță legitimă de a obține un bun. În acest sens este relevantă hotărârea CtEDo din 16 iunie 2015 în cauza Lebedinschi contra Republicii Moldova [18].

În altă situație, Curtea Constituțională a reținut că în cazurile în care există contracte de depozite bancare între clienți și băncile comerciale se poate vorbi despre așteptarea legitimă a acestor persoane la respectarea dreptului lor de proprietate [19].

Sesizările în cazul dreptului de proprietate sunt urmate îndeaproape de cele cu privire la dreptul la asistență și protecție socială – 27 de sesizări. Nu cu mult rămâne în urmă dreptul la muncă, Curtea a examinat diverse aspecte ale acestuia de 22 ori. Curtea a constatat că respingerea unor candidați ca urmare a desfășurării unui concurs a cărui susținere depinde de rezultatul testului poligraf reprezintă o ingerință în dreptul persoanelor la administrare și în dreptul lor la muncă, garantate de articolele 39 și 43 din Constituție [20].

Referitor la reglementările privind suspendarea raporturilor de serviciu cu funcționarul public, în cazul recunoașterii în calitate de bănuit sau emiterii în privința acestuia a ordonanței de punere sub învinuire, Curtea a observat că măsura are ca scop, printre altele, protejarea prestigiului profesiei ori a funcției exercitate, textul legal neimpunând alte condiții precum ar fi săvârșirea de infracțiuni incompatibile cu funcția deținută, Curtea a observat că restrângerea dreptului la muncă prin suspendarea raporturilor de serviciu este aplicată pentru salvgardarea „altui drept", în particular protejarea instituției și a prestigiului profesiei. Hotărârea Curții Constituționale nr.6 din 03.03.2016 privind excepția de neconstituționalitate a articolului 53 lit. c) din Legea nr. 158-XVI din 4 iulie 2008 cu privire la funcția publică și statutul funcționarului public și articolului 76 lit. g) din Codul muncii (suspendarea raporturilor de serviciu) a arătat că datorită naturii și specificului acestei măsuri, din moment ce legiuitorul consideră necesară prin considerarea anumitor raționamente suspendarea contractului de muncă sau a raporturilor de serviciu, prin ea însăși această măsură nu contravine dreptului la muncă. Constituția nu interzice suspendarea raporturilor de muncă, cu condiția însă ca aceasta să fie însoțită de garanții și să respecte principiul proporționalității [21].

Prin interpretările pe care le realizează Curtea, se urmărește asigurarea unui echilibru între interesele salariaților, pe de o parte, și interesele angajatorilor, pe de altă parte, care poate avea loc în funcție de nivelul de colaborare între aceștia în calitate de parteneri sociali [22]. Însă din conținutul normei contestate rezultă că mecanismul colaborării în procedura de concediere lipsește, fiind favorizate în special interesele salariaților, pentru că sindicatul are un drept de veto absolut, când i se solicită acordul la concedierea unui angajat, membru al sindicatului. Astfel, chestiunea concedierii salariatului din start nu putea face obiectul unei dezbateri între angajator și organul sindical [23].

În schimb, poziția Curții Constituționale cu privire la dreptul la grevă a fost solicitat doar o singură dată – în legătură cu limitarea dreptului la grevă pentru unele categorii de angajați prin hotărârea nr.656 a Guvernului din 11 iunie 2004 cu privire la aprobarea Nomenclatorul unităților, sectoarelor și serviciilor, ai căror angajați nu pot participa la grevă. Curtea a constatat că în timp ce art. 369 alin. (2) lit. e) din Codul muncii stabilește că nu pot participa la grevă doar persoanele cu funcție de răspundere din

autoritățile publice, prin hotărârea Guvernului se interzice participarea la grevă a tuturor salariaților din cadrul Parlamentului, Cancelariei de Stat și Președinției. Pentru a asigura constituționalitatea acestei prevederi, Curtea a apelat la interpretarea neutralizantă, care declară constituțională o prevedere doar în măsura în care i se acordă o anumită semnificație, astfel Curtea a menționat că textul „toți salariații" de la pozițiile 2, 3 și 4 urmează a fi interpretat în sensul în care vizează doar persoanele cu funcție de răspundere din autoritățile publice centrale [24]. Desigur, în acest caz s-a ținut cont și de ierarhia actelor normativ-juridice, dar în primul rând, s-a urmărit aprecierea compatibilității sau incompatibilității normei respective cu Constituția

Destul de straniu este faptul că, în timp ce avem atâtea probleme ecologice, sesizările cu privire la dreptul la un mediu ambiant sănătos au fost puține, numai 3 și acelea până în anul 2000, ulterior acestui an alte hotărâri vizând subiectul respectiv nu au mai fost.

Drepturile consfințite la articolele 47, 49 și 50 din Constituție, în virtutea cărora maternitatea beneficiază de o protecție specială din partea statului au reprezentat și ele motiv de sesizare a Curții Constituționale [25]. Pentru a beneficia de asigurările sociale prevăzute de lege, persoana trebuie să participe la sistemul public de asigurări sociale și să contribuie la fondul de asigurări sociale pentru a beneficia de pensia minimă pentru limită de vârstă (stagiul de cotizare) întreprinzătorii individuali, avocații, notarii publici, executorii judecătorești și mediatorii care au obținut dreptul de a desfășura activitate în modul stabilit de lege, indiferent de forma juridică de organizare, sunt obligați să vireze la bugetul asigurărilor sociale de stat 5748 de lei anual pentru asigurarea individuală (tariful contribuției de asigurări sociale de stat obligatorii) [26].

Dreptul la învățătură ca drept fundamental are ca obiectiv dezvoltarea personalității umane, a talentelor și a capacităților ei mentale și fizice îndrumând atât copiii, cât și adulții să-și realizeze pe deplin potențialul său, iar pe copii să-i pregătească pentru o viață demnă, având în vedere condițiile de dezvoltare a societății, și nemijlocit în spiritul păcii, egalității genurilor a fost în atenția Curții Constituționale de 12 de ori pe parcursul întregii sale activități. Curtea a declarat că dreptul la învățătură constituie unul dintre cele mai importante drepturi sociale ale omului. Acest drept creează premisele necesare pentru afirmarea plenară a personalității și a

demnității umane, precum și pentru dezvoltarea întregii societăți. De nivelul potențialului intelectual al persoanei depinde nu numai promovarea persoanei pe scara socială și statutul ei social, dar și progresul societății în ansamblu, evoluția vieții economice, sociale și culturale.

În hotărârea nr. 26 din 19 septembrie 2013 Curtea s-a pronunțat asupra constituționalității pct. 16 din Regulamentul privind organizarea și desfășurarea doctoratului și postdoctoratului, aprobat prin Hotărârea Guvernului nr. 173 din 18 februarie 2008, și a unor prevederi din pct. 4 al Hotărârii Guvernului nr. 962 din 5 august 2003 privind asigurarea funcționării Academiei de Administrare Publică pe lângă Președintele Republicii Moldova care vizau limita de vârstă pentru solicitanții studiilor de masterat (45 de ani) și doctorat (35 de ani), arătând că aceste dispoziții sunt neconstituționale, afectând și angajamentul «Învățarea pe tot parcursul vieții» asumat în Acordul de asociere cu Uniunea Europeană. Curtea a fost sesizată și pentru controlul constituționalității prevederilor cu privire la limita de vârstă a conducătorului de doctorat (65 de ani) și a condiției ca acesta să-*și desfășoare activitatea de bază în cadrul uneia dintre instituțiile organizatoare a școlii doctorale* din pct. 25 și a prevederilor pct. 58 din Regulamentul privind organizarea studiilor superioare de doctorat, ciclul III, aprobat prin Hotărârea Guvernului nr. 1007 din 10 decembrie 2014, ambele aceste prevederi fiind declarate neconstituționale [27].

Sesizările care s-au referit la gratuitatea studiilor, sunt explicabile, având în vedere că sub regimul sovietic studiile erau gratuite la toate treptele, dar numărul celor admiși era strict plafonat. După cum a relatat Curtea, gratuitatea studiilor nu este un drept absolut, și poate fi garantat doar la anumite trepte ale învățământului, după cum nici parcurgerea tuturor acestor trepte nu este obligatorie. Curtea a fost sesizată și în legătură cu dreptul la autonomie a universităților, în legătură cu care a stabilit că art. 35 alin. (6) al Constituției Republicii Moldova stipulează că instituțiile de învățământ superior beneficiază de dreptul la autonomie, principiul respectiv constituind o garanție a libertății organizării învățământului superior și o excepție de la prevederile alin. (5) ale aceluiași articol constituțional. Autonomia privește instituțiile de învățământ superior de stat, deoarece învățământul privat este autonom. Astfel, Constituția RM permite instituțiilor de învățământ superior să aprobe și să aplice norme proprii, să-și aleagă conducerea, să-și stabilească programele de învățământ și să

se bucure de o autonomie financiară destul de vastă. Deși le oferă o autonomie largă, statul se poate implica totuși în organizarea și activitatea instituțiilor de învățământ, obligându-le să respecte și să realizeze plenar principiile învățământului (accesibilitate, adaptivitate, creativitate, diversitate, democratizare, deschidere și flexibilitate) și standardele educaționale de stat [28].

Ultima hotărâre, cea mai recentă cronologic fiind Hotărârea nr. 26 din 2018, a vizat dreptul la învățătură a copiilor nevaccinați. Răspunzând negativ la întrebarea dacă neadmiterea în colectivități, inclusiv școlare, a copiilor nevaccinați nu le afectează acestora dreptul la învățătură, Curtea a emis iarăși o hotărâre neutralizantă [29], arătând că *se* recunosc constituționale prevederile articolului 52 alin. (6) din Legea privind supravegherea de stat a sănătății publice, în măsura în care nu le sunt aplicabile copiilor în privința cărora există contraindicații medicale argumentate și documentate vis-a-vis de vaccinare.

Curtea s-a pronunțat cu privire la dreptul la ocrotirea sănătății numai de 3 ori, ultima (cronologic) fiind cea din 2018 [29]. Deși dreptul la ocrotirea sănătății în Republica Moldova este un drept fundamental al omului și statul veghează ca să fie create condiții de viață și de muncă, să i se garanteze o asistență medicală calificată în conformitate cu exigențele medicinei moderne, numărul mic de sesizări încă se diminuează cu trecerea timpului, dacă examinăm sesizările respective. În acest context, Curtea Constituțională a fost sesizată asupra legii ocrotirii sănătății, art. v2 lit. vi/ și art. v11 alin. (1), lit. a/ din Legea cu privire la asigurarea obligatorie de asistență socială, pentru a verifica, dacă acele articole nu limitează dreptul persoanei la libera alegere a medicului și a instituției de asistență medicală. Curtea a menționat că legea este constituțională, are un caracter permisiv și că ea nu îngrădește dreptul persoanei la asistență medicală ce include și dreptul de a alege sau de a schimba medicul și instituția medico-sanitară, precum și dreptul de a primi asistență medicală de calitate [30].

În cauza penală intentată pentru vătămarea corporală gravă a unei paciente în rezultatul intervenției chirurgicale a unui medic avocatul a cerut ridicarea excepției de neconstituționalitate a art. 213 Cod penal sub motivul că regulile și metodele de acordare a asistenței medicale la încălcarea cărora se referă prevederile articolului 213 din Codul penal nu corespund cerințelor de accesibilitate și previzibilitate a legii, deoarece

acestea nu sunt reglementate printr-un act normativ, ci sunt prevăzute de protocoale instituționale sau de ghiduri adoptate de către Ministerul Sănătății, care au un caracter de recomandare. Astfel, autorul excepției considera că aplicarea textului de lege criticat prin raportare la anumite acte de recomandare, care, independent de autoritatea lor științifică, poate conduce la arbitrar, încălcându-se astfel principiul legalității. Curtea a explicat că, deși protocoalele instituționale, ghidurile, standardele medicale și alte acte sunt necesare pentru a se stabili care reguli și metode de acordare a asistenței medicale au fost încălcate, încălcările, în sensul articolului 213 din Codul penal, nu se stabilesc de către procuror sau de către instanța de judecată prin identificarea și aplicarea directă a regulilor și metodelor stabilite de Ministerul Sănătății, deoarece ei nu dispun de cunoștințe medicale și nici nu pot aprecia acțiunile medicului sau ale altui lucrător medical fără consultanța unui expert. Prin urmare, Curtea a reținut că în cazul de față nu este atât de importantă forma de reglementare a regulilor și metodelor de acordare a asistenței medicale, pe cât expertiza oferită cu privire la încălcările invocate [31].

În contextul pandemiei Curtea a fost sesizată în privința nu atât a dreptului la sănătate, cât în special, al atribuțiilor Comisiei de Situații Excepționale și la dreptul la individualizare a pedepsei în cazul contravenției de nerespectarea măsurilor de profilaxie, prevenire și/sau combatere a bolilor epidemice, dacă aceasta a pus în pericol sănătatea publică. Pentru contravenția respectivă norma contestată prevedea amendă de la 450 până la 500 unități convenționale pentru persoana fizică. Curtea a decis că nu doar pedeapsa fixă stabilită de către legislator, dar și diferența relativ mică dintre limita minimă și maximă a sancțiunii sunt de natură să afecteze în funcție de fapta prejudiciabilă și de multitudinea modalităților de fapt de comitere a acesteia, dreptul la un proces echitabil, prin restrângerea competenței instanței de judecată de a exercita un control de jurisdicție deplină în privința individualizării și oportunității sancțiunii contravenționale [32]. În continuare Curtea Constituțională a determinat un reper de principiu pentru judecători: până la intervenția legiuitorului judecătorii se vor conduce de art. 34 alin. (2) din Codul contravențional care stabilește limita minimă a amenzii (o unitate convențională) și până la 500 unități convenționale, prevăzute de art. 76^1 alin. (1) al Codului contravențional în caz de necesitatea stabilirii sancțiunii contravenționale

pentru o persoană fizică care nu a respectat măsurile de profilaxie, prevenire și/sau combatere a bolilor epidemice, urmând ca pedeapsa să fie individualizată în funcțiile de circumstanțele concrete ale cazului. În acest caz Curtea ca și cum a creat un vid legislativ, iar apoi a dat soluția pentru depășirea lui. Se poate observa că acest articol 76^1 alin. (1) a fost adoptat la 12 martie 2020 în contextul pandemiei și legiuitorul nu a mai intervenit asupra lui. Soluția propusă de Curtea Constituțională avansează în direcția justă, căci pune fundamentul soluționării controverselor în spiritul democratic al respectului Constituției, nesacrificarea principiilor protecției drepturilor omului și tot odată al respectului supremației Constituției și al aprecierii discreționare a legiuitorului.

Interpretând dreptul la asistență socială, Curtea a menționat principiul solidarității ca fiind acel principiu ce constituie fundamentul organizării și funcționării sistemului asigurărilor sociale de sănătate. Astfel, datorită solidarității celor care contribuie, acest sistem își poate realiza obiectivul principal, de a asigura un minim gratuit de asistență medicală pentru populație, inclusiv pentru acele persoane care se află în imposibilitatea de a contribui la constituirea fondurilor de asigurări medicale [33].

Într-o oarecare măsură tangențial dreptului la ocrotirea sănătății, dar mai mult vizând dreptul de proprietate, s-au pus în fața Curții Constituționale probleme care au fost în legătură cu întrebarea, dacă instituirea Companiei Naționale de Asigurări în Medicină – organizație de stat, autonomă, nonprofit – nu constituie o monopolizare a acestui domeniu de către stat, care astfel discriminează agenții economici în funcție de forma de proprietate.

Curtea Constituțională a răspuns negativ la această întrebare, explicând că aceasta este o măsură de protecție orientată spre asigurarea de către stat a dreptului cetățenilor la ocrotirea sănătății și că statul ar putea să autorizeze, în condițiile legii, persoane juridice private cu prerogative de putere publică cu dreptul de a activa în domeniul asigurărilor medicale obligatorii sau facultative cu condiția ca administrația publică să controleze modul de realizare a prerogativelor acordate [34].

În hotărârile sale Curtea Constituțională a dat trimiteri în mod frecvent la jurisprudența CtEDO. Judecătorii se îndreaptă tot mai mult și privirea lor este ațintită spre Convenția Europeană a Drepturilor Omului. Avocații și reclamanții mai degrabă invocă CEDO, decât Constituția țării.

În astfel de condiții este necesar ca judecătorul constituțional să procedeze în așa fel, încât textele constituționale să fie utilizabile, căci din cartă politică Constituția devine tot mai mult un text juridic invocat de orice membru sau corp social, aici calitatea de membru o înțelegem în sensul că este destinatarul Constituției. În mod sigur, în activitatea de aplicare a dreptului este necesară uniformizarea interpretărilor, atunci când și judecătorii ordinari interpretează CEDO. Dar raporturile între judecătorii constituționali și cei ordinari trebuie să fie fondate pe încredere reciprocă și cunoaștere a jurisprudenței, pe sentimentul ferm de a urma linia dreptății. Deci, interpretările organului de control al constituționalității au un rol esențial în difuzarea valorilor constituționale în toate ramurile dreptului, iar aceasta, la rândul său, are o importanță crucială pentru protecția drepturilor omului.

În statul de drept trebuie să existe tendința spre o armonizare a ramurilor dreptului, și pornind de la principii comune ordinea juridică se unifică în jurul Constituției grație Curții Constituționale și CtEDO. Propagarea valorilor constituționale conduce la o mișcare, posibil aparent parțială, haotică, conflictuală, dar judecătorul trebuie să caute atracțiile și interacțiunile reciproce. În aceste căutări necesare și permanente ale judecătorului constituțional tehnica deciziilor interpretative poate contribui efectiv la constituționalizarea ramurilor dreptului, iar prin aceasta, implicit și la protecția eficientă a drepturilor omului, inclusiv a drepturilor social-economice.

Referințe bibliografice:

1. https://rm.coe.int/168047e170

2. Общая теория прав человека / отв. ред. Е. А. Лукашева. М., 1996. С. 159.

3. Р. Папаян, Характер взаимосвязи определений государства как „Социальное" и „демократическое", Justitia consituțională, nr. 4, 2008, p. 49-52.

4. Е. Лукашева. Права человека и процессы трансформации в современном мире. https://cyberleninka.ru/article/n/prava-cheloveka-i-protsessy-transformatsii-v-sovremennom-mire.

5. Л.А. Гордон, Социально-экономические права: содержание, особенности, значение для России. www.ecsocman.edu.ru

6. Т.А. Алексеева, Роулс и его теория справедливости // Вопросы философии, 1994, nr. 4, с. 2.

7. Ibidem, p. 30.

8. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 19 din 10.06.1997.

9. Gh. Mihai, Fundamentele dreptului, vol.IV. Dreptul subiectiv. Izvoare ale drepturilor subiective, București: ed. All Beck, 2005, p. 64-65.

10. https://fr.wikisource.org/wiki/%C5%92uvres_de_Robespierre/Sur_la_propri%C3%A9t%C3%A9._Projet_de_d%C3%A9claration_des_droits_de_l%E2%80%99homme_et_du_citoye. F. Luchaire, Les fondements constitutionnels du droit civil // Revue trimestrille du droit civil, 1982, p. 265.

11. M. Frangi, Constitution et droit privé. Paris: Presses Universitaires d'Aix-Marseille, Economica, 1992, p. 207.

12. J.-M.Breton, Les juges de l› administration et les droits economiques et sociaux dans la pratique francaise În: Le juge de l›administration et les droits fondamentaux dans l›espace francophone. Bruxelles: Bruylant (s.a.), p. 507.

13. Ibidem, p. 509.

14. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 15 din 17.05.2016. Cuantificarea acestor date a fost realizată pe baza informațiilor de pe site-ul oficial al Curții Constituționale – *www.constcourt.md* astfel încât marja de eroare este una obișnuită pentru eroarea umană.

15. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 11/2016.

16. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 17 din 19.06.2015.

17. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 30 din 01.11.2016.

18. https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-5109849-6300100%22]}

19. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 11 din 11.05.2016.

20. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 6/2018.

21. Ibidem.

22. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 34/2017.

23. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 34/2017.

24. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 30/2017.

25. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 20/2017.

26. Decizia Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 55/2017.

27. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 14/2015.

28. Hotărârea Curții Constituționale nr. 63 din 23 noiembrie 1999.

29. Deciziile neutralizante sunt acele decizii ce declară constituțională o anumită prevedere a legii doar în măsura în care i se conferă o anumită semnificație, toate celelalte semnificații sunt neutralizate – Pentru detalii: Elena Aramă. Repere metodologice pentru studierea și aplicarea dreptului, Chișinău, 2009, p. 31-33.

30. Decizia Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 44/2018.

31. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 28 din 14.12.2004.

32. Decizia Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 44 din 14.05.2018.

33. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 18 din 30 iunie 2020.

34. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 18 din 19.06.2015.

35. Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 2 din 28.01.1999.

Sursa: Aramă, Elena. *Revendicarea drepturilor social-economice în contextul jurisprudenței constituționale = Claiming social and economic rights in the context of constitutional jurisprudence* / Elena Aramă // Contextul multidimensional actual al guvernării și drepturilor omului în Republica Moldova : [monogr. colectivă]. – Ch., 2021. – P. 54-73.

CRIZA DEMOCRAȚIEI REPREZENTATIVE ȘI PROPUNERI DE DEPĂȘIRE

Elena ARAMĂ, dr. hab., prof. univ.

MOTTO:

„Să nu așteptăm nimic de la secolul XXI,
întrucât acest secol așteaptă totul de la noi."

Gabriel Garcia Marquez

Democrația – guvernarea poporului, de către popor, pentru popor – renumita frază a lui Abraham Linkoln, deși veche de mai mult de un secol și jumătate, continuă să fie actuală pentru toate statele, în special pentru cele ce aspiră la democrație după ce au trăit experiența totalitară. Dar în ultimii ani în societățile occidentale a apărut îngrijorarea exprimată în luări de poziție, publicații științifice referitor la criza democrației reprezentative, absenteismul electoral, lipsa de încredere a cetățenilor în politicieni, în partide, intensificarea populismului. Aceste fenomene au fost studiate în corelație cu ceea ce a fost numit în literatura de limbă franceză „peuplecratie", ce se exprimă prin două procese: ascensiunea mișcărilor și partidelor populiste și modificarea fundamentelor democrației.[1] Criza democrației reprezentative amintește de opinia renumitului decan Georges Vedel, fost membru al Consiliului Constituțional francez între anii 1980-1989, care a menționat că democrația reprezentativă este insuficient de democratică și insuficient de reprezentativă.

Schimbările din societatea actuală, numită postindustrială, informațională, necesită schimbări și în conceperea statului și a dreptului. Realitatea socială, care cuprinde și realitatea juridică, este nestabilă, complexă, de aceea ea nu poate fi calculată numai din punct de vedere rațional. Cunoașterea realității juridice nu poate înlătura (și nici nu trebuie) contextul istoric și socio-cultural, iar speranțele în magia legilor bune pot deveni deșarte. După cum evidențiază autorul Andre Glucksman, un risc foarte mare este riscul de a împrumuta elementele unui sistem, fără a-i

[1] Ilvo Diamanti, Marc Lazar. Peuplecratie. La metamorphose de nos democraties. Paris: Gallimard, 2019.

sesiza spiritul lui. Legile cele mai bune nu deschid calea spre mai bine, ci barează calea spre mai rău.[2] Credem că această situație s-a creat și în Republica Moldova, când s-au adoptat legi bune, dar efectul pozitiv al acestora nu s-a făcut simțit la nivel de societate și individ. Și totuși societatea moldovenească până acum a închis calea spre despotism și acesta a fost rezultatul circulării ideilor și a acțiunilor în spațiul național timp de trei decenii, de la independență până astăzi.

Ca mijloc al minimizării nedeterminării, instabilității metodologia postclasică apelează la practica comunicării. În acest demers unii autori propun ca fundamentul filosofico-metodologic să fie cel fenomenologic, care se axează pe subiect. Agentul cercetător nu se află în afară obiectului cercetat, ci este participant la evenimentele juridice investigate, el este o componentă a realității juridice, care se prezintă ca intersubiectivă, fiindcă se creează în procesul interacțiunii de comunicare. În metodologia postclasică comunicării i se dă un sens mai complex decât simplul schimb de informații, ea este un proces complex de interacțiune socială a membrilor societății, orientată (în ideal) spre consens, astfel obținând o dimensiune valorico-normativă.

Lucrarea Teoria actelor comunicative a filosofului german Jurgen Habermas, publicată în 1981 dezvoltă concepția rațiunii bazată pe actele de limbaj. Autorul B. Melkevik consideră că prin această lucrare Habermas a deschis 3 cicluri filosofice: până în 1985 s-a preocupat de etica discursivă, până în anul 1995 a avansat modelul democratic al dreptului și din 1995 a elaborat paradigma democrației radicale, liberale, deliberative. Cheia în toate aceste trei cicluri este teoria actelor comunicative. Dialogul filosofiei cu științele este prezentat de autorul german pe exemplul teoriei dreptului în lucrarea Factizitat und Geltung- Factualitatea și semnificația, în care este prezentată Teoria discursului dreptului și statului democratic de drept. Lucrarea a fost publicată în 1992 și tradusă în Franța în 1997 sub titlul Droit et la democratie. Entre les faits et les normes. Concepția democrației deliberative, scrie Habermas, se bazează pe un idealul comunității de oameni egali și liberi care în procesul de comunicare politică determină formele vieții în comun. În cadrul procesului de comunicare cu privire la schimbările majore ale vieții social-politice cetățenii se simt

[2] Andre Glucksman, Le XI-eme commandament. Paris: Flammarion, 1991, p. 323.

angajați într-o comunitate de destin, ori ceea ce Habermas a numit „patriotism constituțional". Democrația este fundamentul constituitiv al dreptului ce se prezintă ca un produs al discursului democratic și de aceea just. Drepturile omului privite de Habermas sunt nu numai ceea ce asigură posibilitate omului de a participa la comunicarea socială și politică, ci ca rezultat al participării la discurs.

Pornind de la faptul că dreptul are funcție de integrare socială a individului și societății, Habermas arată 3 componente ale dreptului – principiul discursului, principiul moralei și principiul democrației, iar rezultatul Discursului politic se materializează în legi și norme. Principiul discursului presupune că sunt adecvate doar acele norme de acțiune ce dau posibilitate tuturor celor interesați să participe la discursul rațional. Conținutul discursului este determinat de principiile morale – că toți iau în considerare interesele tuturor subiecților. Jurgen Habermas cu aproape jumătate de secol în urmă era de părerea că statul de drept liberal nu mai funcționează în sensul clasic al termenului și se transformă treptat într-un stat social, realizând o democrație socială.[3]

Între paradigma liberală și a statului-providență, Habermas a introdus o nouă paradigmă a dreptului, paradigma procedurală, centrată pe cetățean care participă la formarea opiniei și a voinței: autonomia privată a cetățenilor dotați cu drepturi egale la prestații sociale, ce nu poate fi asigurată decât atunci când cetățenii exercită activ autonomia lor civică. Pentru regenerarea statului de drept el propune teoria de acțiune comunicațională, care se bazează pe consens, spre deosebire de acțiunea instrumentală care se axează pe succes. Odată cu aceasta Habermas avansează și o concepție a rațiunii «situate în mediul limbajului», ce înlocuiește rațiunea practică într-o societate complexă, cu «lumi trăite» multiple și dezamăgite, printr-o rațiune fondată pe comunicare. Paradigma înțelegerii reciproce i-a permis lui Habermas să depășească caracterul contradictoriu al raționalismului instrumental, în care în stare latentă, consideră V. Lapaeva, se află tendința spre autodistrugere a fundamentelor raționale ale vieții omenești.[4]

S-a spus despre imposibilitatea sau, mai degrabă, inoportunitatea situației în care prin metode democratice să se distrugă democrația. Această

[3] J. Habermas, Cunoaștere și comunicare. București: Editura politică, 1983, p. 31.

[4] В. В. Лапаева, Типы правопонимания: правовая теория и практика. Москва: Российская Академия правосудия, 2012, с. 204.

idee a fost expusă în perioada interbelică de savanții germani ce au emigrat în Statele Unite ale Americii pentru a scăpa de teroarea hitleristă. Acești autori au susținut că pricina eșecului unei Constituții democratice – cum a fost cea de la Weimar – care cu tot caracterul său democratic nu a oprit ascensiunea lui Hitler la putere, rezidă în caracterul slab al democrației liberale, care exprimă un formalism exagerat. Ei au optat pentru o democrație combativă care să fie legată de respectarea valorilor. După cel de-al doilea război mondial, având în vedere această etapă tragică din istoria națiunii germane, în Germania federală în cadrul elaborării Constituției din 1949 ideea respectivă a fost cunoscută sub denumirea de Democrație angajată, adică o democrație capabilă să se apere, astfel încât Constituția să devină un instrument de combatere a subversiunii, a actelor oculte comise de persoane ce propagă sau practică doctrine ce au ca obiect răsturnarea ordinii politice existente și care pentru a atinge acest scop pot recurge la violență.[5]

În literatura franceză s-a avansat ideea că principiul discursului a înlocuit contractul social. Contractul social este răspunsul modern la chestiunea politică fundamentală, a justiției: care sunt legile legitime, cele cărora orice om onest să le accepte, chiar dacă ele se opun dorințelor sale ? Pentru a răspunde, filosofii contractului social, Hobbes, Locke și Rousseau, au pornit de la starea de natură, adică imaginea reală a omului, debarasat de toate iluziile în ce-l privește; o imagine coerentă cu reducționismul științei moderne a naturii. Conform acestei concepții, omul este o ființă, a cărei dorință esențială este de a se conserva, ocroti. Această pasiune primordială poate fi întunecată de educație, religie, lupte contra altor oameni, dar în esență dorința de a se ocroti include cunoașterea faptului că pentru încălcarea legii – te expui la pedepse severe și rapide.

Habermas încearcă să construiască o teorie a dreptului care în mod egal să se distanțeze de „platonisme" (încrederea omului în puterea minții și în dreptatea eternă) și de pozitivism. El vrea să pună chestiunea justiției, însă fără a recurge la dreptul natural pentru a răspunde, caci, consideră Habermas, dreptul natural limitează acțiunea legislatorului democratic.

[5] A. Simard, L'echec de la Constitution de Weimar et les origines de la „democratie militante" en R.F.A. Disponibil: http://juspoliticum.com/uploads/pdf/JP.Simard 25.6.pdf

Dacă dorința fundamentală a ființei umane este de a se ocroti, viața se va orienta către căutarea neîncetată a mijloacelor ce permit de a se păstra cât mai mult timp și în condiții cât mai confortabile. Societatea „burgheză", cu concentrarea asupra acumulării de bogății este consecința directă a vieții umane. Habermas vrea să evite tranșarea între diferite concepții ale vieții bune care sunt în inima și spiritul oamenilor. O teorie a justiției nu poate fi „post-metafizică" în sens strict „dacă ea evită disputa formelor vieții și a viziunilor lumilor concurente". A lua parte înseamnă a stabili o ierarhie între bunuri umane, dar asta ne e interzis de „intuițiile noastre", care cer un respect egal pentru toate concepțiile de bine și toate „formele de viață" care decurg, scrie Jurgen Habermas.[6]

S-a pus uneori întrebarea, care sunt relațiile între statul de drept și democrația, dacă sunt relații complementare și atunci care este primordială și care accesorie, sau dacă o concepție o absoarbe pe alta? Autorul Michel Troper afirma că nu există democrație fără stat de drept și că modelul european al statului de drept include democrația și protecția drepturilor omului.[7] Tot odată a punctat și faptul că dificultățile considerabile atunci când statul de drept se raportează la democrație, fiind privit ca ceva complementar democrației sau variantele mai radicale: este statul de drept o alternativă la democrație ori o frână pentru democrație depinde de sensul sintagmei „stat de drept".

Într-adevăr, concepțiile Stat de drept, L'Etat du droit și Rule of Law nu sunt echivalente sau cel puțin, în evoluția istorică s-au prefigurat diferențe, care se datorează peisajului concret în care aceste concepte au apărut și s-au dezvoltat. Desigur, Rule of Law englez și-a început parcursul său încă din 1215 odată cu Magna Carta Libertatum și secole la rând conceptul și practica socială l-a consolidat în respectul demnității umane, în recunoașterea egalei demnități a fiecărui membru al societății, iar societatea, la rândul său, a dobândit o mare încredere în puterea judecătorească care nu va admite încălcarea drepturilor persoanei. Deci, nu este vorba doar despre statul legal, în care puterea este restrânsă prin drept, dar și de o putere legitimă, adică o putere de stat care urmărește realizarea valorilor pe care se fundamentează societatea respectivă și pe care societatea o crede îndreptățită să

[6] Jürgen Habermas, Droit et Démocratie, p. 37.

[7] Michel Troper Pour une theorie juridique de l'Etat, 1994, p. 35-36.

activeze în beneficiul său. Mai mult decât atât: în Marea Britanie și alte state occidentale dreptul a evoluat ca o practică ce a contat în viața socială și a fost perceput de oameni ca izvor de drepturi și îndatoriri reciproce ale puterii de stat și ale fiecărui cetățean, pe când în societățile totalitare dreptul era înțeles de oameni ca ceva ostil lor, folosit de putere împotriva lor, idee menținută încă în societățile posttotalitare. Dacă mergem pe această linie de gândire devine clar că nu putem pune semnul egalității între Rule of Law (domnia legii) și Statul de drept în țările în tranziție spre un stat de drept, în special atunci când reprezentanții poporului confundă (sau lasă impresia că confundă) legalitatea cu legitimitatea. Statul de drept istoric s-a bazat pe ideea fundamentală că acțiunile executivului sunt supuse respectului regulilor de drept în opoziție cu Statul polițist.[8] În acest context nu putem să nu menționăm că în Republica Moldova Legea contenciosului administrativ, care poate impune respect autorităților față de drepturile persoanelor a fost adoptată de-abia în anul 2000 și au fost încercări de a-i limita întinderea și a o face cât mai puțin funcțională. Constituția oferă mijloace instituționale și procedurale necesare pentru a verifica și, după caz, a autoverifica, realizarea principiului de autolimitare prin intermediul dreptului, de egală libertate și participare a membrilor societății la acest proces.

Întorcându-ne la raportul dintre democrație și stat de drept, ne referim la art. 2 al TUE ce prevede că demnitatea umană, libertatea, democrația, egalitatea, statul de drept și respectarea drepturilor omului sunt valorile fundamentale ale Uniunii Europene. Deci, articolul arată statul de drept și democrația ca fiind complementare, la care se adaugă demnitatea umană, libertatea, egalitatea, care pot fi incluse în ceea ce se numește respectarea drepturilor omului. Consacrarea normativă a acestei enumerări o găsim atât în Constituția Republicii Moldova (art. 1), cât și în Constituția României (art. 1).

Concepția statului de drept a apărut ca o concepție ce are în centrul său persoana, căruia trebuie să i se asigure autonomia de gândire și voință, libertatea de acțiune și autolimitarea sferei de acțiune a statului în favoarea persoanei. Așa a fost la începuturi, dar la moment nu mai este suficient. Actualmente în doctrină au fost formulate și alte opinii asupra formelor

[8] Jean Rivero. L Etat moderne peut-il etre encore un Etat de droit?, p. 69. http://local.droit.ulg.ac.be/sa/rfd/doc/1957_Rivero.pdfIstoric

de democrație, în afară de cea reprezentativă și directă, se mai scrie despre democrația semireprezentativă, în care aleșii poporului convoacă poporul să se exprime asupra unor probleme de ordin național prin referendum. O altă formă este numită democrația semidirectă, în care însăși poporul este inițiatorul referendumului pentru a se pronunța asupra chestiunilor de politică internă și externă. Democrația participativă încearcă să remedieze deficiențele democrației reprezentative, permițând cetățenilor să se exprime și să exercite presiune asupra politicienilor în cazul luării deciziilor care îi privesc. Acest rol nou vizează cetățenii activi și bine informați. O variantă a democrației participative este democrația deliberativă. Toate aceste forme au un element comun și anume implicarea mai activă a omului și a societății în politică, în controlul asupra guvernanților și pentru aceasta este necesar să existe o democrație deliberativă.

Nucleul democrației deliberative este în deliberare publică, ea presupune că cetățenii posedă o cultură liberală comună, că socot binele suprem înțelegerea, ceea ce pentru structura socio-culturală și națională a germanilor este un dat. Dar nu pentru toate societățile, chiar în Occident nu toate societățile sunt pregătite pentru o astfel de practică, un autor francez a numit această concepție a lui Habermas că e „bauvardage".

Autori din România atenționează asupra faptului că prevalența democrației asupra statului de drept înclină democrația liberală către totalitarism, căci este prioritar „dreptul creat politic pentru a proiecta societatea bună față de dreptul care are ca scop protecția drepturilor individuale sau, mai general zis, prevalența binelui asupra justului."[9] Dar aici trebuie de gândit asupra faptului că dreptul creat politic în cazul democrației deliberative este expresia discursului public și a rezultatelor sale, deci, este exclus ca drepturile omului să fie neglijate.

Referitor la ideea corelației dintre democrație și stat de drept, împotriva subordonării democrației statului de drept Habermas opina că ea să fie înlocuită cu legătura internă non-ierarhică între democrație și statul de drept. Urmând logica lui Habermas, în 1992 autorul francez Dominique Rousseau a înaintat concepția democrației continue.

---

[9] Dan Claudiu Dănișor, Mădălina Cristina Dănișor, Aparența de ordine juridică a regimurilor politice totalitare. În: Aparența în drept, tomul III, București: Hamangiu, 2021, p. 380.

Autorul francez a pornit de la critica liberalismului, arătând că el nu are nevoie de cetățean – cetățeanul este marele absent în formele politice liberale. El este privit ca și consumator, alegător, este excesiv citat, dar cetățeanul rămâne la ușa dezbaterilor politice. Pornind de la această presupoziție, D. Rousseau concluzionează că în regimul reprezentativ democrația lipsește, iar pentru a o reinstala este necesară o delimitare cu sistemul reprezentativ și apelul la cetățean în formarea politicilor. Pentru a argumenta această concluzie, autorul francez face trimitere la disfuncționalitatea sistemului reprezentativ, consecința căreia este faptul că reprezentații nu se mai regăsesc în reprezentanți.

Viitorul democrației depinde de avansarea civismului, a responsabilității și solidarității, în care omul este privit nu numai ca ființă rațională, dar ca o persoană cu caractere antagoniste. Capacitatea omului de a înțelege justiția face democrația posibilă, dar înclinația spre injustiție face democrația necesară.[10]

Încrederea autorului că poporul nu se constituie decât prin coeziune și se menține prin acordul asupra dreptului, ceea ce face ca populația să fie percepută ca popor nu doar prin faptul că este o asociație primară, una mecanică, căci geniul Constituției este de a-l transforma în asociație politică. Pentru aceasta Dominique Rousseau susține că se poate contura un spațiu public, între spațiul politic și civil, spațiu în care se confruntă și se discută idei, se construiește opinia publică asupra propunerilor normative ce sunt apoi transmise spațiului politic. Ideea democrației continue are sens prin afirmarea capacității spațiului public de a produce prin deliberare exigențele normative și a le impune sferei politice prin mobilizarea actorilor săi. Prin aceasta poporul va reduce pretenția statului de a fi tutore al cetățenilor.[11]

În acest caz ne punem întrebarea, ce trebuie să întreprindă cetățenii pentru a fi considerați subiecți cu drepturi depline la nivelul statului, de opinia cărora guvernanții țin cont nu doar în campaniile electorale, ci și pe parcursul aflării la putere. Răspunsul lui Dominique Rousseau este unul clar, propunând următoarele instituții ale democrației continue:

---

[10] Victor Ionescu, Izabella Turza. Democrația: vis și realitate. În: Buletin de informare legislativă, nr. 1, 2004, p. 30.

[11] Dominique Rousseau, La Democratie continue. Disponibil pe: https://confluencedesdroits-larevue.com/?p=726

1. Asambleele cetățenilor care ridică nivelul conștiinței civice, pe când referendumul o coboară la un nivel mai jos.

2. Instituționalizarea convențiilor cetățenești – persoane ce nu sunt afiliate la cluburi, societăți și pentru care un instrument ar fi tragerea la sorți – 15 cetățeni să propună normă de interes general. Pentru că sunt trași la sorți acești 15, ei multe zile vor fi o formațiune contradictorie, neutră și imparțială asupra subiectului, fiindcă reprezintă societatea civilă neorganizată, spre deosebire de cea organizată – sindicate, cluburi, asociații etc. Aceste convenții trebuie să devină element al democrației continue, al voinței generale. Transformarea progresivă în persoane conștiente va fi posibilă prin deliberare, împărtășirea experienței de viață.[12] *Referitor la tragerea la sorți există un șir de întrebări, printre care: dacă în orice societate este posibilă ori doar într-o societate responsabilă și informată corect. Apoi – pe ce fundament se vor realiza, care vor fi regulile de bază, care va fi frecvența acestor proceduri și dacă cei ce participă o dată vor fi excluși pe viitor? Trebuie să se combine reprezentarea pe baza alegerilor cu procedura de tragere la sorți? Încă în 1989 politologul american Robert Dahl propunea a institui în Parlament prin tragere la sorți o a treia cameră consultativă care va influența luarea deciziilor.*

3. Avertizorii de alertă civică (Lancieurs d'alerte civique) și elaborarea statutului acestora, adică a persoanelor ce au avertizat asupra unor probleme. Desigur, avertizorii nu sunt persoane angelice, în afara disputelor și manipulărilor, dar în urma discuțiilor impun politicienii să discute ori chiar să preia soluția pe care au propus-o, așa vor pune presiune pe politicieni dincolo de momentele electorale.

Pierre Mendes France, citat de Dominique Rousseau, scria încă în 1962: „Democrația nu este a arunca buletinul în urnă o dată la 5 ani, iar apoi sa taci, să te dezinteresezi, să te abții. Ea e o acțiune continuă asupra intereselor statului, regiunii, comunei, asociației, profesiei. Dacă vigilența ta nu se face simțită, atunci aleșii, funcționarii sunt abandonați propriilor slăbiciuni și cedează fie tentațiilor de arbitrar, fie rutinei drepturilor câștigate. Mișcarea, progresul nu este posibil decât dacă o democrație generalizată imprimă corpului social o tinerețe constant reînnoită. Democrația nu e posibilă decât peste tot în același timp".

[12] Metoda tragerii la sorți a fost folosită în unele state la nivel local (Germania, Brazilia, Canada), iar la nivel central – în state precum Islanda, Irlanda, Elveția.

Dominique Rousseau formulează definiția democrației continue, numită de el „definiție provizorie", ca fiind distinctă și de democrația directă și de cea reprezentativă. În opinia autorului democrația directă anihilează orice distincție între guvernanți și guvernați, iar cea reprezentativă – sustrage Parlamentul de la observații, critici, pe când democrația continuă transformă și lărgește spațiul de participare populară, inventând forme particulare ce permit opiniei din afara Parlamentului de a exercita o muncă politică: controlul continuu și efectiv, posibilitatea de a acționa asupra guvernanților, în afara momentelor electorale.

Democrația continuă nu lichidează, spre deosebire de democrația directă, reprezentarea, ea simbolizează totuși o transformare radicală a relațiilor de putere, pe de o parte, punând democrația pe picioarele sale, adică le oferă cetățenilor spațiul propriu de relații interactive, pe de altă parte, introduce în sistemul instituțional reprezentativ mecanisme ce dau dreptul la exigențe de discuție continuă ca mod de formare rațională a deciziilor[13].

Dominique Rousseau arată că democrația are caracter continuu sub trei aspecte:

1. Democrația este continuă pentru a arăta că istoria nu se limitează la forma reprezentativă și la spațiul național.

2. Este continuă pentru a spune că însăși calitatea de cetățean nu se oprește și nu se definește prin singurul moment al votului, dar se prelungește și dincolo de momentele electorale.

3. Democrația continuă înseamnă că regulile vieții în comun nu au garanții transcendentale, ci rămân întotdeauna în mâinile oamenilor, care, prin deliberare publică, le pot modifica conținutul și sensul[14].

În lucrarea sa recentă „Radicaliser la démocratie", Dominique Rousseau susține că democrația continuă se desfășoară în jurul a trei principii: un principiu politic, „reprezentarea-distanțare", un principiu juridic, bazat pe „dubla identitate a poporului, corp politic și ansamblu de cetățeni" și un principiu sociologic, trecerea la „societatea indivizilor"[15].

---

[13] La Democratie continue. Espace publique et juge constitutionnel, În: Le Débat 1997/4 (n° 96), p. 77.

[14] La democratie continue ou comment rendre l'Etat a sa place. Disponibil pe: http://refractions.plusloin.org/spip.php?article88

[15] Dominique Rousseau, Radicaliser la democratie. Propositions pour une refondation. Paris: Seuil, 2015, p. 21.

Autorul Xavier Magnon, analizând acest punct de vedere, consideră că sinteza astfel propusă poate fi prezentată altfel, de o manieră susceptibilă de a pune în legătură de o modalitate mai vizibilă, continuitatea reflecției sale asupra democrației continue. Această modalitate scoate în prim plan faptul că democrația continuă se fundamentează pe trei principii ce se completează, se alimentează și se suprapun parțial între ele : o geometrie dialectică a puterii ce se revendică de la opoziția între guvernanți și guvernați, un drept constituțional mai consecvent odată cu introducerea controlului de constituționalitate și constituirea unui nou spațiu de discuții și deliberare, spațiu public.

Dominique Rousseau are rezerve atât față de democrația reprezentativă, cât și față de cea directă. El tratează puterile nu urmând tripticul – legislativă, executivă și judiciară, în baza separației puterilor, dar pornește de la o geometrie a puterilor, moștenită de la Carré de Malberg, opunând guvernanții și guvernații. Această opțiune conduce la abandonarea oricăror abordări a separației puterilor, fără a renunța la obiectivul pe care Magnon îl susține – limitarea puterii, sau mai precis, la refuzul de a concentra puterea în mâina unui singur organ[16].

Opoziția dialectică guvernanți/guvernați sesizează realitatea exercițiului puterii și evidențiază necesitatea controlului de către guvernați asupra guvernanților: „spre deosebire de democrația directă ce anulează orice distincția între reprezentanți și reprezentați, diferită și de democrația reprezentativă, a cărui grijă constă în a sustrage organele reprezentative de la atenția publică, democrația continuă definită dincolo de reprezentare, nu pentru că o suprimă – dreptul de a vota rămâne, se înțelege de la sine, e un principiu constitutiv, dar pentru că transformă mecanismele decizionale, lărgind spațiul de participare populară și inventând forme particulare ce permit opiniei publice să exercite o muncă politică: controlul continuu și efectiv, în afara momentelor electorale, a activității guvernanților”[17]. Nu este de neglijat problematica societății civile adecvate și necesitatea de

[16] Xavier Magnon. Le droit constitutionnel au-delà du droit constitutionnel : la singularité du discours de droit constitutionnel de Dominique Rousseau. *Mélanges en l'honneur de Dominique Rousseau*, LGDJ-Lextenso, 2020, pp. 677-695, 2020. (hal-02940895)

[17] La democratie continue, p. 88.

colaborare a guvernanților cu organizațiile societății civile. Doctrina are o atitudine pozitivă față de constituirea unei societăți civile capabile să sporească nivelul de democratizare al societății, militând pentru extinderea dialogului politicienilor cu societatea în cadrul unor platforme de dialog serioase, ce vor pune în discuție cele mai stringente probleme ale societății. Adevăratele organizații ale societății civile au rezistat în timp, au avut și au un rol important în aprecierea deciziilor guvernanților și exprimarea unor reacții pertinente vis-a-vis de încălcarea drepturilor persoanelor și derapajele antidemocratice și anticonstituționale.

Același scop îl are și Consiliul constituțional (organul controlului de constituționalitate) ca un „mediator terț", care reprezintă, după formula lui R. Carré de Malberg, „conștiința reprezentanților". Reprezentarea poporului nu trece numai prin alegeri, dar și prin sancțiunea impunerii respectului față de drept de către judecătorul constituțional. O preocupare mai veche, dar foarte fructuoasă a autorului Dominique Rousseau, vizează controlul constituționalității legilor. Controlul constituționalității legilor a fost calificat ca fiind compatibil cu democrația, deși la începuturi unele voci puneau sub semnul întrebării capacitatea Consiliului Constituțional francez de a fi cenzorul Parlamentului, văzând o incompatibilitate între parlamentul ales de cetățeni și Consiliul Constituțional ce nu are această calitate. Dominique Rousseau a considerat că, dacă legea este considerată de către Consiliul Constituțional contrară Constituției, ea nu poate fi calificată ca exprimând voința generală, ea exprimă doar voința parlamentului, astfel încât Consiliul veghează la conformitatea legilor cu principiile constituționale, restituind poporului suveranitatea de a nu se supune unor legi contrare Constituției. Consiliul constituțional francez a enunțat într-un mod magistral această idee Legea nu exprimă voința generală decât în respectul Constituției, în caz contrar legea exprimă doar voința majorității parlamentare care a votat-o, și nu voința poporului. La reproșul că astfel Consiliul constituțional, deși nu este ales de cetățeni, nu este reprezentantul său, înlătură puterea poporului acordată reprezentanților a fost dat un răspuns ferm: Consiliul constituțional doar arată că legea votată nu este conformă cu Constituția, iar dacă poporul suveran insistă, se poate iniția revizuirea Constituției, deci, poporul rămâne suveran, Consiliul constituțional restituindu-i suveranitatea pe care reprezentanții săi o pot uzurpa.

Un alt autor francez – Michel Troper consideră că dacă printre principiile fundamentale ale constituției figurează și controlul jurisdicțional al constituționalității legilor, atunci se poate spune că în statul respectiv există libertate politică și dictatura, despotismul sunt imposibile.[18]

Mai tranșant Dominique Rousseau enunța: „Cetățenii nu mai sunt ținuți la periferia puterii, nu sunt reduși la manifestarea suveranității în forul lor interior sau printr-un act – votarea, votul, dând doar reprezentanților săi accesul la putere: ei figurează de acum înainte în organizarea însăși a puterii prin intermediul unei instituții, Consiliul constituțional, ce reprezintă suveranitatea lor pe lângă organele parlamentare și executive".[19]

Guvernanții înșăși, nu neagă preeminența executivului, ea consolidează „Constituția-cartă a drepturilor" ce produce o nouă „geografie" constituțională (…) ce nu se mulțumește să stabilească diferența între guvernați și guvernanți, [dar] implică îndeosebi care sunt datele fiecărei „părți", instituțiile proprii pentru a face să existe această diferență, de a da fiecăruia ce i se cuvine: guvernanților, organele executive și parlamentare; cetățenilor – Consiliul constituțional.[20]

Democrația constituțională legitimează rolul Consiliului constituțional, privindu-l ca pe producătorul unei forme democratice ce îl legitimează și actorul unui regim de enunțare concurențială a voinței generale. Consiliul constituțional participă, în consecință, la un „mod concurențial de producere a voinței generale". Rolul acordat controlului de constituționalitate, logica lui, este de a da viață instituțională principiilor pe care Constituția le-a proclamat, dar primul postulat în drept și în fapt este: subordonarea reprezentanților cetățenilor.[21] Controlul de constituționalitate consolidează garanțiile democratice ale unei societăți prin intermediul deciziilor privitor la pluralismul politic, libertatea de exprimare, de asociere, de întrunire etc., astfel cetățeanul rămâne a fi centrul societății democratice.

---

[18] M. Troper. Pour une theorie juridique de l Etat. Paris, PUF, 1994, p. 204.

[19] Dominique Rousseau, La jurisprudence constitutionnelle. Quelle necesite democratique? În: La legitimite de jurisprudence du Conseil Constitutionnel. Paris, 1999, p. 124-140.

[20] Julien Bonnet, Pierre-Yves Gahdoun, Dominique Rousseau, Droit de contentieux constitutionnel. 12 ed., L.C.D.J, 2020, p. 502.

[21] La Constitution ou la politique autrement, Le Debat, 1991/2, nr. 64, p. 177-178.

„Exigența democratică poate astfel să se reconstruiască pe baza rațiunii practice, rațiunii axiologice, adică cea care compară legitimitatea acțiunilor cu conformitatea cu valorile și etica în care societatea se recunoaște și se identifică pe sine însăși".[22]

Această idee este susținută și de reprezentanții altor științe, cum ar fi: istoria, politologia, sociologia. Autorul Pierre Rosanvallon, cel care a constatat că democrația este o promisiune greu de ținut și o problemă dificil de soluționat, a subliniat necesitatea ca în democrația complexă societatea să audă vocea sa, participând la luarea deciziilor, trecând prin diferite instanțe – de la cele mai apropiate la cele mai îndepărtate, de la informale la cele instituționalizate. Diagnosticul său se bazează pe faptul că politica este prea abstractă, că sfera politică și politicienii nu sunt capabili de a reflecta socialul. El chiar a numit toate încercările populare de a fi auziți de politicieni contra-democrație într-o lucrare cu titlu semnificativ: „Contra-democrația. Politica la etapa neîncrederii", publicată în anul 2006. Raționea crizei este preeminența constant reafirmată a politicului asupra socialului.[23]

Rădăcina repulsiei francezilor față de stat Rosanvallon o vede în modalitatea de a ieși din absolutism, ideea suveranității naționale, utopia raporturilor imediate între popor și reprezentanți, când de fapt, între ei și popor este un ecran, reprezentanții fiind suspectați frecvent de uzurpare. În aceste condiții, de criză a principului electiv, cetățenii cred tot mai puțin în democrația reprezentativă ori chiar nu-i găsesc locul în viața lor socială, fiind conștienți că există un spațiu de coabitare ce rămâne a fi organizat. În această direcție în Franța s-au făcut niște pași la începutul mileniului III, în particular în preajma alegerilor locale din anul 2001, s-a practicat democrația numită de proximitate, pentru care s-a adoptat și o lege în 2002 ce prevedea formarea consiliilor de cartier în comunitățile ce aveau mai mult 80000 locuitori și care aveau să intervină în politicile comunității și de urbanism. Democrația de proximitate se definește, după Rosanvallon, prin 3 variabile care au vocația de a reda legitimitate democrației reprezentative:

---

[22] Dominique Rousseau, Radicaliser la democratie, p. 120.

[23] Pierre Rosanvallon, Le modele politique francais. La societe civile contre le jacobinisme de 1789 a nos jours. Paris: Seuil, 2004, p. 361. Ibid. Le peuple introuvable. Histoire de la representation democratique en France. Paris, 1998. La contre-démocratie, la politique à l'age de la défiance. Paris: Seuil, 2006.

1. Variabila poziției calificând postura puterii față de societate (proba prezenței, atenției, empatiei)

2. Variabila interacțiunii care face ca guvernanții să fie accesibili, receptivi în raporturile cu guvernații

3. Variabila intervenției însemnând atenția față de particularitățile fiecăruia.[24]

Reforma constituțională din 2003 a prevăzut posibilitatea inițierii de către aleșii locali a unui referendum local, deciziile căruia să fie obligatorii, de asemenea a prevăzut ca inițiativa cetățenească să fie la originea unor consultări cu aleșii locali. Pierre Rosanvallon militează pentru redefinirea politicii în termeni de renegociere și compromis între interese particulare și pentru o definire de pe aceste poziții a interesului general.

Alt autor – Jean Fabien Spitz – opinează că originea crizei democrației reprezentative se află nu doar în îndepărtarea politicului de social, dar și în faptul că politicienii au încetat să creadă în modelul universal de egalitate ca un motor real de transformare a societății, ei sunt infideli nu atât socialului, cât propriului său discurs, în care cuvintele de egalitate sunt goale, private de sens.[25]

Cine e poporul? Electoratul? Majoritatea? O definiție mai veche ne trimite la o entitate cu o istorie comună și care împărtășește valori comune, inclusiv politice. Arătând criza reprezentativității, unii autori au scris că nu poporul exercită puterea, că poporul este ființa în numele căreia se exercită puterea.[26]

Cu excepția de a ține cont de conceptul democrației departe de realitățile istorice și de dreptul pozitiv, în afară de a închide acest concept într-o viziune abstractă, trebuie de admis că acest concept este în centrul jocului de echilibru între diferite exigențe: a originii puterilor (sufraj universal, regularitatea alegerilor, mecanisme de participare directă), a finalității (protecția drepturilor, a minorităților, a partidelor de opoziție) și a procede-

---

[24] Pierre Rosanvallon, la légitimité démocratique. Impartialité, réflexivité, proximité. Seuil, 2008.

[25] La culture politique republicaine en question. Pierre Rosanvallon et la critique jacobinisme francais. În: Raisons politiques 2004/3 (nr 15), p.123-124.

[26] Michel Troper. Le pouvoir judiciaire et la democratie, Disponibil pe: google.com/search?q=Michel+Troper.+Le+pouvoir+judiciaire+et+la+democratie&oq=Michel+Troper.+Le+pouvoir+judiciaire+et+la+democratie&aqs=chrome..69i57.2773j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8

elor sale (responsabilitate, deliberare, pluralism, independența judecătorilor etc.) Democrația nu se reduce la participarea populară directă, dar participarea populară directă nu trebuie condamnată, *a fortiori* dacă trebuie să se pronunțe asupra normei supreme.[27] Poporul secol XXI nu e un actor major al puterii constituante, dar nici unul secundar, căci nu a fost cu totul exclus din procesul constituțional. Totuși, desacralizarea sferei politice, în special în era digitală, a Internetului, rețelelor sociale poate facilita democratizarea puterii, inclusiv, a celei reprezentative. Pentru aceasta trebuie sporită responsabilitatea politicienilor, care trebuie să prezinte publicului informații despre activitatea sa, în special, cea legată cu cheltuiala banilor publici.

Cetățeanul de astăzi este mai bine informat și dispune de platforme de dialog pentru o deliberare mai profundă. Ideile exprimate în literatura de specialitate au fost valorificate în unele state europene. Astfel, în regiunea germanofonă a Belgiei s-a instituit așa numitul dialog cetățenesc permanent, cunoscut la nivel mondial ca modelul est-belgian. Acest model include două entități: în primul rând, este vorba de asambleea cetățenilor care prin tragere la sorți se reunesc și discută subiecte importante ale vieții social-politice, formulează propuneri, argumentează și înaintează recomandări instituțiilor statului. A doua entitate este consiliul cetățenilor format din 24 membri prin tragere la sorți care organizează procedurile de dezbatere, aleg subiectele ce pot fi propuse pentru dezbatere.[28] Deci, modelul est-belgian favorizează o legătură mai apropiată cu Parlamentul, instituțiile guvernamentale și legătura aceasta este permanentă. Desigur în această realizare un rol decisiv îl are cultura civică și disciplina proverbială a germanofonilor, situație care urmează să fie dezvoltată mai pe larg cu particularități locale, dar care să nu nege principalele atu-uri ale modelului, aceasta în cazul în care cetățenii sunt sincer preocupați de soarta lor și a generațiilor viitoare, care nu trebuie să fie deposedate de perspectiva viitoare de conviețuire într-o societate și o lume binevoitoare.

---

[27] Stéphane Pinon, La participation populaire directe au pouvoir constituant. Regards sur le droit étranger. Disponibil pe: https://www.cairn.info/article.php?ID_ARTICLE=RIEJ_078_0003

[28] La crise de la democratie representativeative en Belgique: de la mefiance citoyenne aux solutions participatives https://calepin.be/la-crise-de-la-democratie-representative-en-belgique-de-mefiance-citoyenne-a-solutions-participatives/#_ftnref15

Statul de drept a devenit piatra de temelie a dreptului constituțional; el se înserează în centrul oricărei legitimări, a ordinii juridice naționale și internaționale și a ordinii sociale. Disciplina constituțională a prins rădăcini pe un versant liberal, dar experiența istorică a făcut corectări, militând și pentru o componentă socială mai bine conturată. De la raționalizarea parlamentarismului au trecut la raționalizarea expresiei populare.[29]

Comisia pentru democrație prin drept (Comisia de la Veneția) în Codul său de bune practici în materie referendară (martie 2007) a înserat: „În virtutea principiului supremației dreptului, poporul nu se poate eschiva de la respectarea legilor. Aceasta se aplică procedurii, dar și fondului unui text supus votului, care trebuie să respecte ansamblul dreptului, în primul rând, a dreptului suprem, constituțional. Indiferent de poziția dreptului național asupra raportului dreptul internațional cu dreptul intern, nu poate fi supus votului un text contrar obligațiunilor de drept internațional sau a principiilor statutare ale Consiliului Europei (democrație, drepturile omului și supremația dreptului)"[30]. În acest context, chestiunea participării poporului la puterea constituantă nu pare să ridice probleme, pentru că referendumul a devenit o instituție considerată de unii periculoasă, el exprimă iarăși voința majorității, dar în binomul de răspuns (între „da" și „nu", este un fel de negare a pluralismului, o amenințare potențială pentru drepturile opoziției și minorităților). B. Constant scria : „A acorda majorității o autoritate nelimitată, înseamnă a oferi poporului ca masă holocaustul poporului în detaliu"[31].

Scriind despre poziția exprimată de Comisia de la Veneția, B. Mathieu era de părerea că, „Comisia ține partea unei concepții a democrației care favorizează jocul partidelor politice și induce un fel de neîncredere față de exprimarea directă a poporului."[32] Tot odată trebuie de arătat rolul

---

[29] S. Milacic, Les citoyens et les pouvoirs publics, «Faut-il réinventer la démocratie? Du "néodémocratisme" pour équilibrer le "néolibéralisme"», Politeia, 2004, n°6, p. 447. 82 F. Zakaria, « De la démocratie illibérale », Le Débat, n°2-1998, p. 200.

[30] http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD%282007%29008-f.

[31] B. Constant, Principes de politique, Paris: Hachette, coll. Pluriel, 1997, p. 56, 88.

[32] L'identité constitutionnelle sous le regard de la Commission de Venise. Constitutions. Revue de droit constitutionnel appliqué, n°2-2016, p 208.
Olivier Jouanjan, L Etat de droit democratique În: Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, nr.1, 2019, p. 97. https://core.ac.uk/download/pdf/212494562.pdf

cyberdemocrației, adică a acelei forme de democrație în care participarea directă a cetățenilor la exercitarea puterii este facilitată de noile tehnologii. Internetul, rețelele sociale sunt capabile de a uni oamenii în discuții, deliberări, informări, ele revitalizează spațiul public, prezintă forme noi de discuții, pe o bază egalitară și descentralizată. Este cert că tehnologiile noi facilitează nu numai punerea în legătură a persoanelor cu diferite opinii, dar și consolidează transparența activităților guvernanților, acoperă niște lacune ale funcționării democrației reprezentative. Totuși, noile tehnologii nu rezolvă problema în întregime, de aceea este necesară precauție.

Unii autori arată dezavantajele pe care le implică cyberdemocrația, printre aceștia – autori ruși care, după exemplul lui Feodor Krașennikov, mai întâi au fost entuziasmați de posibilitățile noilor tehnologii, pentru că ele dau posibilitatea de a iniția discuții serioase și a pune întrebări ce nu sunt convenabile puterii, dar răspunsul la care este important pentru societate[33]. Ulterior unii din ei au sfârșit prin a fi dezamăgiți, căci statele cu conducere autoritară, unde puterea poate cheltui mijloace financiare considerabile, pentru troli și alte subterfugii, este capabilă să controleze procesul început ca democratic, dar finalizând cu opusul acestuia, cu extragerea de profit în folosul celor puțini.[34]

În aceste circumstanțe autorul Dominique Rousseau a propus radicalizarea democrației nu numai prin intermediul votului, dar și prin recurs la justiția constituțională, prin multiplicarea deliberărilor, și a reprezentării societății civile, când discuțiile publice sunt libere, deschise are loc uzajul public al raționalității individuale, căci în cadrul discuțiilor în contradictoriu se prefigurează soluțiile raționale și acceptabile pentru societate. Între statul de drept și democrație în societățile posttotalitare există relații tensionate, deși nu sunt în opoziție unul față de celălalt. Statul de drept și democrația se consolidează reciproc, Statul de drept oferă democrației stabilitate, iar democrația oferă statului de drept legitimitate populară.[35]

---

[33] Л. Волков, Ф. Крашенников, Облачная демократия. Екатеринбург, 2011.

[34] Г. Юдин, Кризис демократии в эпоху цифровой революции În: https://etika.nplus1.ru/democracy/yudin

[35] Drieu Godefridi, Etat du droit, liberte et democratie. În: Politique et societes, vol. 23, nr. 1, 2004, p. 166.

În special atunci când societatea civilă este bine conturată și urmărește îndeaproape acțiunile puterii, pentru că o guvernare iresponsabilă, fără a fi trasă la răspundere este nefastă pentru democrație și pentru drepturile omului. Între democrație și stat de drept există o legătură reciprocă, democrația ca formă politică va atrage tot mai mult cetățeanul în formularea politicilor, iar statul de drept va fi ca un mecanism de limitare a puterii de stat, evitând sau cel puțin înlăturând abuzurile. Refundamentarea dreptului trebuie să se facă pe principii noi, contra unui formalism abstract, cu realizarea transparenței între guvernanți și guvernați. Toate aceste propuneri au fost luate în considerare de autoritățile legislative și executive ale unor țări europene, care au adoptat acte normative cu scopul de a da soluții crizei parlamentarismului și a democrației în favoarea tuturor membrilor societății, soluții care pot fi realizate dacă societatea este suficient de puternică și serios preocupată de modernizarea instituțiilor și a modalităților, procedurilor de legătură între reprezentați și reprezentanți. Aceste soluții practice sunt prea recente, rezultatele funcționării lor nu sunt încă sintetizate, circumstanțele în care pot fi ele binevenite nu sunt încă foarte sigur determinate, iar marea necunoscută este nivelul de voință a cetățenilor de a participa în practicile recente de reînnoire a democrației. În ceea ce privește aplicarea lor în condițiile Republicii Moldova ele nu pot fi realizate în mod mecanic și urgent, ci pot fi preluate unele elemente care țin de transparența deciziilor partidelor politice, a instituțiilor statului, la educarea unui spirit civic, restabilirea unui nivel minim de încredere în politicieni, partide, instituții guvernamentale și parlamentare și ca rezultat implementarea unor forme adecvate de participare a cetățenilor la deliberări, la adoptarea deciziilor de interes general. Pentru a ajunge la „patriotismul constituțional" este o cale lungă, dar nu imposibil de parcurs.

Sursa: Aramă, Elena. *Criza democrației reprezentative și propuneri de depășire* / Elena Aramă // Tranziția spre o bună guvernare și protecție eficientă a drepturilor și libertăților omului. – Ch., 2022. – P. 42-60.

SOLIDARITATEA ÎN CORELAȚIE CU LIBERTATEA, EGALITATEA ȘI FRATERNITATEA

Elena ARAMĂ, dr. hab., prof. univ.

INTRODUCERE

Deviza Revoluției franceze „Liberté, Egalité, Fraternité" a dominat preocupările marilor umaniști din secolele de după 1789. În doctrina juridică franceză de la finele secol al XIX-lea ideea democrației în tandem cu drepturile omului ocupa un rol major, ceea ce s-a reflectat nu numai în dezbaterile politice, dar și în publicațiile științifice.

Pornind de la „Contractul social" al lui J.-J. Rousseau, atenția se concentra pe ceea ce acesta a numit două lucruri esențiale: libertatea și egalitatea care trebuie să fie scopul oricărei legislații. Explicația acestei idei, se găsea în faptul că dependența de orice lucru particular amenință libertatea, cu atât mai mult cu cât ea se află în afara câmpului de acțiune al organelor statului, iar fără egalitate (concepută ca împiedicarea unei prea mari disproporții de forțe, mijloace, resurse ale particularilor) libertatea nu ar putea subzista. Între libertatea civilă, dobândită în urma renunțării la libertatea naturală și egalitate Rousseau stabilea o legătură necesară de complementaritate [1], dar trebuie accentuat că lucrurile erau explicate doar în ceea ce se referă la relațiile dintre particulari, fapt justificat în contextul relațiilor sociale de până la revoluția franceză. Libertatea era înțeleasă ca puterea de a face tot ce nu dăunează altuia, ceea ce nu este interzis prin lege poate fi făcut, nimeni nu poate fi constrâns să facă ceea ce legea nu ordonă.

Filosoful și politicianul francez Marie Jean Nicolas de Caritat, marchiz de Condorcet (1743-1794), cunoscut ca Nicolas de Condorcet, numit primul teoretician al democrației europene [2] s-a exprimat despre pricinile care generează inegalitate, considerând că acestea sunt trei: inegalitatea averii, inegalitatea educației, incluzând studiile și dreptul de moștenire, dar toate sunt naturale și o egalitate absolută nu poate fi atinsă, dar inegalitatea de șanse poate fi diminuată prin intermediul unor planuri de asistență, asigurare socială, indiferent dacă sunt publice sau private [3].

Progresul ca valoare fundamentală pentru democrația europeană era în centrul gândirii lui Condorcet, care prezenta drepturile persoanei ca fruct al progresului spiritului uman și fundament pentru un viitor al societății umane în care fiecare om va beneficia de libertate, egalitate, fericire individuală și prosperitate socială, avertizând că așa ca și toate adevărurile, și aceste principii nu sunt absolute, ci sunt supuse corecției și rafinamentului, atenționa autorul [4]. Deci, în general progresul era privit ca o extindere continuă a solidarității umane.

Într-un fel, Condorcet a anticipat solidarismul, căci el credea într-o societate organizată în conformitate cu drepturile omului ca o societate deschisă, bazată pe diviziunea muncii, piață liberă. Iar societatea nu era înțeleasă ca o simplă mulțime de oameni, ci era preconizată ca un ansamblu de persoane diferite ca talent și educație, profesie, ocupație, bogăție și competențe, ceea ce indica necesitatea cooperării lor.

FRATERNITATEA ȘI TRASEUL SPRE SOLIDARITATE

La începutul Revoluției franceze libertatea era înțeleasă în mod esențial ca libertatea cuvântului și a conștiinței, ca eliminarea unor constrângeri comerciale și industriale.

Egalitatea era concepută ca abolirea abuzurilor (în special, a abuzului de bogăție care încurajează abuzul de putere). Moderația era considerată cel mai bun antidot contra acaparării și opresiunii, ca un gaj al unei echități în raporturile dintre oameni pe care o justiție discalificată pare să fie incapabilă de a o garanta.

Instrumentul ce împiedică jignirea omului de către om este fraternitatea, dar aceasta nu este prezentă în Declarația omului și cetățeanului din 1789, nici în Constituția din1791, nici în cea din drepturilor 1793, deși în lucrările Adunării Naționale din 1789 și din 1791 se sublinia faptul că francezii sunt un popor de frați care trebuie să se ajute reciproc [5]. În Franța după revoluție s-au interzis asociațiile, scopul urmărit era ca să nu se revină la regimul de dominație personală, dar în anii ’30 ai secol XIX s-au început a crea asociații muncitorești, astfel încât aceasta însemna că între membrii asociației ca persoane libere și egale se crea o legătură de solidaritate, ca principiu democratic al societății, ce rezultă din acțiuni colective a unor persoane libere [6]. În aceste condiții este introdusă fraternitatea în Constituția din 1848, ocupându-și locul său, alături de li-

bertate și egalitate ca principii ale Republicii franceze, menționându-se că Republica este obligată printr-o asistență fraternă să asigure existența cetățenilor nevoiași. Cetățenii trebuie să contribuie la bunăstarea comună, ajutându-se în mod fratern unii pe alții [7]. Așa cum arată autorul Jean-Louis Laville, modelul francez se deosebea de cel englez la mijlocul secolului al XIX-lea, căci în Franța fraternitatea se prezuma între oameni egali și liberi, pe când în Marea Britanie fraternitatea creștină, filantropia era practicată voluntar, ca ajutor, donații benevole pentru cei nevoiași. Dar donația se poate converti în dominație, poate crea ca și cum o datorie, pe care beneficiarii nu ar fi putut s-o întoarcă nici odată [8].

Pentru că la început Fraternitatea a fost pusă la rang de bune sentimente, caritate creștină, asistență și filantropie, unii autori au confundat-o cu aceasta. Alții au considerat modelul de fraternitate ca specific francez, găsind un analog american de justiție socială ori distributivă, avansată de autorul John Rawls. În politologie aceste aspecte sunt interpretate de pe pozițiile republicanismului, ca angajament a cărui semnificație rezidă în faptul că interesul public poate fi descoperit și interpretat în mod legitim doar prin participarea cetățenilor [9].

Teoreticianul republicanismului Philip Pettit, a asimilat ideea fraternității nu cu justiția distributivă, cum a făcut Rawls, dar cu comunitatea, unul din capitolele cărții sale se intitulează „Libertate, egalitate, comunitate". Philip Pettit menționa explicit că teoria libertății pe care o apără el trimite la raportul francez între libertate, egalitate, fraternitate. Libertatea la Philip Pettit este non-dominarea și ca ideal comunitar presupune domnia legii. Diferența față de concepția liberală a libertății este în faptul că ea nu se oprește la neintervenția statului, ci merge mai departe la non-dominare. Non-dominarea înseamnă absența intervențiilor arbitrare în activitatea unui individ sau colectiv. Non-dominarea trimite la capacitatea de control pe care o are persoana asupra propriului destin. Libertatea ca non-dominare reclamă justiție, ca intervențiile statului nu numai că să nu fie arbitrare, dar și necontrolate. Statul este conceput de Pettit ca un agent sub rezerva condițiilor și instrucțiunilor date de cetățeni. De aceea Statul însăși nu trebuie să domineze și să interzică altora s-o facă [10].

Fraternitatea unește ideile abstracte ale egalității și libertății în sânul unei comunități. La Congresul 3 al Asociației Curților Constituționale

de expresie franceză (L 'Association des Cours Constitutionnelles ayant en Partage l'Usaje du Francais – ACCPUF) din19 iunie 2003 s-a detaliat întinderea principiului fraternității pe care Curțile constituționale îl aplică, fundamentându-se pe ideea că unii membri ai comunității respective în legătură cu vulnerabilitatea lor necesită o protecție aparte, astfel încât comunitatea devine titularul responsabilității și angajamentului, nu numai de a-i trata pe acei membri cu respect și în spirit de egalitate, dar și din punct de vedere al justiției și echității. În rezultat comunitatea evocă cooperarea între membrii ei, societatea prezumându-se a fi rațională cu perspectiva de a acționa în comun [11]. În acest raport Moldova este citată alături de insulele Comore și insula Mauritius, ca exemplu că oferă drepturi foarte largi minorităților.

Căutând un substitut al fraternității, unii autori au apelat la ideea carității, în speță caritatea creștină, dar nu toți autorii au fost de acord, foarte probabil că tocmai din motivele indicate în cazul comparației modelului francez cu cel englez. A fost expusă ideea că în spațiul juridic fraternitatea a fost înlocuită cu solidaritatea, ca un ideal al sociologiei, știință nouă care își luase avântul în secolul al XIX-lea, fiind indicat că însăși gestiunea rațională a societății reclamă solidaritatea. Nu există nici un dubiu că solidaritatea în sens politic este mai operațională decât vaga și sentimentala fraternitate. Mai mult decât atât s-a considerat că fraternitatea amenință autonomia individului, dar solidaritatea este legată de un sistem de distribuție just, în care sunt cointeresați toți ce au un contract social și o consimt în mod liber. Declarația de egalitate nu instituie egalitatea, dar modifică autopercepția celor ce sunt beneficiari, în special dacă percepția este consonantă cu speranțele lor. Criza liberalismului a condiționat apariția teoriei solidarității și a solidarismului juridic care propuneau o concepție alternativă și credibilă. Ideea interdependenței permitea pe de o parte a ține cont de diferențe, contradicții și conflicte din societate și pe de altă parte – a le depăși printr-o viziune înglobantă, unde singularitățile reprimesc sens prin integrarea lor în ceva unitar.

Solidarismul juridic a fost caracterizat ca un aliaj al științei și al acțiunii, o articulare a dezirabilului și a adevărului, o conciliere a discursului explicativ și a logicii normative, o sutură între „ce este" și „ ce trebuie să fie". O conciliere între normalitate (norma pornind de la starea lucrurilor) și normativitate (norma reflectând voința actorilor) [12].

Solidarismul juridic s-a înrădăcinat, având viziunea societății ca rațională care ține cont de formele sociale concrete și care în perspectiva acțiunii va aduce progres.

Marele merit al conceptului solidarității de la începutul secolului XX era transformarea rațiunii de a fi a statului și organelor acestuia care din **instanțe de dominare** deveneau, în viziunea solidaristă, o **structură de „servicii publice"** cu sarcina de a reglementa și organiza viața colectivă printr-un cadru legal care să insereze activitățile sociale prin organizarea aparatului administrativ ce oferă servicii colective, distribuind prestații și protecții diverse, comune tuturor ori specifice pentru anumite grupuri de indivizi. Astfel Statul prin administrația sa a abandonat vechiul model de dominație, de șef care știe mai bine ce le trebuie supușilor, devenind o forță organizatoare de lucruri folositoare, un mijloc de dezvoltare armonioasă a societății și a civilizației. Această poziție a statului a fost păstrată de doctrină până astăzi, deși la origine solidariștii (în primul rând Duguit) căutau căi de a limita puterea statului și pe această direcție ajungeau chiar până la separarea statului de drept, trecând creația dreptului în masa conștiințelor individuale, iar legea pozitivă era privită doar ca o constatare a normei sociale născută în popor, departe de stat [13].

Acțiunea colectivă și-a găsit sprijin în grupurile colective, pe care liberalismul clasic le privea cu neîncredere sau chiar ostilitate. Ideea solidarității s-a manifestat la modul practic în organizarea de companii de asigurare, asociații de ajutor reciproc, case de pensii etc. În versiunea instituționalistă a solidarismului, cadrul juridic a luat forma sindicalismului, care a cucerit poziții de partajare a activităților cu puterea publică în scopul interesului general în domeniul sanitar, educațional și social.

Doctrina solidarității s-a dorit a fi un model de echilibru între individualismul liberal și colectivismul socialist. Patru articole ale lui Leon Bourjeois publicate în 1895 sub denumirea „Lettres sur le mouvement social ; la doctrine de la solidarité", reunite în anul următor în lucrarea „La solidarité" au avut un mare succes în mediile intelectuale ale Franței de atunci.

Unul din autorii care încă de la începutul secolului XX au pus accentul pe solidaritate cu referire la aspectul juridic a fost profesorul francez de la Universitatea Bordeaux Leon Duguit. El pornea de la faptul că noțiunea Dreptului este o noțiune generală, ea conține noțiunea de societate, de

aceea nu era de acord ca juristul să se încline în fața oricărei norme edictate de legiuitor. Atât individul, cât și statul sunt fapte sociale care trebuie înțelese în cadrul interdependenței sale, pentru că interdependența este sursa funcțiilor sociale ale dreptului. Duguit punea un preț mare pe faptele sociale și chema la studierea lor, tot așa cum fizicianul, chimistul studiază substanțele și fenomenele respective.

În domeniul juridic Duguit s-a preocupat și de subiectul corelației solidarității cu egalitatea. Solidaritatea nu suprimă inegalitățile, considera Duguit, dar le diminuează, în acest sens fiind de acord cu Condorcet, care arăta că trei mari inegalități trebuie diminuate, dar nu pot dispărea cu totul: este vorba de inegalitatea bogăției, inegalitatea educației și dreptul de moștenire. Mai mult: Duguit arăta că în general dreptul se sprijină pe solidaritate, deși în loc de cuvântul solidaritate prefera sintagma interdependența socială reciprocă. Interdependența în viziunea solidaristă era concepută ca o lege fundamentală a societății, care consolidează legătura socială dintre membrii societății, comunicarea publică și deci se transformă într-un instrument eficace al coeziunii sociale. Vis-a-vis de termenul interdependență i s-a reproșat lui Duguit că interdependență poate exista și între cuceritori și cuceriți în caz de război, invazie sau chiar între animalul puternic și animalul pe care îl mănâncă, deci el nu presupune în mod obligatoriu egalitatea. Mai mult chiar – cuvântul interdependență nu evocă afecțiunea, nu exclude comparația cu țara sub regimul ocupației.

Maurice Hauriou replica lui Duguit că a idealizat societatea, iar solidaritatea se poate construi și pe baza fricii, pe fascinația pentru un lider carismatic, iar relațiile dintre grupuri pot fi și lupte pentru putere [14].

Solidaritatea implică multe sentimente și acțiuni în cadrul societății: compasiune, mutualitate, acțiune colectivă, interdependență, reciprocitate. Dar dacă în vizor au fost la început preponderent egalitatea și libertatea, treptat privirile s-au întors și spre fraternitate care presupune respect și toleranță față de alții. Această situație s-a reflectat atât la nivel național, al statelor, în temei, europene, cât și la nivel internațional. Dovada clară a preocupărilor internaționale stă primul articol al Declarației universale a drepturilor omului ce stipulează: „Toate ființele umane se nasc libere și egale în demnitate și drepturi. Ele sunt dotate cu rațiune și conștiință și trebuie să acționeze unii față de alții în spiritul fraternității". Se recunoaște

deci tuturor capacitatea de a avea drepturi, dar și responsabilitatea de a acționa în spiritul fraternității.

Juriștii sunt de acord că problema fraternității este indisolubil legată de cea a solidarității. Mai rațională, solidaritatea se bazează pe fraternitate, fiind dimensiunea juridică a acesteia. Solidaritatea a fost revendicată în special în legătură cu noile realități ale finalului de secol XIX, când mărirea numărului de muncitori salariați, inegalitățile, accidentele de muncă în condiții precare de muncă și de folosire a mecanismelor au generat conflicte între grupuri, clase. De aceea se căutau soluții, inclusiv la nivel legislativ și jurisprudențial. La nivel legislativ Duguit socotea că legile trebuie să transcrie cât mai fidel ceea ce se întâmplă în societate, fără aceasta nu e posibilă civilizația, considera el. Mai mult: forța normei nu provine din voința guvernanților, ci din conformitatea cu solidaritatea socială. Nu orice prevedere ce emană de la legiuitor este o normă de drept, ci doar cea care rezultă din masa conștiințelor individuale, atunci când ea constată că încălcarea unei reguli trebuie sancționată de către stat, atunci norma socială devine normă de drept [15].

Precursorul lui Duguit, Emile Durkheim, considera că sentimentele care conduc spre o normă socială trebuie să fie unele puternice, dintr-acelea ce au răscolit sufletele unei societăți, sentimente adânc ancorate în sufletul grupului respectiv, dar care trebuie să se cristalizeze în forme clare, limpezite prin evoluție, cristalizate în forme concrete, pentru ca fiecare să știe precis că atunci când se face un act anume este lovit sentimentul colectiv. Relevând aceste idei ale lui Durkheim, Mircea Djuvara constata că analiza cinstită și obiectivă a lui Durkheim a dus la concluzia că determinarea faptului moral și, deci a faptului juridic capătă tot mai mult odată cu progresul și o nuanță rațională. De aceea Djuvara, ca fidel neokantian, arată că fenomenul juridic nu este un fenomen pur afectiv sau instinctiv, ci este un fenomen care în ultimă analiză se reduce la o analiză rațională [16].

STATUL ȘI SOCIETATEA ÎN ABORDAREA SOLIDARISTĂ CA ÎNCERCARE DE ECHILIBRARE A INDIVIDUALISMULUI ȘI COLECTIVISMULUI

Un alt subiect abordat în legătură cu solidaritatea era cel al statului. Astăzi opinia majorității juriștilor exprimată de Dicționarul Larousse, consi-

deră statul ca fiind entitatea politică constituită dintr-un teritoriu delimitat de frontiere, dintr-o populație și dintr-o putere instituționalizată [17].

Profesorul Ion Deleanu definea statul ca o instituție de instituții, constituit din ansamblul unic și organic articulat prin legături specifice existente între aceste elemente și întregul stat [18]. Într-o definiție mai veche, statul era prezentat ca un sistem organizațional, care realizează în mod suveran conducerea unei societăți (a unui popor stabilit pe un anume teritoriu), deținând în acest scop atât monopolul creării, precum și monopolul aplicării dreptului [19]. Observăm că toate aceste definiții dau trimitere la atributele statului, adăugându-se în unele definiții și funcția de creare și aplicare a dreptului.

Sub influența tezelor sociologice ale lui Emile Durkheim, Duguit se ralia noului concept al statului, care nu avea prioritate față de drept, ci din contra dreptul trebuia să limiteze statul. Într-o conferință în fața studenților americani profesorul Duguit a exprimat încrederea că va veni o zi în care tribunalele franceze vor judeca dacă legile adoptate de stat sunt conforme solidarității sociale, indicând activitatea Consiliului de Stat care limita atotputernicia aparatului executiv prin adoptarea de hotărâri în favoarea cetățeanului lezat de aceste autorități. În acest proces el reevalua rolul judecătorului, care, în opinia lui, trebuia să refuze aplicarea unei legi contrare Declarației omului și cetățeanului din 1789 sau a Constituției. Astfel el anticipa viitoarea instituție a controlului de constituționalitate, care, era sigur Duguit, se va organiza în viitorul apropiat, dar care s-a instaurat abia în Franța Republicii a V, conform Constituției din 1958.

Duguit scria că el nu va arăta ce sunt statul și dreptul, dar ce *nu sunt* ele. Statul nu este o instituție de comandă, ci un ansamblu, o cooperație de servicii publice organizate și controlate de către guvernanți. Îndepărtându-se de la ideea lui Rousseau despre stat ca expresia suveranității poporului, Duguit și solidariștii au specificat că statul trebuie să arbitreze conflictele din societate, quasi-contractele și să impună respectarea tuturor contractelor. Continuând acest gând, urmașii lui Duguit au arătat că statul este un instrument funcțional pus în serviciul solidarității, în care își găsește atât rațiunea de a acționa, cât și limitele acțiunilor sale [20].

Duguit a dezvoltat o teorie a solidarității în domeniul dreptului public, în special în ceea ce ține de serviciul public ca fundament al ordinii publice sociale și politice. Serviciul public a apărut și a evoluat ca un

mecanism ce permite realizarea scopului: a instaura solidaritatea. Toate serviciile publice sunt instaurate pentru a realiza un interes social și se bazează pe existența interdependenței sociale, teză avansată de Duguit în centrul teoriei serviciului public. Doctrina serviciului public à la française avea ca nucleu teza conform căreia persoana este finalitatea ultimă a dreptului, solidaritatea astfel înțeleasă se prezenta ca o alternativă între individualismul liberal și socialismul colectivist, conciliind sentimentul apartenenței la o colectivitate și exigența dezvoltării individului, totodată fiind privită și ca un motor al coeziunii sociale. Interdependența socială, devenea astfel fundamentul dreptului, orizontul și limita lui, interdependența putea defini câmpul de acțiune legitimă și putea trasa limitele acțiunii sale [21].

Având în vedere aceste circumstanțe, unii autori și în prezent îi conferă solidarității în drept un statut îngust, doar raportându-se la dreptul protecției sociale și dreptul la muncă, dar s-ar putea spune că acesta este sensul restrâns al solidarității, datorat interpretării originare a unui timp istoric a doctrinei solidarității.

Solidariștii considerau că atât individul, cât și Statul sunt fapte sociale ce trebuie înțelese în cadrul interdependenței sociale, care este sursă a funcțiilor sociale. În acest sens – Statul este un instrument funcțional pus în serviciul solidarității, în care își găsește atât rațiunea de a acționa, cât și limitele acțiunilor sale.

În jurul ideii de serviciu public de logică colectivistă gravita tot dreptul public de atunci, considera Duguit. El servește interesului general și nu al indivizilor și este sub controlul jurisdicțional, ancorat într-o solidaritate în evoluție constantă. De aceea dreptul trebuie să se adapteze constant la nevoile sociale, cu atât mai mult cu cât legătura de solidaritate este în natura lucrurilor, așa cum încă în 1841 Leroux scria: „Natura nu a creat o ființă pentru ea însăși, ea a creat ființele unele pentru altele și a așezat între ele solidaritatea reciprocă" [22].

Ca element constituitiv al societății solidaritatea sau interdependența socială, considera Leon Duguit, preluând ideea lui Durkheim, este de 2 feluri: 1. prin similitudine, asemănare – toți membrii societății au nevoi comune ce pot fi satisfăcute doar în societate; 2. prin diferență – solidaritatea ca o consecință a diviziunii muncii, când aptitudinile diferite ale oamenilor îi obligă să facă schimb de produse și servicii. Pentru a atinge

progresul Duguit socotea că nu trebuie diminuată solidaritatea prin asemănare și cea prin diferență, ci trebuie acționat astfel încât să sporească solidaritatea în ambele forme.

Pe baza acestei distincții, s-a mers mai departe, considerând că regula socială devine regulă de drept atunci când reacția societății cere ca acea regulă să fie edictată de Stat. Referitor la norma juridică Duguit, bazându-se pe ideea sa despre necesitatea limitării statului, era de părere că ea nu trebuie privită ca rezultatul activității statului, ci ca o regulă care se formează în masa conștiințelor individuale și determinarea momentului în care în masa conștiințelor individuale apare convingerea că respectul acelei reguli este atât de esențial pentru menținerea solidarității sociale, încât reclamă o sancțiune organizată, este momentul când apare norma de drept. Duguit scria că el nu dă apreciere dacă acea regulă este bună sau conformă unui ideal superior, ci pur și simplu enunță că aceea este o regulă de drept a unui grup social.

Astfel concepția normei de drept a lui Duguit se baza pe opinia că legiuitorul nu poate da unei reguli forța de normă juridică, deci, având caracter obligatoriu, decât dacă și numai dacă acea regulă a fost deja formulată și se impune legiuitorului. Prin forța lucrurilor legiuitorul o recunoaște și o sancționează. Dar cine formulează acea regulă? Răspunsul lui Duguit: masa conștiințelor individuale, care poate fi observabilă și se bazează pe o constatare obiectivă: solidaritatea organică a membrilor grupului. Nu voința unei autorități superioare este la baza normei juridice, care este o normă socială, ci masa conștiințelor individuale. Aceste idei ale lui Duguit au o oarecare asemănare cu ideea expusă de Constantin Stere în prelegerile sale, ținute în anul universitar 1910/1911 în fața studenților Facultății de drept Universitatea Iași: „Societatea este un fapt real și cu toate acestea, vă dați bine seama că nu există un creier care să cugete pentru întreaga societate. Gândirea socială este, în ultimă analiză, ceea ce se răsfrânge în conștiința, în gândirea tuturor, aceea ar fi gândirea socială. Regula de drept pentru a fi o regulă de drept, trebuie să existe în conștiința individuală, în conștiința fiecărui individ" [23].

Regula este dotată cu sancțiune, dar forța regulii este în societate, nu în voința guvernanților, ci în conformitate cu solidaritatea socială. O anumită consonanță are această idee a lui Duguit cu ceea ce actualmente este numită paradigma procedurală a dreptului, care este centrată pe cetățean,

participant activ la formarea opiniei și a voinței exprimată în legi, tocmai de aceea autonomia privată a cetățenilor ce au drepturi egale la prestații publice nu poate fi asigurată decât atunci când cetățenii exercită efectiv autonomia lor civică [24].

Desigur, paradigma procedurală presupune nu numai cetățeni activi, dar și o coeziune socială sporită, ceea ce este mai dificil de atins. Dar chiar și autori contemporani exprimă ideea că în cadrul democrației deliberative poate apărea sentimentul solidarității între participanții la deliberări. Autori renumiți ca Owen și Dahl apreciau această idee, cu acele condiții ca participarea să fie liberă și fiecăruia să i se recunoască libertatea de a participa, ca toți participanții să fie egali în propunerea examinării problemelor și a formulării soluțiilor la ele. În plus, cetățenii să aibă oportunități egale de a participa la deliberare, să fie rezonabili, fiind liberi să apere cu argumente soluția propusă de ei ori să critice tot cu argumente soluția propusă de alții [25].

O astfel de situație se poate crea doar dacă societatea, în toată integralitatea sa, are un nivel ridicat de înțelegere a interesului public. Încă Hauriou îi reproșa lui Duguit că a idealizat societatea, tot așa cum alții au idealizat statul. Ambii – și Duguit, și Hauriou erau de acord că statul este un produs al solidarității indivizilor, iar interdependența lor este sursa funcțiilor lor sociale. În polemica cu Hauriou, Duguit i-a reproșat și lui Kelsen că a elaborat o doctrină obiectivistă care nu permite a limita Statul prin drept. În plină criză a științei politice, ce a fost asociată unei case în paragină, Leon Duguit a reușit să reanimeze discursul asupra organizării Statului). Cu toate criticile care i s-au adus operei sale, meritul lui Duguit se evidențiază tocmai pentru că a reprezentat spiritul de revoltă contra unei atitudini intelectuale mumificate, contra unui dogmatism rigid, contra exegezei ca scop final [26].

Un rol similar acorda și Mircea Djuvara lui Duguit, recunoscându-l ca pe un mare inițiator și un mare luptător pentru cugetarea juridică franceză, fiindcă a reușit să scuture pe juriști din somnul lor dogmatic de la începutul secolului al XX-lea [27].

Conceptul nou al statului era plasat pe fundamentul unei noi concepții a legitimității puterii politice și a fost pus de Duguit. El socotea că originea puterii politice nu contează, ea trebuie să realizeze funcția socială pentru care guvernanții au fost investiți, singurul scop pentru care legitimita-

tea se acceptă, este menținerea solidarității sociale, exercitarea puterii în conformitate cu statul de drept. Credo lui Leon Duguit: Puterea politică nu e legitimată prin fundamentul său; puterea unui popor nu e mai legitimă decât puterea unui monarh sau aristocrat, ea devine legitimă doar prin maniera în care se exercită și dacă se exercită conform regulii de drept. Duguit critica și concepția clasică a suveranității, care în originalul clasic însemna că suveranitatea aparține națiunii ca drept inalienabil, imprescriptibil al poporului de a decide asupra propriului destin. Națiunea se manifestă prin stat, deci, statul are personalitate juridică nu numai externă în relații cu celelalte state, dar și internă, întrucât deține prin organele sale suveranitatea națională. Deci, în concepția clasică suveranitatea este un drept subiectiv care aparține națiunii, suveranitatea fiind puterea supremă de a stabili linia de politică externă și internă, de a constitui și controla organele statului, de a organiza sancțiuni juridice, națiunea astfel poate formula legi pe care le consideră necesare societății. Duguit critică concepția clasică, urmând pe Auguste Comte, arătând că nu câștigăm nimic, dacă în loc de o persoană, regele, punem un grup de persoane care sub numele de națiune poate să formuleze în mod arbitrar legi. Și după cum Duguit nu recunoștea drepturile subiective, tot așa și suveranitatea, ca o concepție metafizică, susținea el, trebuie înlocuită cu un termen precis, concret care să reiasă din observația pozitivă a faptelor. Duguit considera metafizică orice noțiune ce implică o afirmație ce nu poate fi verificată prin observație. El socotea că suveranitatea este puterea de voință ce nu se determină decât prin ea însăși și de aici pot proveni abuzurile. Suveranitatea ca o competență a competenței, înțeleasă de teoria individualistă ca fiind o voință cu caracter propriu, este independentă de altă voință, are drepturi, dar nu are obligații, concluziona Duguit. Presupunerea că națiunea ca titular al suveranității este o persoană distinctă de suma indivizilor, că are conștiință, voință colectivă, distinctă de cele individuale nu poate fi demonstrată, replica Duguit. Dacă aderăm la această concepție, concluziona el, atunci reiese că voința națiunii subordonează voința individuală, astfel autonomia persoanei umane dispare. Aceste idei Leon Duguit le-a enunțat și în prelegerile sale, ținute în 1920 în fața studenților americani de la Universitatea Columbia, New York și care relativ recent au fost plasate in Internet de Revue generale du droit [28].

Noțiunea solidaristă a libertății se fundamenta pe faptul că societatea este primară, că individul nu poate supraviețui decât în societate și de aceea ca ființă socială omul are obligații negative și pozitive. Obligațiile pozitive sunt cele ce-l fac pe om să depună toate eforturile pentru a-și dezvolta propriile sale capacități intelectuale, fizice, morale, iar cele negative – să nu împiedice pe alții să-și dezvolte aceleași capacități. Duguit explica că el nu califică aceste obligații ca fiind bune sau rele, dar că ele permit existența în societate, altfel societatea s-ar dezintegra, iar omul ar dispărea. În concluzie Duguit considera că în locul libertății-drept trebuie pusă libertatea-obligație, care poate fi înțeleasă ca funcție socială și atunci individul capătă garanții mai eficace, mai energice în contra abuzurilor, inclusiv și în primul rând, contra abuzurilor statului. În acest sens Duguit admira jurisprudența Consiliului de Stat francez care elaborase o jurisprudență bazată pe teoria răspunderii statului ca administrație pentru greșelile, arbitrariul funcționarilor sau al neglijenței acestora, susținând că nicăieri în lume nu există o astfel de jurisprudență [29].

Mircea Djuvara obiecta acestei concepții a lui Duguit, că suveranitatea nu este o putere de fapt, ea este o putere organizatoare a dreptului, organizând dreptul în societate sub formă de legi, de administrație, de putere judecătorească, toate acestea fiind ordinea juridică. Dreptul astfel se prezintă nu numai ca o manifestare a forței, dar este în primul rând, realizarea unui ideal de dreptate, care deși nu se realizează pe deplin, comandă întreaga noastă judecată. În așa caz dreptul pe care-l organizează suveranitatea nu este ceva arbitrar, el trebuie să corespundă cu ceea ce societatea respectivă înțelege ca ideal de justiție [30].

Leon Duguit a anticipat activismul judecătorilor, punându-le în sarcină reînnoirea legăturii dintre stat și societate, arătând că judecătorii trebuie să refuze a aplica o lege contrară Constituției sau a unui principiu superior chiar și nescris, dar pe care conștiința colectivă îl consideră că se impune statului. Duguit a neglijat eficiența contrabalanțelor clasice și a introdus noi contrabalanțe sociale, bazate pe solidaritate profesională, tinzând să organizeze masa amorfă de oameni, moșteniți de Revoluție, pentru a contracara omnipotența guvernanților, a clasei, a partidului, a majorității, ce dețin monopolul de forță. Această organizare se face cu scopul de a rezista la opresiune, de a socializa politicul într-o preocupare de control. Deși l-au învinuit că ar fi socialistul de la catedră, Duguit de

fapt căuta o a treia cale între liberalism și colectivism, considerând eronată ideea că societatea este doar o mulțime de oameni. Unii autori contemporani consideră că Duguit a și găsit-o [31].

Dimpotrivă, considera Duguit, dacă doctrina socialistă va triumfa, atunci asta va fi o putere monstruoasă, va fi sfârșitul individului și întoarcerea la barbarie. Solidariștii erau împotriva tezei marxiste că condițiile economice sunt cauza directă a culturii sociale (suprastructură, după Marx). Totodată solidariștii erau și contra liberalismului clasic, arătând că condițiile de viață ale muncitorilor salariați nu le acordă posibilitatea de a-și dezvolta capacitățile, talentele, de a se bucura pe deplin de drepturile sale.

Arătând că Revoluția a militat pentru individualism, Duguit constata că acum (pe timpul lui Duguit) lucrurile au avansat și că peste tot este asociația: în moravuri, în aspirații și în legi. Sindicalismul îi apărea ca un element al solidarității sociale și nu al luptei de clasă, așa cum se declarase în Rusia bolșevică, politica bolșevicilor era detestată de Duguit. Clasa socială era definită ca grup de indivizi, între care există o interdependență deosebit de strânsă, fiindcă îndeplinesc o sarcină de același ordin în cadrul diviziunii sociale a muncii.

El susținea că scopul sindicalismului este cel de a prevala coeziunea și unitatea împotriva conflictului și trebuie extins la toate clasele sociale. Omul secolului al XX-lea găsește viața socială intensă doar în sindicatele profesionale, credea Duguit. În ele este o structură rezistentă, forma organică a căreia este o organizare profesională largă, bine consolidată. Sindicalismul nu este lupta proletariatului pentru a învinge burghezia, așa cum susțin bolșevicii, ci o mișcare largă, fertilă, mai umană, un mijloc de pacificare și unire, vizează toate clasele și tinde a le coordona într-un fascicul armonios, credea Duguit.

Democrația, pleda Duguit, poate fi refăcută sub relația triunghiulară: individ – grupuri profesionale și stat. Reîntoarcerea la corporații era privită ca element de control, echilibru, deci, contragreutăți și nu de absolutism, iar puterea sindicalistă, considera Duguit, va atinge în evoluția sa un moment când se va impune ca forță politică, guvernantă. El propunea ca să fie o Cameră a reprezentanților profesiunilor, care va fi o contraputere pentru guvernanți, îi va reține de la abuzuri, va socializa Omul și va legitima instituțiile care se vor sprijini pe un element social forte. Această

idee a lui Duguit nu și-a pierdut farmecul, ea este actualizată în doctrina politologică, de exemplu, vestitul politolog american Robert Dahl încă în 1989 propunea a institui în Parlament prin tragere la sorți a unei a treia camere consultative, care va influența luarea deciziilor majore.

Opera sa o considera o contrapartidă științifică a socialismului, arătând că dorește să corecteze liberalismul fără a cădea în capcana marxismului, scopul lui fiind consolidarea Republicii în numele solidarității. Leon Duguit, contrar marxiștilor, nu vedea în sindicalism lupta de clasă, ci o mișcare de pacificare și unire. Doctrinarii de astăzi (în special, cercetătorii din domeniul dreptului muncii) au dezvoltat ideile lui Duguit, arătând că problema democrației și a drepturilor omului, în special, dreptul la muncă se pune în termenii de a găsi un nou compromis, ce ar permite muncitorilor salariați să aibă libertăți în sfera economică fără a fi privați de garanțiile de securitate pe care deja le au. În acest sens autorul Alain Supiot prevenea împotriva a două excese: de a transfera întreprinderilor sarcinile de realizare a interesului general, care trebuie totuși să revină statului; și de a reconsidera ideea că într-o economie fără frontiere repartizarea rolurilor între Stat și întreprindere poate rămâne neschimbată, ceea ce era de obicei înțeles că întreprinderile nu au altă responsabilitate decât de a-i îmbogăți pe acționari [32]. Duguit considera că în dreptul public solidaritatea este disciplină, nu este alegere voluntară, puterea publică constituie solidaritatea. De aceea el înțelegea serviciul public ca reversul obligațiilor impuse guvernanților de către guvernați, cărora primii le dau ascultare pentru că satisfac „nevoi comune" [33]. Duguit scria: „Eu cred că indivizii nu au drepturi, colectivitatea nu are avantaje, dar toți sunt obligați să respecte regula socială tocmai pentru că sunt ființe sociale" [34]. Deoarece omul nu poate exista în afara societății, el este debitorul ei. Fiecare persoană are obligații pozitive – de a activa cu toată energia posibilă în așa fel încât să-și dezvolte aptitudinile intelectuale, fizice și morale; și negative – de a nu împiedica pe alții să-și dezvolte aptitudinile respective. Urmașii lui Duguit au arătat că ideea datoriei sociale a fiecărui membru al societății are natura juridică a quasi-contractului, a contractului consimțit retroactiv, care ca orice contract, pe lângă beneficii acceptă și obligațiuni. Quasi-contractul în acest sens implică o dublă datorie socială: față de semeni, din prezent sau trecut și față de descendenți, deci față de generațiile viitoare. În această direcție a fost promovată ideea asocierii oa-

menilor pentru a construi o societate mai rațională, una care lucrează ca să instituie justiția socială [35]. Este adevărat că unii autori au găsit exagerată ideea quasi-contractului cu cei din trecut și din viitor, arătând că un contract poate fi încheiat sau consimțit retroactiv doar între vii, nu între vii și morți sau între vii și cei încă nenăscuți [36].

RENAȘTEREA SOLIDARISMULUI: DE LA CONCEPT LA PRACTICI NAȚIONALE ȘI INTERNAȚIONALE

Treptat ideea solidarității a fost marginalizată, uitată, acest lucru fiind stimulat de criza de la începutul anilor 30 și de evoluțiile politice din Europa (venirea lui Hitler la putere, regimul politic din URSS, al doilea război mondial), dar apoi reînviată. Astfel, dacă în Enciclopedia Internațională a științelor sociale din 1968 nici nu era un articol despre solidaritate, apoi în ediția anului 2008 este un articol [37].

În solidarismul juridic întoarcerea la individ s-a operat de 2 feluri: El este un fundament și o matrice a Statului reprezentat de administrația sa, dar este și un produs al acțiunii colective. Deci, se poate distinge Solidaritatea ca și concept și solidaritățile ca aplicare practică.

Fraternitatea este socotită ca sursă și fundament al solidarității, pornind de la fraternitatea revoluționară care era principiu de acțiune politic, iar solidaritatea are și dimensiunea juridică. Dacă fraternitatea are o componentă prioritară afectivă, traducerea juridică a acesteia este solidaritatea umană ce pornește de la aceasta, dar nu se oprește la aspectul afectiv.

Autorul Michel Borgetto a concluzionat că solidaritatea acoperă doar un aspect al fraternității, o componentă, fiind tot odată un element al suveranității și o condiție a legitimității puterii [38]. Necesitatea de a adopta alt termen decât fraternitate, a fost ilustrată foarte sugestiv de A. Croiset, citat de M. Borgetto, care spunea: „Dacă indivizii sunt celule ale societății, cuvântul prin care biologii exprimă interdependența celulelor este cel care exprimă interdependența indivizilor. Termenii de justiție, caritate, fraternitate erau insuficiente. Fraternitatea însăși, așa de dragă democrației sentimentale de la 1848, avea neajunsul de a nu fi decât un sentiment, iar generațiile noastre avide de știință pozitivă și obiectivă, avea nevoie de un cuvânt care va exprima caracterul științific al legii morale. Cuvântul solidaritate împrumutat de la biologi răspundea într-un mod magnific acestei

nevoi" [39]. Față de această asemănare a solidarității ca fenomen social și fenomenul biologic de interdependență a celulelor, Leon Duguit a explicat că există totuși o diferență esențială: celule nu au conștiință și voință, iar oamenii au. [40]

Consiliul Constituțional francez a dat numeroase decizii, începând cu 1986, menite ca legiuitorul să reglementeze solidaritatea între persoane aflate în câmpul muncii, șomeri, pensionari.

Astfel poate fi formulată concluzia că solidaritatea între oameni protejează Demnitatea umană, fiind condiționată doar de faptul simplu al apartenenței la specia umană. În acest caz logica solidarității este aceiași ca și în cazul protecției sociale: a fi tolerant, binevoitor cu altul, a-l respecta, a renunța la atitudine de excludere ce poate conduce la comportamente rasiste, refuzul de a se plânge de apartenența sa la un grup social, religios, etnic, de genul ori vârsta sa.

Mergând pe această linie de gândire, Consiliul Constituțional francez în 1995 a considerat dreptul la locuință un obiectiv cu valoare constituțională, o încercare de a concilia obligația fraternității cu dreptul de proprietate, astfel încât fraternitatea poate fi privită nu numai ca un sentiment, dar și ca un mod de organizare a unei societăți democratice, în care fiecare membru îl accepta pe altul cu toate diferențele lui [41].

În 2018 Consiliul Constituțional francez a fost întrebat asupra principiului fraternității, fiind sesizat cu 2 excepții de neconstituționalitate: o cerere în cazul unui fermier care a fost condamnat la 4 luni privațiune de libertate cu suspendare pentru că a ajutat 200 de imigranți străini, transportându-i de la hotarul italian până la el acasă, unde a organizat o tabără pentru ei; a doua cerere a fost de la un învățător care a fost condamnat la 2 luni privațiune de libertate cu suspendare pentru că a găzduit 3 femei însărcinate, care se aflau nereglementar în Franța, adică erau imigrante ilegale. _Art. L. 644-4 prevedea absolvirea de pedeapsă penală doar pentru ajutorul în organizarea șederii în Franța în scop umanitar, dar nu și ajutorul pentru circulație. Aceste două cereri au fost conexate și la 6 iulie 2018 Consiliul Constituțional a decis să declarare neconstituțional articolul L.644-2, relatând că absolvirea de pedeapsă penală trebuie să intervină și în cazul ajutorului de circulație, dacă acesta a fost acordat în scop umanitar, iar cel ce a acordat ajutorul nu a primit compensații pentru ajutor. Legea din 10 septembrie 2018 a remediat

neconstituționalitatea și a modificat art. L 644-4 anume în sensul arătat de Consiliul Constituțional [42].

Anchetele realizate în societatea franceză au arătat că francezii concep serviciile publice ca întruchiparea solidarității, pe când juriștii au fost mai rezervați, punând întrebarea dacă ele constituie întotdeauna instrumentul solidarității. Statul e perceput ca preocupându-se de bunăstarea și dezvoltarea administraților [43]. Orice activitate ce este reglementată, asigurată și controlată pentru că este indispensabilă pentru realizarea și dezvoltarea interdependenței sociale și care este de așa natură, încât poate fi realizată complet doar prin intervenția forței guvernante, forței statului [44].

Cum a subliniat J. Chevallier, teoria juridică a serviciului public este producătoare de efecte politice și sociale : „Statul nu mai este perceput ca o autoritate distantă și majestuoasă, statul funcțional are justificare prin acțiune concretă în serviciul binelui comun, prin contribuția pe care o aduce la solidaritatea socială" [45]. Pe drept cuvânt, un efect practic semnificativ după cel de al doilea război mondial în Franța a fost crearea instituției Asistenței sociale (Securite social). În cei 30 de ani, numiți glorioși, de după război Statul social francez s-a extins, demonstrând că politica poate acționa asupra destinelor membrilor societății, construind comunitatea națională, guvernând rațional în numele valorilor comune.

Scriind despre corelația solidarității cu drepturile omului, autorul francez contemporan Alain Supiot s-a exprimat tranșant: „Orice evitare a principiului solidarității trebuie privită ca o încălcare a drepturilor omului și sancționată ca atare" [46].

Autorii citați mai sus considerau că solidaritatea se situa într-o poziție conciliatoare, ea nu suprima drepturile individului, dar urmărește să concilieze atât drepturile individuale cu cele colective, cât și ale individului și ale colectivelor, a statului și a cetățeanului. Suportul solid al acțiunii colective se localizează în grupurile, colectivele, pe care liberalismul clasic le privea cu neîncredere și chiar ostilitate. Trebuia în versiunea solidaristă ca și cadrul juridic să stabilească grupurile în forme ce sunt în acord cu democrația. Dar foarte repede sindicatele, asociațiile mutuale au cucerit poziții de a împărți cu puterea publică grija de interesul general, au intrat în dialog cu puterea publică, care le-a asociat la activitatea sa. Serviciile publice susținute de stat și de grupuri colective își găseau rostul în socializarea individului în materie de locuințe, instruire, sănătate, transport,

ofereau un ajutor în caz de incertitudini inerente vieții în comun. Deci solidaritatea are un trecut, un prezent exprimat de instituțiile publice moștenite de la acel trecut. Are oare un viitor? În anii 1970-1980 solidaritatea a revenit iarăși în dezbaterile științifice și chiar mai larg – în cele sociale. Este semnificativ faptul că o parte din acele dezbateri aduceau în discuție rolul statului, care, fiind considerat că este creat de oameni, nu poate fi superior lor.

Posibil, pricina se ascunde în incertitudinile actuale asupra coeziunii sociale, asupra legăturilor dintre indivizi și întrebarea este dacă există elemente constituitive de a construi un neo-solidarism. Ceea ce doctrina a demonstrat în mod cert este că pentru solidaritate este esențială comunicarea indivizilor între ei și cu autoritățile, asociațiile, pentru a se cunoaște reciproc. Solidaritatea este necesară și la micronivel: între membrii familiei, între generații, între oameni sănătoși și bolnavi. O lucrare cu titlu sugestiv *Repenser la solidarité. L'apport des sciences sociales*, PUF, 2007 – A regândi solidaritatea, Aportul științelor sociale, publicată în 2007 dă un diagnostic, considerând că solidaritatea a permis concretizarea contractului social, ordonat în jurul protecției sociale, dar actualmente apar și alte chestiuni sociale: sărăcia, precaritatea, discriminarea imigranților. Pe scena politică franceză solidaritatea și-a găsit locul în Ministerul solidarității organizat în 1981 în guvernul P. Mauroy [47]. În anii 80 ai secolului XX apăruse în Franța fenomenul excluderii, datorat în temei șomajului lung și incapacității Securității sociale de a face față acestui fenomen. Până atunci Securitatea socială fusese gândită pentru o economie cu un șomaj relativ mic și pe termen redus. În lupta împotriva acestui fenomen au fost adoptate legi, prima dintre care a fost cea din 1988 ce prevedea Venitul minim de integrare (RMI). În 1991 a fost introdusă contribuția socială generalizată – un impozit special de solidaritate care la moment constituia 1,1% din toate veniturile, ulterior cuantumul acestui impozit a fost modificat. Pe aceiași direcție de politică internă franceză în 1998 a fost adoptată legea cu privire la lupta contra excluderilor [48], astfel se observă o implicare activă a politicului francez în reglementarea necesităților sociale.

Omenirea după două războaie mondiale, revoluții, căderea regimului comunist în statele europene, globalizare, crize economice, financiare, ecologice, pandemii a început a revaloriza solidaritatea ca practică socială

și concept la începutul secolului al XXI-lea, iar ceea ce se numește „Neo-solidarism" se consideră a fi întoarcerea la Drepturile omului și legătura cu ideea de solidaritate ce acoperă un concept al anteriorității drepturilor individuale față de constrângerile colective [49]. Într-un studiu asupra constituționalismului contemporan academicianul Ion Guceac a analizat Constituțiile mai multor state europene și a constatat existența înserărilor solidarității în reglementările constituționale. În baza acestor informații putem face concluzia că înserarea solidarității în Constituțiile europene urmărește scopuri asemănătoare, dar nu identice. Astfel în Constituția Austriei solidaritatea este enumerată de rând cu alte valori protejate de stat. În Constituția Italiei se stipulează că statul își asumă îndatorirea de solidaritate politică, economică și socială și chiar prevede alocarea unor resurse și adoptarea de măsuri speciale pentru a promova solidaritatea socială, coeziunea, dezvoltarea economică. Într-un mod asemănător, dar mai vag, Constituția Federației Ruse impune statul să creeze condiții pentru asigurarea solidarității economice, politice, sociale. Constituția Spaniei prevede dreptul la autoguvernare al naționalităților și regiunilor din care este alcătuită și solidaritatea dintre acestea. Constituția României califică solidaritatea cetățenilor de rând cu unitatea poporului român ca fundament al statului român. Constituțiile Belgiei, Ungariei, Portugaliei consacră solidaritatea în temei ca bază a securității și asistenței sociale. Astfel Constituția Belgiei arată clar solidaritatea dintre generații, Constituția Portugaliei conține un articol separat despre securitatea socială și solidaritate, iar Constituția Ungariei arată direct că statul asigură surse de venit al persoanelor în vârstă prin menținerea unui sistem general de pensii de stat bazat pe solidaritate socială [50]. Problema stabilirii rolului statului atât pe plan național, cât și internațional, scoate în evidență diferențe, căci dacă la nivel internațional statul rămâne a fi factorul decisiv, strategic, la nivel național statul menține întâietatea la multe servicii publice, în primul rând cele legate de securitate, deși nu mai este monopolist și este impus să fie în competiție cu alți actori, chiar și în domeniul securității există instituții private prestatoare de servicii de securitate. În acest sens Constituția Portugaliei prevede că în vederea îndeplinirii obiectivelor de solidaritate socială statul sprijină și inspectează activitățile și funcționarea instituțiilor de caritate private și a altor instituții non-profit care sunt recunoscute ca fiind de interes public.

Solidaritatea rămâne un element de care depinde ordinea socială și politică, un raport de interacțiune reciprocă între membrii unui grup social. Unul (dar nu unicul) din mecanismele solidarității sunt serviciile publice, ca motor al coeziunii sociale. Așa cum s-a constatat în doctrină, Statul social (numit Etat social, dar și Etat-Providence), în afară de serviciile publice, se sprijină pe încă 3 stâlpi: 1. Protecția socială; 2. Dreptul muncii cu reglementările juridice ale raporturilor de muncă; 3. Politici economice, bugetare, monetare, industriale, comerciale de susținere a activităților creatoare de bunuri [51].

Cercetarea aspectului tridimensional al fraternității –filosofic, politic, juridic ne convinge că individul și societatea sunt inseparabili, individul nu poate să se bucure efectiv și integral de drepturile sale decât în comunitatea în care trăiește.

De aceea solidaritatea este necesară ca drepturile omului să devină universale. Dar restaurarea sau reabilitarea solidarității se operează și în legătură cu riscurile din societățile actuale și acestora li se acordă un spațiu din ce în ce mai mare în dezbaterile științifice. Autorul F. Evald cu lucrarea sa L'Etat providence publicată în 1986 este considerat de autorul Louis Moreau de Bellaing ca fiind primul autor ce a introdus noțiunea de risc în teoria solidarității [52]. Riscurile sunt clasificate în trei grupuri: 1. Riscuri naturale, adică cele ce provin direct din natură (cutremure, inundații), 2. Riscuri ce sunt consecințe neintenționate ale activității umane (în legătură cu schimbările climatice, unele riscuri generate de consecințele neașteptate ale dezvoltării științei și tehnologiilor) și 3. Riscuri ce provin din acțiuni dușmănoase (acte teroriste, război de agresiune). În ceea ce privește cel de al doilea grup de riscuri, Ulrich Beck s-a axat în temei pe riscurile derivate din consecințele nedorite ale evoluției tehnologiilor și științei, în special, a tehnologiilor genetice [53].

Riscurile amenință pe toți membrii societății, de aceea este corect să fie repartizat tuturor, cu efectele și consecințele sale. Ele determină societățile să consolideze coeziunea socială, legăturile dintre membri societății care împărtășesc valori comune și în acest caz comunicarea este pe primul plan. Aici poate fi adus exemplul Republicii Moldova în care coeziunea socială este foarte slabă și ca un remediu este posibil de indicat organizarea și promovarea comunicării nu numai între guvernanți și guvernați (deși și aceasta nu este satisfăcătoare), dar și între diferite

segmente ale societății și chiar între particulari, căci societatea moldovenească, deși împărtășește valori comune bazate pe creștinism, este foarte dezbinată politic și geopolitic.

Solidaritatea la nivel internațional ca problemă a apărării păcii prin drept a fost invocată demult, încă Leon Bourgeois a extins acest concept la scară mondială, fiindu-i oferit Premiul Nobel pentru lucrările sale. În domeniul practicii internaționale solidaritatea se bazează pe colaborarea efectivă a statelor, repartizarea responsabilităților în a rezolva problemele ce interesează întreaga umanitate. Solidaritatea nu depinde doar de bunăvoința unui stat, ci de un efort colectiv al tuturor statelor. Dacă anterior destinatarii solidarității erau persoanele nevoiașe, apoi cetățenii unui stat, actualmente se poate spune că însăși Umanitatea este subiect al solidarității, căci interesele ei stringente reclamă protejarea planetei, pentru a se bucura toate națiunile, generațiile prezente și generațiile viitoare. Cooperarea statelor pentru protecția drepturilor ecologice este legată de interesul comun al tuturor la supraviețuire, căci toți, toate statele, societățile sunt dependente în fața proceselor naturale.

Încă Leon Bourgeois insista asupra extinderii solidarității la nivel internațional, căci solidaritatea internațională reclamă dreptul la pace, dezvoltare și asistență. Această contribuție a lui Bourgeois a fost înalt apreciată, fiindu-i acordat premiul Nobel.

Ca și în plan intern, și pe plan internațional solidaritatea este condiția prealabilă a demnității umane, fundamentul tuturor Drepturilor omului.

Solidaritatea internațională a fost calificată în Declarația Mileniului ca fiind una din valorile fundamentale ale mileniului trei in relațiile internaționale.

Solidaritatea bazată pe Drepturile omului va fi profitabilă tuturor statelor și popoarelor. Un mijloc de a se angaja în protecția egalității, este văzută și în faptul că statele cu un potențial economic mai dezvoltat ajută statele sărace.

Solidaritatea statelor, ca securitate globală, a fost pusă la grea încercare în timpul declanșării pandemiei cu Covid 19. „Un element-cheie pentru realizarea protecției comune împotriva răspândirii virusului, a declarat Asako Okai, secretară generală adjunctă a ONU și directoare a Biroului pentru situații de criză al PNUD, este crearea unui sentiment mai puternic de solidaritate globală, bazat pe ideea de siguranță comună.

Aceasta înseamnă că o comunitate poate fi în siguranţă doar dacă şi celelalte comunităţi sunt în siguranţă. Acest lucru este evident în cazul actualei pandemii: naţiunile sunt în mare măsură neputincioase în a împiedica noile mutaţii ale acestui coronavirus să treacă graniţele" [54].

Un nou val imens al solidarităţii s-a manifestat în legătură cu recenta invazie a Rusiei contra Ucrainei. La 17 martie Asambleea plenară a ONU a adoptat o Declaraţie „A acţiona solidar contra agresiunii ruse în Ucraina", prin care califică atacul militar al trupelor ruse asupra Ucrainei ca un atac la principiile şi scopurile ONU, căci războiul produce victime în fiecare zi, distrugeri de bunuri materiale şi încalcă interdicţia de a folosi forţa pentru a rezolva diferendele, reglementarea paşnică, ignoră respectul pentru suveranitatea statelor, integritatea lor teritorială. În Consiliul de Securitate o decizie similară nu a întrunit unanimitatea de voturi, căci tocmai Rusia s-a opus, folosind dreptul său de veto ca membru permanent al Consiliului. Apare o întrebare firească în legătură cu acest caz: dacă este oare posibil pe viitor să fie modificat Statutul ONU astfel încât statul agresor să fie privat de dreptul de vot în Consiliul de Securitate, dacă Adunarea Generală cu o largă majoritate (de exemplu de două treimi) adoptă o anume decizie?

Agresiunea rusă în Ucraina a fost calificată şi la nivel european ca o încălcare a normelor şi principiilor OSCE, a Actului final de la Helsinki din 1975, a Cartei de la Paris pentru o nouă Europă din 1990. OSCE încă în anul 2010 a cumulat ataşamentul a 56 de state pentru securitate colectivă, bazată pe respectul Drepturilor omului şi relaţii paşnice între state. La 1 martie 2022 Parlamentul european a condamnat agresiunea rusă şi s-a exprimat pentru introducerea sancţiunilor contra Rusiei ca stat agresor.

Sancţiunile SUA, ajutorul acordat Ucrainei au mers în aceiaşi direcţie a solidarităţii cu victima agresiunii. Noul pachet include sancţiuni împotriva instituţiilor financiare ruse, interzicerea investiţiilor în Rusia, restricţii mai dure contra întreprinderilor ruseşti de stat şi o listă extinsă de oficiali guvernamentali şi membri ai familiilor acestora care nu vor mai putea călători în Occident. „Gazprombank" şi 3 televiziuni ruse au intrat sub sancţiunile americane. În ultima perioada sancţiunile SUA contra Rusiei au fost extinse, fiind vizate persoane şi entităţi, inclusiv parlamentari şi companii din industria militară. Ajutorul militar, financiar acordat de numeroase state Ucrainei în lupta sa împotriva agresorului, ca şi ajutorul

financiar acordat Republicii Moldova, ca stat afectat economic, energetic de războiul din Ucraina, ilustrează clar avantajele solidarității.

Și Republica Moldova, „țară mică cu inimă mare", și-a demonstrat solidaritatea, primind pe teritoriul său vreo 90 de mii de refugiați ucraineni, 90 % dintre ei fiind găzduiți în casele oamenilor. Acest fapt demonstrează că societatea moldovenească nu este o cauză pierdută, deși la nivel intern coeziunea este prea slabă și solidaritatea – de asemenea. Un studiu sociologic publicat în 2021 bazat pe sondaje de opinie a arătat că respondenții percep societatea moldovenească ca una dezbinată, motivele fiind sărăcia, mentalitatea, calitatea guvernanței. Un grad foarte ridicat – 72% din respondenți au afișat neîncredere nu numai față de instituțiile statului, dar și față de alți cetățeni [55]. O rază de speranță într-o schimbare viitoare ne inspiră totuși informația că în anul 2021 exista în societatea moldovenească un nivel mai înalt de implicare în acțiunile și structurile sociale – de la organizații politice la cele educativ-culturale, ceea ce ar putea spori coeziunea socială în Republica Moldova [56]. Posibil că datorită noilor realități politice generate de alegerile prezidențiale din 2020 și cele parlamentare din 2021 a fost atestat și un grad mai înalt de încredere în procesele democratice din țară.

CONCLUZII

Clarificarea unui concept ce ține de domeniul social este oportun de realizat prin recurs la istorie, în acest sens trecerea în revistă a lucrărilor științifice juridice ale doctrinarilor francezi care s-au referit la conceptul solidarității și au contribuit la crearea și dezvoltarea teoriei solidarității denotă potențialul major al acesteia. Posibilitățile de reactualizare au fost în centrul atenției doctrinei, dar și practicii politice în statele europene la finele secolului al XX-lea și începutul secol. al XXI-lea. Dacă inițial prin lucrările lui Leon Duguit teoria solidarității plasa pe primul loc obligațiile fiecărui individ, astăzi, fără a nega importanța obligațiilor, clarificarea semnificației solidarității este în corelație cu drepturile fundamentale ale omului și procesul respectiv a arătat compatibilitatea acestei teorii cu demnitatea umană care reclamă coeziune socială într-un sistem democratic statal sau internațional. Coeziunea socială se bazează pe legitimitatea puterii, pe acceptarea nu numai a guvernanților, dar și a tuturor membrilor societății cu toate diferențele existente. Coeziunea poate spori și prin

participarea mai activă la viața socială, la luarea deciziilor importante pentru societate și pentru fiecare membru al ei. Participarea mai activă la viața socială și politică implică nu numai participarea la vot la intervale îndepărtate de timp, dar și participarea la luarea deciziilor importante pentru fiecare membru al societății și pentru societate în general.

Ca și la începutul secolului al XX-lea și la începutul acestui secol solidaritatea revine în forță, atât la nivel național, cât și internațional și caracterizează ceea ce are mai de preț omenirea – demnitatea fiecărui membru al ei. Între egalitate, libertate și fraternitate nu poate exista nici confruntare, nici ierarhizare, ele sunt interdependente. Numai în societățile cu oameni liberi și egali poate să-și găsească locul său fraternitatea, în expresia sa actuală de solidaritate, bazată pe o conștiință socială corespunzătoare. Schimbarea conștiinței dominante în societate depinde de mai mulți factori, printre care și reducerea semnificativă a inegalităților sociale și economice.

Bibliografie:

1. Philippe Roger, La Révolution française et la Justice ou le second exil d'Astrée, p. 21, în: Justice, Liberté, Egalité, Fraternité: În: Sur quelques valeurs fondamentales de la démocratie européenne. https://www.files.ethz.ch/isn/30058/37_inkova.pdf consultat la 05.10.2022.

2. Keith Michael Baker, Condorcet sur la Justice, Liberté, Égalité, Fraternité, p. 31, in: Justice, Liberté, Egalité, Fraternité: În: Sur quelques valeurs fondamentales de la démocratie européenne. https://www.files.ethz.ch/isn/30058/37_inkova.pdf consultat la 07.10.2022.

3. Condorcet, Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain, édité par Alain PONS, Paris, Flammarion, 1988, p. 219.

4. Keith Michael Baker, op.cit., p. 39.

5. Michel Borgetto. Fraternite et solidarite – un couple indissociable? În: Solidarite(s). Perspectives juridiques, p. 47-82. https://books.openedition.org/putc/216. Consultat la 12.06.2022.

6. Jean-Louis Laville, Une association est-elle aussi un agent economique? Disponibil pe: https://www.persee.fr/doc/aru_0180-930x_2001_num_89_1_2374-

7. Mark Hunyadi. Dangereouse fraternite? P. 157, în: Justice, Liberté, Egalité, Fraternité : Sur quelques vaeurs fondamentales de la démocratie européenne. https://www.files.ethz.ch/isn/30058/37_inkova.pdf. Consultat la 15.09.2022.

8. Philippe Chanial, Jean-Louis Laville, Economie sociale et solidaire: le modele francais. Disponibil pe: https://www.ess-europe.eu/sites/default/files/

publications/files/chercheurs-laville-chanial.pdf Consultat 26.09.2022. – În Paris în I jumătate a secol.al XIX-lea s-au asociat 39 de meserii, 5 asociații fiind ale angajaților împreună cu patronii, 2 asociații – ale patronilor, 46 asociații ale angajaților, dintre care 33 afirmau principiul fraternității, iar 5 asociații – pe cel al solidarității.

9. Robert Dahl, citat de: Marius Ioan Tătar. Democrația și participarea politică. Universitatea Babeș-Bolyai, 2021, p. 44.

10. Philip Pettit, Le Republicanisme (Traduit par Jean-Fabien Spitz). Michalon, 2010. https://www.cambridge.org/core/books/abs/on-the-peoples-terms/freedom-asnondomination /B76498C1A553 E2713A9443ABE2AFD4E7

11. Raport generale. https://cdn.accf-francophonie.org/2019/04/fratvalconst.pdf. Consultat la 14.01. 2022. În acest raport Moldova este citată alături de insulele Comore și insula Maurițiu că oferă foarte largi drepturi minorităților. Apare întrebarea: Nu cumva aceasta este în detrimentul majorității care a fost în situația de minoritate în URSS, iar acum devenind majoritate și-a asumat pe nedrept rolul de protector al celor, reprezentanții cărora nu le-au acordat protecție în cadrul URSS?

12. Robert Lafore, Solidarité et doctrine publiciste. Le solidarisme juridique hier et aujourd'hui. În: Solidarite(s). Perspectives juridiques, p. 47-82. https://books. openedition.org/putc/220. Consultat la 10.05.2022.

13. N. Steinhardt. Principiile clasice și noile tendințe ale dreptului constituțional. Iași: editura Polirom, 2008, p. 212.

14. Ibidem, p. 226.

15. Leon Duguit. Traité de droit constitutionnel, De Boccard, t. 1, 3ème éd., 1928, p.175.

16. Mircea Djuvara Teoria Generală a Dreptului. Drept rațional. Izvoare și drept pozitiv. București: editura ALL, 1995, p. 370.

17. Petit Larousse illustre. Paris, 1989, p. 391.

18. Ion Deleanu. Drept constituțional și instituții politice. Vol. I, București: Europa Nova, 1996, p. 131.

19. Ion Deleanu. Drept constituțional și instituții politice. Vol. II. Iași: Chemarea, 1992, p. 8.

20. Robert Lafore, op. cit.

21. Leon Duguit, Le droit social, le droit individuel et les transformations de l'Etat, Alcan, 1911., p. 23. Apud: S. Saunier. Solidarite et services publics, p. 255-296. În: Solidarite(s): perspectives juridiques. https://books.openedition.org/putc/245. Consultat la 06.07.2021.

22. Citat de: 1. Jean-Louis Laville, Op. cit.

23. Constantin Stere. Curs de drept constituțional. Chișinău: Cartier juridic, 2016, p. 31.

24. Elena Aramă. Criza democrației reprezentative și propuneri de depășire. În: Tranzitia spre o bună guvernare și protecție eficientă a drepturilor și libertăților omului. Chișinău: Cartea juridică, 2022, p. 44-45.

25. M. I. Tătar, op. cit.

26. Jeacques Chevallier, „Le service public". Paris: P.U.F., 2005, p. 41.

27. Mircea Djuvara, p. 379.

28. Leon Duguit. Souverainete et liberte, sixieme lecon Disponibil pe: https://www.revuegeneraledudroit.eu/blog/2015/08/06/souverainete-et-liberte-sixieme-lecon/

29. Ibidem.

30. Mircea Djuvara, p. 374-375.

31. Stephane Pinon Le positivisme sociologique: itineraire du Leon Duguit. În: Revue interdisciplinaire d etudes7.

32. Alain Supiot. Etat social et mondialisation: analyse juridique des solidarites. În: Annuaire du College de France, vol. 118, 2020. Disponibil pe: https://journals.openedition.org/annuaire-cdf/15336. Consultat 10.12.2022.

33. Pierre Brunet. Doctrines „juridictionnelles" et doctrines „méta-conceptuelles" du service public. https://www.academia.edu/65511469/Doctrines_juridictionnelles_et_doctrines_m%C3%A9ta_conceptuelles_du_service_public. Consultat la 17.10.2022.

34. Leon DUGUIT, *Le droit social, le droit individuel et les transformations de l'Etat,* Alcan, 1911, p. 10. Apud: S. Saunier. Solidarite et services publics, p. 255-296. În: Solidarite(s): perspectives juridiques. https://books.openedition.org/putc/245. Consultat la 06.07.2021.

35. Jean- Louis Laville, op. cit.

36. Louis Moreau de Bellaing Le solidarisme et ses comentaires actuels. Disponibil pe: https://extra.u-picardie.fr/outilscurapp/medias/revues/26/moreaudebellaing.pdf_478f34d71f640/moreaudebellaing.pdf. Consultat la 12.09.2022.

37. А. Б. Гофман. Солидарность или правила, Дюркгейм или Хайек? о двух формах социальной интеграции, în: https://cdclv.unlv.edu/archives/articles/gofman_moral.pdf. Consultat la 12.08.2022.

38. Michel Borgetto, *La notion de fraternité en droit public français. Le passé, present et l avenir. Paris: LCDJ, 1993*, p. 509-510.

39. Ibidem, p. 396.

40. L. Duguit Souverainete et liberte, sixieme lecon. Pe: https://www.revuegeneraledudroit.eu/blog/2015/08/06/souverainete-et-liberte-sixieme-lecon/

41. La fraternité comme valeur constitutionnelle, congrès de l'ACCPUF, juin 2003, rapport du Conseil constitutionnel français, p. 251. 24. La Fraternite, principe a valeur constitutionelle. https://eduscol.edu8.cation.fr/document/5873/download. Consultat la 06 octombrie 2022.

42. Disponibil pe: https://www.conseil-constitutionnel.fr/actualites/communique/decision-n-2018-717718-qpc-du-6-juillet-2018-communique-de-presse. Consultat 30 octombrie 2022.

43. Conseil Economique et social, Rapport de J-.A. Mariotti, „Aménagement du territoire, services publics et services au public", 14 décembre 2005, p. 56. https://www.vie-publique.fr/rapport/28020-amenagement-du-territoire-services-publics-et-services-au-public. Consultat la 22.01.2022.

44. Leon Duguit Traité de droit constitutionnel, De Boccard, t. 2, 3ème éd., 1928, p. 61. J.-C. BEGUIN, „Service public et solidarité", La solidarité en droit public, op. cit., p. 253.

45. Jacques Chevalier, L'Etat post-moderne. Paris: LCDJ, 2003, p. 53.

46. Alain Supiot, Les avatars de la solidarite. În: La lettre du College du France (en ligne), 37, December 2013. Mise en ligne le 24 janvier 2014. https://journals.openedition.org. lettre-cdf/1496. Consultat la 14 octombrie 2022.

47. Daniel Beland. Etat-providence, liberalisme et lien social. L'experience francaise: du solidarisme au retour de la solidarite. În: Cahiers de recherche sociologique, nr. 3, 1998, Universite Quebec a Montreal, Canada.

48. Ibidem.

49. S. Paugam (dir), Repenser la solidarité. L'apport des sciences sociales, PUF, 2007.

50. Ion Guceac. Solidaritatea socială – tendință constantă a constituționalismului. În: Contextul multidimensional actual al guvernării și drepturilor omului în Republica Moldova. Chișinău, 2021, p. 47-48.

51. Daniel Beland, op. cit.

52. Louis Moreau de Bellaing, op. cit.

53. Ulrich Beck, La societe du risque. Sur la voie d'une autre modernite. Trad. francais, ed. Alto-Aubier, 2001. http://www.constructif.fr/bibliotheque/2005-2/la-societe-du-risque.html?item_id=2609. Consultat la 26.04.2022.

54. /moldova/press-releases/6-din-7-persoane-sunt-afectate-de-insecuritate-potrivit-unui-raport-global-pnud-. Consultat la 19.10.2022.

55. Formarea și consolidarea coeziunii sociale în Republica Moldova în contextul apropierii de Uniunea Europeană. Vol. I. Studiu sociologic (coordonator Victor Mocanu). Chișinău, 2021. Disponibil pe: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/Formarea_si_consolidarea_2021.pdf. Consultat 12.11.2022.

56. Coeziunea socială în Republica Moldova în anul 2021. Disponibil pe: https://progen.md/coeziunea-sociala-in-republica-moldova-2021/. Consultat 12.11.2022.

Sursa: Aramă, Elena, doctor habilitat în drept, profesor universitar, Universitatea de Stat din Moldova; ORCID: 0000-0002-6406-3743.

UNELE CONSIDERENTE PRIVIND INTERACȚIUNEA CURȚII CONSTITUȚIONALE CU PARLAMENTUL

Elena ARAMĂ, dr. hab., prof. univ.

INTRODUCERE

Democrația, acest vis de aur al omenirii, cu toate criticile care i s-au adus – că este un cuvânt pompos pentru un lucru inexistent (J.-P. Sartre) [1], sau că este o stea moartă, a cărei lumină încă se vede, dar care s-a stins demult și definitiv [2] – continuă să fie un subiect actual atât pentru specialiștii din domeniul dreptului și politologiei, cât și pentru fiecare membru responsabil al societății. În acest context democrația și drepturile omului, statul de drept, justiție independentă, sunt subiecte interconectate și interdependente, ce se consolidează reciproc și fac parte din valorile fundamentale ale umanității. La noi, ca de altfel și în alte state aflate în tranziție, democrația se prezintă ca un proiect, realizarea căruia depinde de foarte mulți factori, extensiunea cărora și gradul lor de interacțiune apriori sunt încă puțin cunoscute și, în definitiv, greu de anticipat. Instituțiile pe care le consacră constituția nu sunt decât mijloace de întrupare a ei. Pentru ca aceste mijloace să fie eficiente trebuie de adăugat că democrația nu poate fi realizată fără un echilibru social, iar el nu poate fi atins și cu atât mai mult – păstrat – în absența educației în spiritul democratic, adică așa cum în mod magistral a enunțat primul președinte german ales democratic după primul război mondial Friedrich Ebert – Democrația are nevoie de democrați. Dacă între democrație și controlul de constituționalitate există legătură, atunci întrebarea este care este tipul acelei legături, este una de cauză și efect, de temporalitate sau de altă natură. Secretarul general al Consiliului Constituțional francez într-un interviu realizat în 2003 s-a exprimat în sensul că, mai degrabă, controlul de constituționalitate este un confort al democrației moderne, decât o condiție a democrației [3]. Să înțelegem că în sensul citat autoritățile publice democratice se pot relaxa, fiindcă au la îndemână controlul de constituționalitate? Desigur, în condițiile Franței, în care după perioadele tumultoase ale Revoluției din 1789 instituțiile democratice s-au creat

treptat, controlul de constituționalitate fiind introdus de abia conform Constituției din 1958, remarca secretarului general poate fi înțeleasă.

MATERIALE ȘI METODE

În perspectiva democratizării a fost adus în discuție conceptul parlamentarismului raționalizat, concept paternitatea căruia este atribuită lui Boris Mirkine-Guetzevitch și prin care se înțelege un parlamentarism ce nu permite instabilitate politică, volatilitate excesivă guvernamentală, un parlamentarism, ce nu sfidează Constituția. În acest sens relevante sunt relațiile dintre autoritățile publice. Este de notorietate publică faptul că există tentația naturală a fiecărui organ de a păstra sau chiar lărgi domeniul său de competență. La debutul activității Curții Constituționale de la noi s-au pus întrebări referitor la natura juridică a puterii acesteia, dacă controlul de constituționalitate este compatibil cu democrația, dacă nu cumva Curtea Constituțională își subordonează Parlamentul? Cu atât mai mult cu cât Curtea nu are la origine un vot popular similar celui cu care este investit Parlamentul. Acestor îngrijorări le-a răspuns chiar însăși Curtea, apreciind că puterea sa nu o poate înlocui pe cea a Parlamentului, că nu are putere de evaluare și decizie identică cu cea a Parlamentului, că doar veghează asupra conformității legii cu Constituția, pentru a cenzura eventualele abuzuri ale legislativului și a face ca voința constituantei să prevaleze asupra voinței legiuitorului ordinar [4].

REZULTATE ȘI DISCUȚII

Analizând activitatea jurisprudențială a Curții Constituționale a Republicii Moldova, observăm că pas cu pas prin aplicarea principiilor generale, formulând obiective cu valoare constituțională s-a ajuns la lărgirea domeniului de competență a Curții Constituționale. Autorul francez Dominique Rousseau consideră că democrația are de câștigat prin instituirea controlului de constituționalitate , numind această formă a democrației democrație constituțională sau democrație continuă, ce nu se opune democrației electorale sau reprezentative, dar care o îmbunătățește, lărgind spațiul de participare a poporului la exercitarea puterii [5].

Cunoscutei fraze a lui Hans Kelsen că Curtea Constituțională este un legislator negativ, se poate adăuga astăzi, că ea este nu doar un legislator

negativ, ci chiar unul pozitiv, deci pe drept cuvânt, poate fi calificată ca un actor al procesului legislativ, ca un veritabil colegislator.

Pe teren francez relațiile dintre organul de control al constituționalității și Parlamentul sunt calificate ca fiind privilegiate, este opinia autorului francez Jean-Luc Warsmann, președinte (în 2009) al comisiei legislative a Adunării Naționale a Franței. Participarea la procedura legislativă lasă loc pentru întrebarea, dacă nu înseamnă că au aceiași competență legislativă? Răspunsul ar fi unul negativ, căci organul de control al constituționalității nu se substituie legiuitorului, dar îl orientează pe legiuitor să se mențină în limitele constituționale. Totuși această orientare nu este una categorică, principalul fiind tendința de a se plia pe materia constituțională. Un exemplu interesant în această direcție o reprezintă cazul examinării de către Curtea Constituțională la 28 mai 1996 a sesizării Președintelui Republicii Moldova prin care se solicita interpretarea art. 93 alin. (2) în legătură cu faptul că Regulamentul nou al Parlamentului nu intrase încă în vigoare (deși fusese votat), dar Parlamentul avea nevoie de o procedură de votare în caz de reexaminare a legii trimise de către Președintele Republicii împreună cu obiecțiile sale. Curtea Constituțională a interpretat alin. (2) al art.93 în sensul că Parlamentul își poate menține opțiunea dacă în cadrul reexaminării legii pentru acea opțiune s-au pronunțat deputații cu majoritatea de voturi, cerută pentru această procedură de către Regulamentul Parlamentului, dar acel număr *nu poate fi mai mic decât numărul de voturi cu care s-a votat legea înainte de a fi trimisă Curții Constituționale*. În acest caz Parlamentul până la intrarea în vigoare a noului Regulament a ținut cont de recomandarea Curții, dar de la data intrării în vigoare a Regulamentului modalitatea aleasă și votată de Parlament a fost alta și anume – procedura, *numărul de voturi erau aceleași și în cadrul votării obișnuite, și în cadrul reexaminării* [6]. Considerăm că în cazul dat relațiile au fost unele reciproc respectuoase, ieșind în evidență faptul că Parlamentul poate alege altă opțiune decât cea sugerată de Curtea Constituțională, dar care poate fi în mod necesar compatibilă cu Constituția .

Autorul francez Alexandre Viala a arătat că interpretarea judecătorului constituțional este supusă controlului Parlamentului. În loc să cenzureze textul pentru incompetență negativă Consiliul Constituțional al Franței a preferat să precizeze o noțiune prea vagă ca s-o pună în acord cu Constituția. Consiliul propune un model de interpretare a legii care

este compatibilă cu Constituția. Aceste soluții sunt familiare și Curții Constituționale din Republica Moldova, în special atunci când formulează soluții provizorii, care în mod obișnuit sunt formulate atunci când este constatată neconstituționalitatea unei/unor norme juridice. Prin soluțiile provizorii se formulează o reglementare juridică care va sta la baza deciziilor organelor de aplicare a dreptului până la remedierea neconstituționalității constatate de Curtea Constituțională, scopul fiind evitarea unui vid legislativ pentru o mai bună protecție a drepturilor persoanei.

Nu ar trebui să existe o confruntare între organul reprezentativ suprem și organul de control al constituționalității, ci un Modus vivendi între Parlament și Curte Constituțională. La noi în condiții de maturizare politică incipientă au fost și încercări de imixtiune în activitatea Curții și a se impune în fața Curții Constituționale prin intermediul unor deputați. Astfel în 2011 Curtea a calificat scrisoarea deschisă a unui deputat în Parlament, fost Președinte al țării, ca imixtiune în activitatea sa, deoarece având pe rol examinarea unei sesizări despre alegerea Președintelui, deputatul respectiv, nefiind parte la examinarea acesteia, îi indica Curții cum trebuie să decidă, adică făcea presiuni asupra Curții, amenințând voalat, că în caz contrar, adică dacă Curtea nu va decide în sensul indicat de el, decizia Curții va deschide calea uzurpării puterii în stat.

Societatea civilă prin organizațiile sale ajută la menținerea unui dialog indirect între Parlament și Curtea Constituțională, observând lipsa de coordonare a activității legislative, întârzierea preluării de către Parlament a argumentelor Curții, în special atunci când este vorba despre adresele Curții Constituționale, trimise Parlamentului. În 2022 (după 10 martie) asociația Promo-Lex a făcut un apel public către Parlament să execute integral adresele Curții Constituționale cu privire la dreptul electoral, arătând că din 2011-2022 au fost emise 7 adrese ale Curții în materie electorală, iar în proiectul de lege examinat în prima lectură se regăsește doar una [7]. Trebuie de spus că nu numai în materie de drept electoral, dar și în alte ramuri, instituții juridice adresele Curții Constituționale nu sunt integral executate de către Parlament, deși acesta se străduie să țină pasul. În argumentarea acestei concluzii pot fi aduse datele relevante din Raportul Curții Constituționale pe anul 2022 – la data prezentării Raportului – ianuarie 2023 – nu erau executate: în 2012 – 1 adresă, în 2014 –

1 adresă, în 2017 – 1 hotărâre și 3 adrese, în 2018 – 1 hotărâre și 2 adrese, în 2019 – 3 hotărâri și 2 adrese, în 2020 – 4 hotărâri și 3 adrese, în 2021 – 7 hotărâri și 3 adrese, în 2022 – 4 hotărâri și 4 adrese [8]. Este de înțeles că adresele și hotărârile din 2022 încă nu fusese executate, căci Raportul era făcut la începutul anului 2023, dar pentru celelalte hotărâri și adrese neexecutate nu există justificare. Din 2020 până în 2022 inclusiv nu au fost executate de Parlament 11 hotărâri și 6 adrese, deci, în total la 17 solicitări ale Curții Constituționale Parlamentul nu a reacționat.

CONCLUZII

Analiza materialelor activității jurisprudențiale ale Curții Constituționale în ceea ce privește interacțiunile ei cu Parlamentul denotă că între Parlament și Curte există un dialog indirect prin intermediul hotărârilor de neconstituționalitate și adrese trimise Parlamentului spre executare, dialog care necesită ameliorări, ajustări, în special pe latura Parlamentului. În această direcție o atenție deosebită trebuie acordată soluțiilor provizorii, interpretării sub rezerva constituționalității, adică interpretării legii conforme cu Constituția.

Rolul jurisprudenței constituționale indubitabil sporește, ceea ce nu înseamnă că rolul Parlamentului descrește, ci că ambele autorități în beneficiul democrației trebuie să mențină un dialog sub constrângere constituțională, căci atât Curtea Constituțională, cât și Parlamentul datorează respect Constituției, că legiuitorul ca organ reprezentativ poate adopta orice lege, dar care să fie în acord cu Constituția.

Bibliografie:

1. Citat după: Malgorzata Kowalska, La democratie selon Sartre et la conjoncture ideologique actuelle. În: Les temps modernes, 2005, nr. 4-6, p. 416.

2. G. Rist, Le developpement. Histoire d une croyance occidentale, 1996, p. 377.

3. La place du Conseil dans la democratie francaise (entretien avec monsieur Jean Eric Schoettl). Disponibil pe: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/pdf/Conseil/entretiensg.html

4. Pentru un punct de vedere divergent: Jean-Marie Denquin, Que veut dire par la democratie? L essence, la democratie et la justice constitutionnele // Jus politicum, nr. 2, 2008. Disponibil: https://shs.hal.science/halshs-03285710

5. Dominique Rousseau La democratie continue: les fondements constitutionnels et instituons d une action continuelle des citoyens. Disponibil: https://confluencedesdroits-larevue.com/?p=726 ; https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/ bank_ mm/ pdf/ Conseil/entretiensg.htm.

6. Mai pe larg în: Elena Aramă Controlul constituționalității legilor: istorie și actualitate. Chișinău: Museum, 2000, p. 47-48.

7. Disponibil pe: https://promolex.md/21957-apel-public-asociatia-promolex-solicita-parlamentului-republicii-moldova-solutionarea-completa-a-adreselor-curtii-constitutionale-in-materie-electorala/?lang=ro

8. Disponibil pe: https://www.constcourt.md/public/files/file/Actele%20Curtii/2023/h1_2023.01.05_rou.pdf

Sursa: Aramă, Elena. *Unele considerente privind interacțiunea Curții Constituționale cu Parlamentul* / Elena Aramă // Integrare prin cercetare și inovare : conf. șt. naț. cu participare intern., dedicată Zilei internaționale a Științei pentru Pace și Dezvoltare, 9-10 noiem. 2023 : Științe juridice și economice. – Ch., 2023 – P. 122-125.

EXPERIENȚA CONSTITUȚIONALĂ EUROPEANĂ PRIVIND COMPATIBILITATEA LEGILOR CU CONSTITUȚIA

Elena ARAMĂ, dr. hab., prof. univ.

Problema compatibilității în drept are o istorie relativ îndelungată, căci încă în epoca interbelică doctrinarii francezi puneau subiectul interpretării dreptului în strânsă conexiune cu controlul de constituționalitate a legilor. Judecătorii constituționali desfășoară o dublă activitate de interpretare: a Constituției și a legilor care sunt supuse controlului de constituționalitate. În cadrul controlului de constituționalitate judecătorii stabilesc un raport de constituționalitate, adică un raport de subordonare a 2 reguli – cea constituțională și a legii. Acest raport și se prezintă ca unul de compatibilitate între cele 2 reguli.

În această activitate s-a pornit de la distincția dintre prescripție și normă, prescripția fiind considerată a fi textul normativ, o formulă lingvistică, pe când norma este deja interpretarea prescripției. Contenciosul constituțional s-a bazat pe această distincție elaborând deciziile de conformitate sub rezervă, adică sub rezerva formulată de organul de control al constituționalității. Această practică este una suplă, elegantă, care-l motivează pe judecătorul constituțional să depășească schema decizională, fondată pe alternativa respingere/acceptare, căci deciziile interpretative nu sunt astfel pur și simplu de respingere sau de anulare. Prin deciziile interpretative sub rezervă este eliminată o sursă de posibile tensiuni și relații încordate între legiuitor și judecătorii constituționali, este înlăturat elementul perturbator în sistemul democrației parlamentare, căci organul de control al constituționalității nu se manifestă ca un superior al legiuitorului, ci ca o instituție distinctă și independentă de Parlament ce veghează ca legiferarea să aibă loc în limitele de fond și de formă ale Constituției, căreia i se supun în mod egal atât legiuitorul, cât și judecătorii constituționali.

Experiența Consiliului Constituțional francez denotă preocupări serioase privind decelarea nu numai a literei, dar și (în primul rând) a

spiritului legii. În acest demers judecătorii constituționali francezi printre multiplele sensuri ce poate avea o normă, enunță pe acel care este compatibil cu Constituția. În acest sens prezintă interes deciziile de conformitate sub rezervă, adică decizia de conformitate cu Constituția poate fi acceptată doar sub rezerva interpretării formulată de organul de control al constituționalității. Deciziile interpretative și tehnicile utilizate pentru a le emite sunt suple și foarte prudente. Deciziile interpretative ale Consiliului Constituțional francez au fost clasificate de un autor renumit, fost judecător în Consiliul Constituțional francez Louis Favoreu în trei grupuri: deciziile interpretative restrictive, deciziile interpretative constructive, deciziile interpretative directoare.

1. Deciziile interpretative restrictive au fost considerate deciziile ce restrâng capacitatea normativă a legii interpretate, pentru a fi compatibilă cu Constituția; Ele au mai fost divizate în 2 grupuri: anihilante și neutralizante. Cele anihilante fără a abroga legea îi anihilează conținutul, astfel încât prescripția devine o cochilie goală, același efect ca și abrogarea, dar este mai puțin brutală. Se consideră că astfel judecătorii extrag veninul neconstituțional din lege.

Deciziile neutralizante au ca efect lichidarea consecințelor nocive a unor prescripții ale legii în sensul că prevederile supuse controlului de constituționalitate nu au semnificația ce ar părea că decurge din text, degajând în acest caz o altă semnificație în acord cu Constituția, pentru aceasta utilizând formulele: **Prescripția trebuie înțeleasă ca... Trebuie privită ca excluzând...** Orice altă interpretare este incompatibilă cu Constituția. Eleganța franceză se vede și din formulele: Prescripția nu trebuie înțeleasă ca... Nu trebuie interpretată ca... deci, mai puțin conflictuală, dar aici nu trebuie să scăpăm din vedere că până nu demult (2011) controlul era numai prealabil.

2. Deciziile interpretative constructive, pe care Louis Favoreu le numise pe cele care adaugă textului ceea ce-i lipsește pentru a fi compatibil cu Constituția; 9Aceste decizii au făcut obiectul unor controverse furtunoase și întrebări, schimburi de replici spinoase între legiuitor, Consiliu și doctrinari.

Ca să evite acuzațiile că încalcă puterea discreționară a Parlamentului, în anii 80 ai secolului trecut Curtea constituțională italiană a practicat soluția neadmiterii sesizării, îndreptând concomitent o adresare legiu-

itorului în care îl atenționa asupra necesității de a pune legea în acord cu exigențele constituționale. Dar această soluție a fost criticată pentru că ducea la inversarea valorilor, oferea o hiperprotecție puterii legiuitoare, sacrificând principiul supremației Constituției. Acea protecție exagerată a legiuitorului putea însemna nu atât o protecție unui organism reprezentativ al populației , cât, în special, o protecție a inerției legiuitorului. Aici se potrivește perfect expresia celebră a Consiliului Constituțional francez: Parlamentul poate să-și manifeste liber voința, dar numai în respectul Constituției.

În cadrul polemicii un autor italian, Crisafulli, a avansat teoria **Rimelor obligatorii**, conform căreia judecătorii constituționali nu atentau la puterea legiuitorului, pentru că ei nu inventau nimic, ci doar explicau sau specificau ceea ce era deja prezent într-o stare latentă în prescripțiile supuse controlului. Denumirea metaforică a teoriei se datorează faptului înaintării unei analogii de găsire de către un poet a rimei celei mai bune, mai armonioase ce va corespunde versului antecedent. Tot astfel și decizia constructivă decurge în mod necesar și armonios din ansamblul normativ în care este înserată prescripția contestată și decizia este unica soluție coerentă în contextul normativ respectiv.12 Această teorie amintește de alta, cea a autorului american R. Dworkin, numită **Teoria romanului în lanț** – că judecătorul procedează ca și romancierul căruia i se încredințează un roman deja început de altcineva, pe care el trebuie să-l finalizeze, ținând cont de intrigă, personaje, context etc, coerența expunerii pentru a face un roman excelent ce va fi considerat ca o operă integră a unui autor unic. 13 Comparând aceste 2 teorii putem înainta următoarea ipoteză: rimele obligatorii ale lui Crisafulli sunt mai constrângătoare, căci poetul pentru a găsi o rimă bună nu are prea multe opțiuni, pe când romanul în lanț al lui Dworkin lasă mai mult loc pentru a interveni creativ, modelând numeroase situații cu deznodământ spectaculos, deci și libertatea de creație a romancierului este mai largă decât a poetului. Dacă punem în construcția respectivă în loc de poet pe judecătorul constituțional european , iar în loc de romancier pe judecătorul american, ajungem la concluzia că pe teren european judecătorul are o putere discreționară mai mică decât judecătorul american ce interpretează dreptul în contextul constituțional pentru a soluționa o speță concretă.

3. Deciziile interpretative directoare recomandă autorităților ce aplică legea respectarea unui principiu, formularea căruia este prea generală, ori chiar formulează însăși Consiliul un principiu derivat care se prezintă ca o continuare a celui constituțional. Aceste decizii sunt simple și consolidate. În cazul unei decizii directoare simple cei ce aplică legea contestată sunt îndemnați să respecte un principiu a cărui formulare este prea generală și atunci acele organe de aplicare a legii au o marjă de apreciere largă.

În cazul în care se dau decizii directoare consolidate, ele se adresează autorităților ce aplică dreptul și le însoțesc în activitatea lor, adică degajează un principiu derivat care se prezintă ca o prelungire a principiului constituțional, explicând exigența constituțonală, dar totuși conduita recomandată nu este absolut precisă. Gradul de precizie a formulării principiului poate fi mai mare ori mai mic, deci și incidența asupra destinatarilor va fi diferită, adică ghidarea va fi mai mult sau mai puțin accentuată. În asemenea cazuri Consiliul Constituțional francez ajută la constituționalizarea dreptului prin structurarea pe nivele a acestei activități: pornește de la principiul general, degajează un principiu derivat, apoi legiuitorul fiind astfel îndrumat poate să adopte reglementările de rigoare. Analiza deciziilor interpretative sub rezervă denotă un proces de constituționalizare a dreptului lipsit de tensiune (sau una mică) între judecătorii constituționali, legiuitor și judecătorii ordinari. Istoricul adoptării deciziilor sub rezervă denotă justețea direcției avansate: de a rezolva controversele în spiritul democratic al respectului Constituției, nesacrificând principiile supremației Constituției și al protecției drepturilor omului. Prin aceste decizii judecătorii constituționali acționează subtil asupra conținutului normativ al legii, pentru ca cei ce elaborează și cei ce aplică legea să se mențină în cadrul constituțional. Când judecătorii constituționali fixează principii se produce un act de încredere față de judecătorul din instanțe, căruia îi revine rolul activ de ale pune în valoare. Acest credit de încredere este îndreptățit de judecătorul ordinar francez prin dezvoltarea unor tehnici interpretative subtile pentru a aplica reguli ce vor fi compatibile cu Constituția, iar în prezent și cu CEDO.

Deschiderea spre jurisprudența comparată, inclusiv cea constituțională, sunt la ordinea zilei și la noi, căci ea poate facilita procesul de edificare a statului de drept. Adaptarea practicii legislative la practica constituțională trebuie să fie permanentă, căci cauzele deduse în fața

instanțelor judiciare, inclusiv a celei de jurisdicție constituțională, au similitudine cu cele de pe rolul instanțelor străine, inclusiv constituționale, care admit teoriile doctrinare și le utilizează în activitatea sa.

Bibliografie:

1. Louis Favoreu. La decision de constitutionnalite. În : Revue internationale de droit compare, nr. 2, 1986, p. 623.

2. V. Crisafulli. Lezioni di diritto constituzionale, vol. II, Padova, 1984, p. 477. Apud: Therry di Manno Le juge constitutionnel et la technique des decisions interpretatives en France et en Italie. Paris: Economica, 1997, p. 219.

3. R. Dworkin. L empire du droit. Paris: PUF, 1994, p. 252.

TENDINȚE DE STANDARDIZARE ÎN DREPT

Elena ARAMĂ, dr. hab., prof. univ.

Fenomenul globalizării, fenomen preponderent de natură economică și financiară, vizează sistemul de drept a fiecărui stat, a comunităților de state și a organizațiilor internaționale, punând în fața lor probleme ce trebuie rezolvate în ritm accelerat. Din aceste considerații statele se văd puse în fața necesității de a gestiona complexitatea din toate domeniile, prioritar din domeniul juridic. Din această perspectivă o importanță deosebită aparține procedeelor tehnice utilizate în procesul de reglementare a relațiilor sociale ce reclamă juridicitatea, de asemenea și cele ce asigură posibilitatea de a aplica dreptul într-un mod echitabil, rezolvând conflictele juridice ce apar între subiecții raporturilor juridice din societate.

Printre procedeele mai frecvent utilizate prof. univ. Ion Craiovan a menționat următoarele:

- Definirea unor termeni legali în cuprinsul actelor normative care asigură precizia exprimării și reducerea sferei de indeterminare;
- Trimiterea ca procedeu tehnic ce permite ca o expresie sau o soluție după ce a fost folosită prima dată să fie folosite și în alte situații prin simpla referire la textul în care a fost folosit inițial;
- Asimilarea care permite ca o categorie de subiecte ori de situații juridice să fie supuse regimului juridic creat pentru o altă categorie;
- Cuantificarea – determinarea cifrică în textul legii a duratei, mărimii, întinderii;
- Standardul sub forma unor criterii sau directive care trebuie reținute de textul normativ;
- Clasificarea în care elementele clasificării sunt subsumate unei idei generale;
- Denaturarea sau substituirea unor concepte, ceea ce Rudolf fon Jhering numea subrogare aproximativă, iar autorul francez Jean Dabin – alterarea conceptelor (Craiovan I., 2001, p. 265).

Observăm că printre aceste procedee este arătat și standardul. Standardul este o noțiune de origine anglo-saxonă, dar a fost promovat în anii 20 ai secolului trecut de juriștii savanți din statele cu sisteme de drept

aparținătoare de familia de drept romano-germanic. În Franța începutul introducerii conceptului de standard în drept a fost legat de numele acelor autori care luptau împotriva școlii exegetice, printre care celebrul decan de la Nancy, Francois Geny. El milita pentru o interpretare a dreptului care să renunțe la interpretarea formalistă, la categoriile nesusceptibile de a se mlădia în funcție de circumstanțele variate și schimbătoare ale vieții. În acest demers el era susținut de Raimond Saleilles care sublinia că legea vine de sus, iar jurisprudența se face de jos, astfel încât trebuie de mers de la fapt la drept, de la complex la simplu, de la concret la abstract.

Eduard Lambert, șeful Școlii comparatiștilor din Lyon, împreună cu colegii săi a contribuit la introducerea noțiunii de standard în circuitul științific francez, deși unii autori (L. Goldenberg) nu au acceptat însăși cuvântul standard, optând pentru cel de directivă, o directivă de normalitate menită să ghideze judecătorul. Definiția standardului este dificil de formulat, un autor, St. Rials, încă la mijlocul anilor 80 ai secolului trecut arăta că standardul este o dispoziție nedeterminată, utilizată de judecător, caracterul normativ al acestuia este contestat și care include în proces valori fundamentale ca normalitatea, moralitatea, raționalitatea (Aramă E., 2009, p. 80-82).

Problematica complexă a standardului a apărut și apare în continuare în legătură cu conceptele juridice nedeterminate. Conceptele juridice nedeterminate sunt un factor de adaptare a dreptului la realitățile sociale mereu schimbătoare și, în opinia unor autori, sunt intenționat lăsate de legiuitor. Acestea au fost numite concepte-supape, noțiuni cu conținut variabil, spre exemplu – echitate, bune moravuri, bună credință, termen rezonabil. Autorul francez Jean Carbonnier scria: Dreptul este prea uman pentru a pretinde la absolutismul liniei drepte. El este sinuos, incert, capricios (Jean-Louis Bergel, 2001, p. 115).

Școala comparatiștilor din Lyon a pus în circuitul științific francez ideile unui decan celebru de peste ocean, de la Universitatea Harvard, ale lui Roscoe Pound, teza fundamentală a căruia era că judecătorul trebuie să confrunte permanent tehnica juridică (prin aceasta desemnând conceptele, regulile, principiile, standardele) cu interesele sociale pe care le interpretează. El prezenta standardul ca o măsură medie de conduită socială corectă ce avea vocația de a fi suplu și de a lua în considerație valori nejuridice. Roscoe Pound atribuia standardului trei caracteristici:

1. Standardul permite o apreciere morală a conduitei umane;

2. Aplicarea standardului cere un bun simț, rațiune sănătoasă în ceea ce privește viața cotidiană ori o intuiție bună antrenată cu privire la lucruri ce se află în afara experienței fiecăruia;

3. Standardul nu este formulat precis nici de legiuitor, nici de judecător și variază în funcție de timp, loc, circumstanțe și se aplică, ținând cont de ansamblul de fapte pe cauza concretă.

Lucrul cel mai important pentru persoana care aplică standardul este că, deși are o marjă de apreciere discretă, aceasta trebuie să fie în conformitate cu un ideal de normalitate în vigoare la acea dată. Astfel dacă în dreptul roman un bun tată de familie (bonus pater familias) era în drept să pedepsească fizic pe copil, astăzi un astfel de tată nu numai că nu este perceput ca un tată bun, ci poate fi pedepsit penal.

Standardul nu este o normă de drept, ci un instrument de măsură, de aceea nu contează dacă a fost utilizat de legiuitor sau de judecător. Literatura de specialitate s-a aplecat preponderent asupra rolului judecătorului în legătură cu standardele. Cu standardizarea judecătorul încetează de a mai fi gura care pronunță cuvintele legii (Montesquieu), ci devine un expert științific capabil să distingă între normal și patologic.

Persoana care apelează la ideea de standard este pusă în situația de a căuta un comportament normal, mediu, deci standardul introduce ideea de normalitate în drept. În acest caz putem face trimitere la filosofia greacă antică care chema judecătorii la prudență, arătând că cea mai bună parte este măsura și nimic mai mult. Prudența era înțeleasă ca aptitudinea de a găsi echilibrul just între dezirabil și posibil, iar măsura – ca media justă între două extremități: una excesivă, iar alta – insuficientă. Aristotel deducea că judecătorul este omul mediei juste, iar justiția este o operație a partajului echitabil (Michel Van de Kerchove, 1992, p. 71).

Dar ce este normal, echitabil apreciază subiectiv judecătorul, ceea ce nu înseamnă că aprecierea este arbitrară, căci judecătorul poate fi ghidat în exercițiul său de o jurisprudență anterioară, în dreptul anglo-saxon – de precedente. Este mai complicat când textul legii face referire la noțiunile vagi, nedeterminate, dar determinabile ca: bune moravuri, termen rezonabil, proporționalitate.

Consiliul Constituțional francez a creat un standard prin cenzurarea erorii manifeste, care reprezintă o disproporție flagrantă între fapte

și aprecierea juridică a lor. Unii autori au considerat că Consiliul Constituțional francez a crea standarde sub denumirea de obiective cu valoare constituțională, printre care: salvarea ordinii publice, respectul libertății altuia, conservarea curentului pluralist de expresie socio-culturală. Aceste standarde sunt atașate exercițiului drepturilor consacrate constituțional, cărora trebuie să le consolideze eficacitatea practică.

Este incontestabil faptul că un mod eficace de a lupta împotriva arbitrariului este aplicarea principiului egalității în fața legii. Actualmente principiul egalității nu este definit doar ca lipsa discriminării, ci și prin raportate la scopul urmărit de legiuitor, care, la rândul său, este obligat să pună în concordanță minimă discriminările stabilite de lege cu scopul urmărit. Fiindcă la început acest principiu lăsa oarecum în afara câmpului său de acțiune inegalitatea din lege, judecătorul Curții Constituționale germane G. Leibnolz a arătat că principiul egalității să fie interpretat ca interdicția inegalităților arbitrare la toate nivelele. Astfel în Constituția germană s-a stipulat că principiul egalității înseamnă interdicția inegalităților arbitrare nu numai în aplicarea legii, dar și la elaborarea ei, toate legile ce disting oamenii după criterii arbitrare, adică introduc discriminări nejustificate vis-a-vis de scopul urmărit, sunt declarate neconstituționale.

Curtea Constituțională din Germania în decizia sa din 5 mai 2020, pronunțată în cauzele 2 BvR 859/15, 2 BvR 1651/15, 2 BvR 2006/15 și 2 BvR 980/16 a utilizat din plin conceptul standardului. Această decizie a fost emisă după ce Curtea de Justiție a Uniunii Europene a dat un aviz de validitate a deciziei Băncii Centrale Europene despre achiziționarea de active din sectorul public de pe piețe secundare. Mai multe grupuri de particulari au formulat plângeri de neconstituționalitate a acestei decizii sub motiv de pretinsă inacțiune a Guvernului și Parlamentului federale germane, fiindcă decizia Băncii centrale Europene constituie un act *ultra vires*, nesocotind repartizarea competențelor între Uniunea Europeană și statele membre prevăzută la art. 119 din Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene (TFUE).

Camera a doua a Curții Constituționale Federale a Germaniei a emis o decizie foarte argumentată, începând de la dreptul de vot la alegerile în Bundestagul german care nu se limitează la legitimarea formală a puterii de stat, dar protejează conținutul democratic de bază al dreptului la vot. Aceasta impune principiul suveranității poporului consacrat de art. 20

alin. (2) ca drept al poporului de a fi supuși doar autorităților pe care le pot legitima și influența, iar această exigență exclude posibilitatea ca cetățenii să fie supuși unei autorități publice, ale cărei decizii nu le pot influența în condiții libere și egale. Acest lucru este valabil și în cazul integrării europene, căci Constituția Germaniei nu autorizează autoritățile statului german să transfere puteri suverane Uniunii Europene într-o manieră în care Uniunea Europeană să-și poată crea noi competențe. Supremația Constituției Germaniei obligă autoritățile constituționale germane care participă la executarea, modelarea și dezvoltarea ulterioară a programului de integrare să se asigure că limitele acestuia sunt respectate. Controlul competențelor suspectate a depăși limitele programului de integrare este exercitat cu reținere pentru a da efect deschiderii Constituției către integrarea europeană. Interpretarea și aplicarea dreptului Uniunii Europene revine în primul rând Curții de Justiție a Uniunii Europene, dar acest mandat este depășit atunci când principiile juridice generale care sunt comune legilor statelor membre sunt în mod evident ignorate. O depășire manifestă a competențelor de către CJUE nu mai este acoperită de mandatul conferit de art. 19 alin. (1) teza a doua din TUE, de aceea în ce privește Germania decizia CJUE nu mai beneficiază de minimul de legitimare democratică necesar, pentru că decizia CJUE dă naștere unor efecte care influențează identitatea constituțională a Germaniei care se referă la protejarea demnității umane ca nucleu dur al drepturilor fundamentale, precum și principiile de bază care modelează principiile democrației, statului de drept, statului social și statului federal.

Având în vedere aceste exigențe, Curtea Constituțională a decis că Guvernul federal și Bundestagul german au încălcat drepturile reclamanților întrucât nu au luat măsuri adecvate pentru a contesta omisiunea BCE de a verifica și motiva conformitatea măsurilor adoptate prin decizia (UE) 2015/774 (cu modificările ulterioare) cu principiul proporționalității. În acest sens Curtea Constituțională din Germania a calificat Deciziile atacate de reclamanți ca o depășire vădită, respectiv manifestă și semnificativă a limitelor competențelor atribuite BCE prin art. 119, 127 ale TFUE. Hotărârea CJUE din 11 decembrie 2018 nu a ținut cont de importanța și domeniul de aplicare al principiului proporționalității, prin urmare Hotărârea CJUE în sine constituie un act *ultra vires* și nu are nici un efect obligatoriu în Germania.

Curtea Constituțională Germană a stabilit că principiul proporționalității, (deși prevăzut de art. 5 alin. (1) teza a doua și art. 5 alin. (4) din TUE) nu a fost aplicat de CJUE, de aceea este irelevant, pentru că nu a pus în balanță caracterul adecvat și necesar al Programului de Achiziții din sectorul public (PSPP) și efectele de politică economică – altele decât riscul de pierderi – care rezultă din program în detrimentul competențelor statelor membre și aceste dezavantaje nu au fost comparate cu avantajele pe care programul își propune să le realizeze. Deci dat fiind că punerea în balanță a intereselor concurente nu s-a făcut, testul de proporționalitate efectuat de CJUE este lipsit de sens, a conchis Curtea Constituțională. Aplicarea unui standard strict de verificare denotă că Statutul Sistemului European al Băncilor Centrale (SEBC) este chemat să susțină politicile economice generale din UE, ceea ce înseamnă că în cadrul echilibrului instituțional stabilit de TFUE doar politica monetară intră în competența exclusivă a UE, nu și cea economică. Ignorarea completă a efectelor politicii economice ale PSPP contravine abordării metodologice ale CJUE în practic toate domeniile dreptului UE. Hotărârea CJUE a abandonat distincția dintre politica economică și cea monetară, dat fiind că, în evaluarea proporționalității PSPP a acceptat pur și simplu obiectivele proclamate ale BCE, permițând SEBC să urmărească o politică economică prin achiziționarea de obligațiuni, ceea ce nu are nici o bază în dreptul primar european. Deoarece deciziile unor instituții europene (BCE, CJUE) depășesc în mod manifest și semnificativ competențele sale Curtea Constituțională a considerat actele respective ca fiind luate cu depășirea competențelor stabilite de Tratate și deci, în consecință, nu beneficiază de prioritate de aplicare, nu au efect obligatoriu în Germania.

Statuând aceste teze, Curtea Constituțională din Germania a decis că după o perioadă de cel mult trei luni, care să permită coordonarea necesară cu SEBC, Bundesbank nu mai poate participa la executarea deciziei UE 2015/774 cu excepția cazului în care Consiliul guvernatorilor BCE adoptă o nouă decizie, care demonstrează într-o manieră inteligibilă și justificată că obiectivele politicii monetare urmărite de BCE nu sunt disproporționate față de efectele politicii economice și fiscale rezultate din program.

În acest caz Curtea Constituțională germană a apelat pe larg la standardul proporționalității, apelând și la opusul său, când arată că sunt

obiective disproporționate, considerând standardul proporționalității un mijloc adecvat și necesar atingerii scopului urmărit, căci el impune ca obiectivul de politică monetară al programului și efectele politicii economice să fie identificate, puse în balanță unul în raport cu celălalt (Aramă E., 2021, p. 141-163).

Problema standardelor și a standardizării joacă un rol esențial în ordinea juridică națională, dar și internațională, orientând comportamentul statelor. În doctrină s-au exprimat diverse puncte de vedere asupra standardului în drept internațional, principalele direcții fiind:

1. recunoașterea standardului doar în calitate de măsură a unei conduite medii a unei persoane (entități) normale în circumstanțe determinate;

2. Standardul este o expresie particulară a regulii de drept, în rezultat fiind combinate aceste două direcții, arătându-se că standardul dă aprecierea conduitei subiectului de drept pe baza unui tip-model (Awalou Quedraogo, 2013).

Standardele sunt expresia normalității și în dreptul internațional, ce tinde spre armonizarea reglementărilor, spre practici uniforme pentru a facilita cooperarea internațională.

Concluzii

Standardul ca instrument necesar dreptului i-a preocupat și îi preocupă în continuare atât pe doctrinari, cât și pe practicieni, deplasându-se de la nivel național, la cel comunitar (al Uniunii Europene) și până la cel internațional. Standardul se aplică în caz de reglementări juridice nedeterminate și această situație este una adecvată, căci nedeterminare nu înseamnă imposibilitatea de a determina. Autoritatea ce aplică standardul trebuie să posede cunoștințe profunde nu numai juridice, dar și cunoașterea moralei, a vieții sociale, o bună intuiție, toate acestea fundamentându-se pe valorile unei societăți democratice. În acest caz dreptul va progresa, valorile democratice ale suveranității poporului, vor susține drepturile omului, pe primul loc fiind demnitatea umană. Această idee transpare clar din decizia Curții Constituționale a Germaniei, analizată în text.

Bibliografie:

1. Ion Craiovan, Tratat elementar de Teoria generală a dreptului. București: ALL BECK, 2001, p. 265.

2. Mai detaliat în: Elena Aramă, Unele considerații privind standardele în drept. Repere metodologice pentru studierea și aplicarea dreptului. Chișinău: CE USM, 2009, p. 80-82.

3. Citat după Jean-Louis Bergel, Methodologie juridique. Paris: PUF, 2001, p. 115.

4. Michel Van de Kerchove, Francois Ost. Le droit ou le paradoxes de jeu Paris: PUF, 1992, p. 71.

5. Rezumat realizat de autor după: Hotărârea celei de-a doua Camere a Curții Constituționale Federale a Germaniei din data de 5 mai 2020. În: Patrimoniul constituțional și valorile democratice. EdituraHamangiu, 2021, p. 141-163.

6. Awalou Quedraogo, Sur les standards et standardisation. Revue quebecoise de droit international,volume 26, nr. 1, 2013. Disponibil pe: https://www.erudit.org/en/journals/rqdi/1900-v1-n1-rqdi05176/1068105ar.pdf. Consultat la 02.10.2022.

Sursa: Aramă, Elena. *Tendințe de standardizare în drept* / Elena Aramă // European integration through the strengthening of education, research, innovations in eastern partnership countries : Intern. Sci. Conf., Second ed. : Conf. Proc. – Ch., 2022. – P. 126-130.

NICOLAE STEINHARDT ŞI SUBIECTUL RENOVĂRII ŞTIINŢEI JURIDICE

Elena ARAMĂ, dr. hab., prof. univ.

(Citindu-l pe Nicolae Steinhardt:
Principiile clasice şi noile tendinţe ale dreptului constituţional, Mănăstirea Rohia, Polirom, 2008)

La finele sec. al XIX-lea – începutul sec. XX, succesele ştiinţelor naturale (fizica, matematica) puneau oricum în stare de inferioritate ştiinţele socioumane, care nu se puteau mândri cu succese pe potriva celor din ştiinţele exacte. În acest context, se punea problema depăşirii stării respective prin eforturile de renovare a ştiinţelor socioumane. Renovarea ştiinţei juridice este o chestiune care a fost deseori invocată, de aceea persistă opinia îndreptăţită că ea este ca şi permanent prezentă în lucrările savanţilor jurişti.

Printre autorii care şi-au făcut un nume în domeniu, trebuie amintiţi autorii francezi Leon Duguit şi François Geny care considerau că ştiinţa juridică trebuie reînnoită, metodele – schimbate, căci viaţa socială la începutul secolului al XX-lea suportase schimbări majore: se formase o masă mare de muncitori salariaţi, proletari, a căror unică sursă de existenţă era forţa braţelor de muncă şi relaţiile angajatorilor cu angajaţii trebuiau reevaluate. Concomitent, a avansat tehnica şi tehnologiile, de aceea apăreau situaţii ce nu mai puteau fi soluţionate pe baza vechilor paradigme, cu utilizarea metodelor anterior acceptate.

În teza sa de doctorat susţinută în 1936 în faţa unei comisii formate din profesorii Mircea Djuvara (preşedinte), Paul Negulescu, Anibal Teodorescu, George Plastara şi Aristide Basilescu (membri) [1, p. 5], Nicolae Steinhardt a pus problema ştiinţei juridice care trebuie să se opună pozitivismului, din motiv că pozitiviştii cer cercetătorilor ştiinţifici, după părerea lui Steinhardt, să renunţe la ideile de bază ale raţiunii şi civilizaţiei pentru a începe cu fiece prilej toată discuţia de la început. Dar, opina Steinhardt, n-ar fi posibilă o disciplină ştiinţifică, dacă în fiecare clipă ar trebui refăcute toate şirurile de gândire care au dus la formularea noţiunilor ei.

Dimpotrivă, considera Steinhardt, savantul nu trebuie să abandoneze ideile de bază ale civilizației și rațiunii, ci să impună recunoașterea necesității judecăților ce stau la baza științei dreptului, inclusiv a metodei inductive raționale. În lucrarea Novum Organum Fr. Bacon considera analiza, comparația, observația și experimentul ca stând la baza metodei inductive și Steinhardt atrăgea atenția că Bacon îndemna să renunțăm la prenoțiuni, nu la noțiuni, apelând astfel la autoritatea autorului englez [2, p. 208-209].

În sprijinul acestei atitudini conservatoare Nicolae Steinhardt face trimitere la renumitul decan de la Nancy, François Geny, pe care-l numește jurist modern, care este de partea tradiției și nu admite că tot ceea ce s-a făcut în trecut este radical fals și că tot edificiul vechi trebuie distrus [3, p. 178].

Steinhardt socotea că atribuirea unui caracter îndoielnic și discutabil noțiunilor juridice fundamentale este numai un efect al întregii revizuiri a ideilor, pornită de știința socială a veacului al XX-lea – de sociologie. În Tratatul său de Drept constituțional, publicat în 1911 și considerat a fi cea mai reușită expunere a poziției sale, Leon Duguit a considerat că timpul construcției juridice individualiste, subiectiviste și metafizice a trecut și că este cazul ca aceste construcții să fie excluse din jurisprudență, anume conceptele metafizice de substanță, subiect de drept și drept subiectiv, ca fiind sursă de controverse epuizante și sterile, necesitatea de a se debarasa de abstracțiuni și a nu abuza de logica formală.

Metoda propusă de Duguit era metoda sociologică și experimentală și ea urma, în opinia autorului francez, să renoveze știința dreptului. Dar, scria Fr. Geny, recunoscând doar dreptul obiectiv, Leon Duguit recunoaște existența unor reguli care se impun tuturor și prin aceasta trece la filozofie, împotriva căreia se ridica. Faptele indică o anumită ordine în raporturile dintre oameni, dar nu indică o regulă de drept, dreptul obiectiv al lui Duguit nu e decât un ansamblu de reguli, ce se impun omului în societate, ține în frâu voințele, deci astfel susține dreptul natural. Așadar, Duguit recurge la metafizică, dar nu recunoaște sincer acest lucru. Obligația, în sensul lui Duguit, este ceva care dacă nu se produce, generează un dezechilibru în elementele constitutive ale grupului social și provoacă o reacție socială, un efort spontan de restabilire a echilibrului.

Steinhardt se ralia opiniei acelor autori care socoteau că nu se poate da dreptului un fundament fără ajutorul metafizicii, care are noțiunile de scop, finalitate a dreptului, căci regula juridică nu este o regulă naturală, ci indică un comportament, ce face o distincție între bine și rău. Chiar solidaritatea pe care Duguit o impune ca obligație, insistând că trebuie să ne supunem, nu este un fapt observabil, ci o judecată de valoare, o alegere. Orice regulă presupune judecăți de valoare, dar fără metafizică ele nu există [4, p. 201]. Astfel este catalogată ca o idee utopică părerea că știința dreptului poate decurge doar in observarea faptelor perceptibile, fără urmă de metafizică. Deci Steinhardt considera ca un mare neajuns al operei lui Duguit respingerea dreptului natural. În argumentarea acestei teze el făcea trimitere la Fr. Geny care, în opinia sa, se situa între pozitiviști și ius-naturaliști, deoarece socotea că soluțiile juridice noi și armonioase sunt acelea care se inserează în organizarea socială și respectă valorile societății. Libera cercetare științifică, teoria lui Fr. Geny, arăta că ea în niciun caz nu mergea împotriva legii, dar se baza pe precepte universale ca, spre exemplu: necesitatea de a respecta promisiunea liber acceptată, obligația de a repara dauna survenită din greșeala proprie, obligația de a nu se îmbogăți fără justă cauză pe socoteala altuia etc. Eficacitatea practică a acestor precepte poate fi ajustată doar în urma cercetării libere științifice, utilizând datele conștiinței și rațiunii, observarea faptelor concrete pot fi încadrate în aceste mari principii, căci legea, cutuma, interpretările date de autoritățile competente sunt piesele cele mai marcante ale organizării sociale. Faptele sociale pot fi cunoscute din experiență, dar totodată trebuie studiate și conceptele, ideile, pentru că oamenii au o nevoie înnăscută de reguli morale.

Geny considera că există patru tipuri de dat-uri: real, istoric, rațional și ideal, iar între ele există și o ierarhie, datul rațional este prioritar, el conține substanța proprie, specifică a dreptului, în fond dreptul este o operă rațională. Celelalte daturi nu intervin decât pentru a perfecționa direcțiile de conduită. Comparând pozițiile celor doi autori, concluzionăm că Geny lua în considerare faptele ca fiind datul real, dar nu se limita la el, spre deosebire de Duguit care respingea celelalte daturi, rațional și ideal, considerate inutile, recunoscând în exclusivitate faptele reale. Totuși, în cazul lui Duguit lucrurile nu erau așa de simple și consecvente. Steinhardt găsea o inconsecvență a operei lui Duguit ce era demonstrată prin faptul

că, pe de o parte, el ignora și considera inutile reflecțiile filosofice, ataca teoria dreptului natural, iar pe de altă parte, apela la sentimentele de socialitate, justiție. În opinia lui Duguit, socialitatea este un sentiment ce există într-un grup de oameni (trib, familie, cetate, națiune), în care legătura de solidaritate ce menține integrarea socială poate fi ruptă, dacă încălcarea unei reguli economico-morale nu va fi sancționată de către drept. Sentimentul de justiție este variabil ca modalități și aplicații, dar este constant în fondul său care este proporția și egalitatea [5, p. 124]. Dar tocmai aceste sentimente se află în centrul teoriei dreptului natural.

Astfel, Duguit a admis că fără ele este imposibilă existența societăților. Deși el se adresa doar faptelor, simpla constatare a lor este insuficientă, dreptul se înalță deasupra faptelor, constata Steinhardt și făcea trimitere la Mircea Djuvara care atenționa că faptul pe care îl constatăm nu comportă niciun fel de apreciere, pe când dreptul în esență este însăși aprecierea [6, p. 139]. Tocmai pe acest fundament cercetătorul în materie juridică poate contribui la optimizarea dreptului în conformitate cu cerințele condiției umane, cu valorile unui timp istoric, cu arbitrarea competiției între drept și politică, între interese și valori.

Cu toate că aceste idei au fost discutate de generații de cercetători, ele rămân a fi în continuare actuale, căci doctrina juridică, fără a renunța la aspectul sociologic, la natura socială a dreptului, pune tot mai mult accentul pe condiția umană și reflecția filosofică asupra juridicității, ce face vizibilă misiunea umană a dreptului. Ceea ce cu trecerea timpului a demonstrat cu prisosință că știința juridică este axată nu numai pe nucleul său normativ, dar și pe valorile societății, astfel încât rămâne a fi o știință deschisă care prezintă Dreptul și Justiția (în sens de dreptate) ca valori perene la care umanitatea nu vrea, nu poate și nici nu trebuie să renunțe.

Bibliografie*:*

1. ROATIȘ, Fl. Notă asupra ediției. În: STEINHARDT, N. *Principiile clasice și noile tendințe ale dreptului constituțional*. Iași: Polirom, 2008. ISBN 978-973-46-1085-3.

2. STEINHARDT, N. *Principiile clasice și noile tendințe ale dreptului constituțional*. Iași: Polirom, 2008. ISBN 978-973-46-1085-3.

3. *Ibidem*.

4. *Ibidem*.

5. DUGUIT, Léon. *Traité de droit constitutionnel*. Tome 1. Paris: Ancienne librairie Fontemoing & G, Rue de Medicis, 1. Reédité: Hachette Livre BNF en 2018. ISBN 978-2329174884.

6. DJUVARA , M. *Teoria generală a dreptului*. Vol. III. 1930. *Apud*: STE INHAR - DT, N. *Op. cit*., p. 227. *Comunicare elaborată în baza Proiectului Instituțional: „Modernizarea mecanismelor de guvernare axate pe protecția drepturilor omului" în cadrul Laboratorului de cercetare științifică „Drept Public Comparat și e-Guvernare", Facultatea de Drept, Universitatea de Stat din Moldova.*

Sursa: Aramă, Elena. *Nicolae Steinhardt și subiectul renovării științei juridice = Nicolae Steinhardt and the renewal of science* / Elena Aramă // Integrare prin cercetare și inovare : conf. șt. naț. cu participare intern., dedicată Zilei intern. a Științei pentru Pace și Dezvoltare, 10-11 noiem. 2022 : Științe juridice și economice. – Ch., 2022 – P. 87-90.

UNELE REFLECȚII METODOLOGICE DESPRE CERCETAREA JURIDICĂ LA ETAPA DOCTORATULUI

Elena ARAMĂ, dr. hab., prof. univ.

Introducere

În societatea actuală o poziție dominantă ocupă, pe lângă tehnologiile informative și educație, cercetările științifice, care sunt necesare nu numai teoreticienilor, dar și practicienilor, în particular celor din domeniul juridic. Problema metodologiei juridice se pune în planul reflecției generale asupra dreptului, fiindcă metodele de cercetare juridică nu pot și nici nu trebuie înțelese izolat, ci în interdependență, în complementaritatea și complexitatea lor. Această complementaritate, interdisciplinaritate se impune cercetătorilor din domeniul științelor juridice, indiferent dacă cercetează probleme teoretice, fundamentale ori aplicative pentru a obține rezultate valoroase. Abordarea dreptului ca un sistem integru, complex și deschis se realizează de teoria generală a dreptului, care, în opinia unor autori, ar include trei componente: dogmatica dreptului, filosofia dreptului și sociologia juridică. Chiar dacă aceste componente ale teoriei generale a dreptului nu pot fi delimitate strict pe compartimente și teme, ele sunt vizibile în procesul de cercetare științifică, atunci când se optează pentru anumite modele și metode în explicarea fenomenului juridic. Dogmatica dreptului vizează categoriile, conceptele de bază ale științelor juridice, astfel punând fundamentul gândirii și culturii juridice, începând de la percepții primare, simple și mergând spre creșterea complexității.

În științele sociale și, implicit în știința juridică, există nivele de cercetare, printre care în primul rând, descrierea, adică determinarea caracteristicilor și particularitățile fenomenelor, câteodată este nevoie de a stabili legăturile dintre ele. Descrierea poate fi prima fază a unei cercetări, cercetătorul inserează expunerea unor rezultate ale observației sau anchetei de explorare. Pentru continuarea cercetării este relevantă clasificarea care constă în a grupa, regrupa, a pune în ordine diverse fenomene, elementele acestora pentru a permite compararea sau legătura dintre ele. Faptele observate, studiate sunt organizate, structurate, regrupate sub compartimen-

te, rubrici, categorii pentru a fi mai ușor înțelese. Și, în final, următorul nivel – explicarea – cercetătorul tinde a răspunde la întrebarea: DE CE? Explicarea constă în a clarifica relațiile dintre fenomene și a determina de ce sau în ce condiții acele fenomene sau evenimente s-au produs.

Rezultate și discuții

Metodologia juridică este știința căilor pentru aflarea adevărului, astfel încât se impune necesitatea ei în fiecare domeniu de activitate practică sau cercetare științifică, ceea ce este valabil și în cazul profesiilor juridice.

Totuși, subiectului metodologic nu i s-a acordat suficient spațiu în doctrina juridică, ceea ce l-a făcut pe Rudolf fon Jhering să remarce sarcastic încă în secolul al XIX-lea: „Este curios cum juriștii, deși aplică dintotdeauna metode, nu s-au preocupat în mod conștient de ele și asta cu atât mai mult cu cât dreptul cunoaște foarte bine legile societății, dar refuză să-și cunoască propriile sale legi" [1].

Cunoașterea este un proces complex, o tendință mereu reînnoită și niciodată realizată definitiv. Acest proces se mișcă între polii unei contradicții: pe de o parte, tendința subiectului cunoscător de a cunoaște în mod definitiv și complet totul, iar, pe de altă parte – imposibilitatea realizării în fapt a acestei tendințe. Activitatea juridică reprezintă un proces cognitiv prin excelență, fiindcă își propune în mod expres și implicit aflarea adevărului.

Problema adevărului a atras permanent atenția cercetătorilor științifici, care au formulat diverse teorii cu privire la adevăr: teoria adevărului-corespondență, teoria pragmatică a adevărului, teoria adevărului-coerență.

Noțiunea de adevăr în științele sociale este mai complexă, mai bogată, în ea problema se pune nu numai a criteriului corespondenței dintre conținutul informațional al cunoștințelor subiectului cunoscător și starea de fapt, dar și a reperelor valorice ale subiectului cunoscător [2]. Acest lucru a fost subliniat de autorul Ion Dobrinescu: „A cunoaște corect din punct de vedere juridic nu înseamnă numai a identifica faptele în materialitatea lor, ci îndeosebi a identifica semnificația faptelor și caracterele persoanelor care au participat la ele, inclusiv circumstanțele în care s-au aflat și s-au manifestat, putându-se afirma că temele despre adevăr în drept sunt consecința culturii juridice a celui ce emite acele

teme, iar lumea care se dezvăluie subiectului cunoscător este lumea valorilor juridice" [3, p. 105].

Chaim Perelman, autorul renumit al Noii Retorici, punea în centrul ei valorile, îndemnând profesioniștii dreptului, inclusiv cercetătorii științifici, să recurgă la tehnici discursive, fundamentându-se pe adeziunea oamenilor la valori care exclud violența de orice fel, să procedeze la utilizarea corectă a judecăților de valoare.

Juristul, savant sau practician, pentru a afla adevărul, folosește puterea sa imaginativă, creatoare, înaintează o ipoteză și cercetează faptele pentru a afla rezultatele și a verifica ceea ce și-a propus ori presupus, prin ipoteza de lucru. În această activitate silogismul juridic este de mare importanță pentru cel ce caută adevărul, dar suntem împotriva exagerării rolului acestuia de autorii care prezentau judecătorul ca o persoană ce construiește un silogism ca să descopere adevărul, de parcă judecătorul ar fi un automat logic. Încă Descartes afirma că silogismul servește mai mult pentru a demonstra un lucru pe care îl știm, decât descoperă lucruri noi. Deci, numai silogismul nu este suficient juristului. Dreptul nu este o matematică, iar juristul nu este un automat, căci el lucrează cu date vii, care sunt suferințele, pasiunile, interesele celor care i se adresează, iar acestea nu se pot încadra într-o formulă matematică [4, p. 7].

În relația ipoteză-silogism, ipoteza joacă rolul principal în activitatea omului de știință și a practicianului care vor să ajungă la adevăr. Ipoteza este o presupunere făcută pentru a explica un fapt, este o supoziție bazată pe anumite probabilități.

Ipoteza științifică este avansată în procesul dezvoltării cunoașterii științifice pentru a soluționa o problemă concretă. Ipoteza judiciară are o structură specifică, mai întâi, una logică, este construită dintr-o serie de judecăți de existență, în care se afirmă sau se neagă un fapt și judecăți de valoare, în care se propune ceea ce legea permite ori interzice. Este și o structură procedurală, căci se încadrează în anumite reguli de procedură. Ipoteza are și conținut și aici întâlnim distincția dintre chestiunea de fapt (conținutul empiric) și chestiunea de drept (conținutul juridic) [5].

Metodele de interpretare sunt regulile după care se construiește conținutul juridic al ipotezei judiciare (și al ipotezei științifice de asemenea). În acest proces avem certitudinea că este nevoie de interpretare în toate cazurile, că nu se poate vorbi de sens clar și vădit neîndoielnic, că

fiecare cuvânt are sensul său, iar sensul frazei nu este suma aritmetică a înțelesului fiecărui cuvânt al acelei fraze. Mai mult decât atât: o clauză poate avea mai multe fraze și atunci sensul clauzei este o sinteză superioară și nouă a mai multor fraze.

Ipoteza este o presupunere rațională despre o situație, mijloace, evenimente care ar putea să se desfășoare și se trag concluzii pe baza acestora și pe baza rezultatelor finale.

Pentru a interpreta datele noi, se formulează ipoteze plauzibile. Ipoteza este o etapă, dar și o metodă de cercetare [6, p. 205], este de părere prof. univ. Ion Craiovan.

Vorbind despre structura ipotezei, trebuie de menționat structura ei procedurală, dar și de conținut și aici întâlnim distincția dintre chestiunea de fapt și de drept. Metodele de interpretare sunt regulile după care se construiește conținutul juridic al ipotezei judiciare [7, p. 171].

Apoi ipotezele sunt puse în contact cu acele cunoștințe ce au fost asimilate anterior și se coordonează, se corelează cu situația de plecare și astfel progresează procesul cunoașterii științifice. Ipoteza este o construcție formată cu ajutorul inferențelor, se poate vorbi de ipoteze generate predeterminant prin inducție sau prin analogie ori deductiv.

Analiza rezultatelor înseamnă de fapt evaluarea procesului de cercetare în integralitatea sa și validarea rezultatelor obținute prin raportarea rezultatelor la problema de cercetare, confruntarea acestor rezultate cu rezultatele altor cercetători și aprecierea limitelor lor de generalizare. Cercetătorul poate propune o interpretare nouă a unui subiect cunoscut ori o interpretare originală a unui subiect necunoscut, nou.

În științele sociale și, deci, și în știința dreptului, nu mai explicarea nu este suficientă, contează și justificarea, ori absența acesteia, și, în această activitate, pe prim plan se poziționează cultura juridică a cercetătorului care va privi obiectul cercetării prin prisma celor mai noi și fructuoase teorii atât din domeniul epistemologiei, cât și din domeniul propriu zis juridic, apelând și la principiile generale ale dreptului.

Metodologia nu înseamnă doar un ansamblu de tehnici și proceduri, ci privește și principiile ce orientează cunoașterea științifică a dreptului ca fenomen social, dar și procedeele, tehnicile și operațiunile ce înlesnesc această cunoaștere. Desigur, cercetătorul ia ca punct de plecare anumite prezumții, cum ar fi raționalitatea legiuitorului, prezumând că acesta nu

face nimic inutil, că este coerent, echitabil, previzibil, că adaptează mijloacele la scopuri, ceea ce nu înseamnă că nu va descoperi în procesul cercetării tocmai contrariul.

În demersul ştiinţific juridic trebuie să se integreze experienţa socială şi practica dreptului, el urmează să se fundamenteze pe logică şi istorie şi, concomitent să nu ignore contradicţiile juridicităţii, să pună pe primul loc condiţia umană, demnitatea omului, să progreseze prin creativitate şi să fie permanent deschis pentru interogaţii şi respectiv, încercări de a configura răspunsuri [8, p. 80].

Formularea problemei ştiinţifice înseamnă de fapt debutul cercetării pentru că în faţa cercetătorului se prezintă mai multe întrebări la care se caută soluţii la o situaţie problematică, ce poate apărea în legătura cu contradicţiile posibile între informaţia existentă şi noi fapte ce nu se integrează teoretic în vechile cunoştinţe sau în legătură cu fundamentarea insuficientă de ordin logic sau ontologic a unei teorii etc.

Înaintarea ipotezei ştiinţifice ca pas necesar în cercetare, constituie o presupunere, o supoziţie, un răspuns anticipat la o problemă apărută în faţa unui cercetător într-o situaţie acţională determinată. Ipoteza este un enunţ afirmativ ce declară relaţiile prevăzute între două ori mai multe variabile. Presupunerea trebuie să se sprijine pe obiectivele cercetării care se cere a fi confirmată, nuanţată sau infirmată prin confruntarea cu faptele. În formularea ipotezei se va ţine cont de relaţiile dintre două (sau mai multe) fenomene, concepţii, care poate fi cauzală (aceasta explică, produce un fenomen, element al lui...) ori de asociere (aceasta este în conexiune cu...) În majoritatea ipotezelor se iau în considerare două tipuri de variabile: cauzele (factorii) ca variabile independente şi efectele (consecinţele) ca variabile dependente de primele. Pentru a verifica ipoteza sunt colectate materiale, fapte care sunt prelucrate şi se confruntă cu ipoteza. Ipoteza este confirmată, dacă datele colectate nu o infirmă.

Documentarea poate începe de la lecturarea operelor ce acoperă tematica, subiectul ales pentru cercetare sau cele ce au tangenţă cu subiectul în cauză. Foarte importantă este analiza documentelor aşa-zise de primă mână, inclusiv a statisticilor ce se referă la cercetare. Acestea necesită o minimă prelucrare a datelor ce sunt colectate în rezultatul observaţiei personale a cercetătorului sau a studiului documentar, de exemplu, în cazul ştiinţei juridice, nu numai a textelor normativ-juridice, dar şi a deciziilor

judiciare, deosebit de relevantă fiind jurisprudența constituțională. În rezultat s-ar putea ca cercetătorul să desprindă unele divergențe de opinii, unele opinii doctrinare fiind susținute de datele practicii sociale, altele – nu. În aceste situații este posibil ca ipoteza sau ipotezele formulate inițial să suporte modificări.

Cercetarea științifică în domeniul juridic este realizată de profesioniștii dreptului, printre care pot fi nominalizați și doctoranzii.

Activitățile de reflecție, îndoială, căutare, presupunere, argumentare, apreciere, critică, clarificare, inovare, construire sunt caracteristice unui tânăr cercetător, care reprezintă viitorul cercetării științifice juridice, de aceea se bazează pe libertatea lui intelectuală, independența și înalta responsabilitate pentru misiunea sa.

Publicațiile în revistele de specialitate din domeniul juridic din Republica Moldova impun urmarea unei structuri a lucrării trimisă spre publicare: Introducere; Metodologia cercetării; Rezultatele obținute și discuția lor; Concluzii.

Din analiza lucrărilor doctoranzilor din publicațiile în Revista națională de drept pe anul 2020, nr. 11-12 se desprind mai multe constatări cu privire la metodologia cercetării în domeniul juridic și, în primul rând, faptul că etapele cercetării sunt în temei respectate, iar, în al doilea rând, în ceea ce privește metodele folosite în publicații ele sunt nominalizate, iar apoi sunt prezentate rezultatele obținute în procesul de cercetare. Astfel din toate articolele doctoranzilor se poate evidenția utilizarea metodei logice (pp. 28, 32, 42, 48, 57, 81, 93, 114, 120, 170) [9].

Profesorul Ion Craiovan arată că există o vastă diversitate de sensuri a logicii și, deci, și a metodei logice care presupune pentru cercetarea științifică în domeniul juridic utilizarea legităților, principiilor, operațiilor, procedurilor logice la nivelul standardelor științei logice atât în ipostazele clasice, cât și cele mai recente [10, p. 155].

În unele articole, de rând cu metoda logică, (care este expres specificată) sunt arătate metodele de analiză logică și sinteză (p. 21, 120), deși analiza, de asemenea, este o operațiune logică prin care se construiește din termenul ce se referă la un întreg, mulțimea termenilor ce se referă la părțile întregului, iar sinteza este operația logică inversă analizei, căci din mulțimea termenilor ce se referă la părțile unui întreg se construiește termenul ce se referă la întreg.

În alte articole pe lângă metoda logică sunt arătate deducția, inducția (p. 93, 120, 130, 170) [11], deși deducția este forma logică (raționamentul) prin intermediul căreia din una sau mai multe premise ce sunt propoziții generale adevărate este derivată concluzia. Inducția este, de asemenea, un raționament care pornește de la particular la general, gândirea avansând de la cunoștințe particulare spre cunoștințe generale.

În concluzie: nu era necesară specificarea acestor operațiuni, forme logice, era suficientă enunțarea metodei logice sau cel mult era oportun de arătat că din cadrul metodei logice s-a făcut uz (posibil, mai frecvent) de unele operațiuni, forme logice, principii concrete.

Metoda comparativă este utilizată de aproape toți cercetătorii ce au publicat în nr. 10-12, 2020 al Revistei Naționale de Drept (p. 21, 48, 57, 81, 114, 120, 141, 170) [12], excepțiile fiind foarte puține (p. 32, 93). La nivelul doctrinei și practicii juridice de la noi, metoda comparativă este relevantă pentru cercetarea, în primul rând, a reglementărilor normativ-juridice din diferite ramuri ale dreptului dintr-un sistem al dreptului, confruntat cu altul sau a jurisprudenței (cu referire în special la jurisprudența CtEDO). Este important ca, aplicând metoda comparativă, să nu se omită perspectiva principală și anume că se compară doar ceea ce poate fi comparat, evidențiind asemănări și deosebiri, dar la explicare și, cu atât mai mult la justificarea, unor sau altor soluții trebuie statuat de pe pozițiile cunoașterii circumstanțelor concrete în care se află reglementările juridice sau jurisprudențiale străine, ținând cont de socialitatea dreptului și confruntându-le cu realitățile noastre.

Doar în două cazuri a fost menționată metoda istorică (p. 93, 114), și cu totul sporadic – metoda sociologică (p. 93), sistemică (p. 93), literară (120) [13].

Metoda istorică a fost apreciată de reputatul autor francez François Geny care numea istoria ca fiind fizica experimentală a jurisprudenței, tocmai pentru că istoria înglobează experiențe sociale multiple ce compun un vast câmp experimental și care urmează a fi consultate pentru a afla originea și destinul lor. În acest sens, Geny făcea trimitere la școala istorică a dreptului din Germania, crezul căreia se fundamenta pe studiul forțelor și necesităților sociale ca izvor material al reglementărilor juridice. O analiză a dreptului în afara contextului istoric nu poate explica și nici justifica plenar fenomenul juridic și diversele componente ale sale,

cu atât mai mult atunci când în procesul de producere și de realizare a dreptului se recurge la preluarea unor reglementări, instrumente, metode de interpretare și calificare. Actualmente interesul tinerilor cercetători francezi față de istoria dreptului este considerabilă, după cum a apreciat un autor, care a indicat că între anii 2000-2013 aproape 60% din tezele de doctorat au abordat teme din istoria dreptului: istoria gândirii politice și juridice, istoria dreptului administrativ, istoria instituțiilor publice, istoria dreptului penal, istoria justiției [14].

Menționând metoda sociologică, trebuie amintit că încă în secolul XIX științele sociale erau numite științe morale, iar scopul cercetărilor din acest domeniu era formulat nu atât în termeni de a explica, cât de a înțelege sensul și importanța acțiunilor actorilor sociali și ai pașilor istorici urmați într-un proces sau altul. Max Weber a numit această metodă „metoda înțelegătoare" care presupune coordonarea cunoștințelor empirice cu valorile general-umane. Căci științele juridice, fiind științe sociale, în demersul lor de înțelegere nu pot fi neutre axiologic, în acest sens valorile care orientează dreptul în evoluția sa fac parte integrantă din metodologia juridică. Conceptul valorii, conținutul și sistemul valorilor, ca și corelația dintre ele, pot fi elaborate pe baza gândirii juridice și a experienței istorice. Lipsit de aspectul axiologic, dreptul apare în raport cu oamenii ca o exterioritate: de relații, respectiv, de norme. E însă fapt elementar, remarcă profesorul Ioan Humă, că așa cum relațiile interumane și sociale nu poartă între oamenii luați ca abstracții, nici normele nu sunt imperative pur formale, pozitivitate neutră axiologic, numai bună de exportat. Și unele și celelalte vehiculează valori acceptate de o comunitate [15, p. 12]. În acest sens, regretata autoare, profesor universitar Sofia Popescu considera că este necesar să se renunțe la subestimarea filosofiei dreptului și sociologiei juridice [16, p. 19]. S-a menționat că filosofia dreptului s-a constitut ca o reacție la nedreptate, iar primul filosof al dreptului a fost poetul grec Hesiod (secolul al VIII-lea) care a fost nedreptățit într-un litigiu de moștenire cu fratele său, Perses. Perses, mituind judecătorul, a primit o soluție favorabilă sie, judecătorul bazându-se pe un criteriu formal.

Pe această linie de gândire nu trebuie negate conexiunile și influențele ce vin din exteriorul dreptului, pentru că ele vin din societate, căci dreptul are ca element principal pe cel social, de aceea implică viziunea asupra omului și societății în care trăiește. În sens metodologic, metoda sis-

temică nu trebuie ignorată, căci ea se fundamentează pe ideea de sistem al dreptului, care este considerat de autori ca un sistem deschis, dinamic (*Unii autori îl consideră parțial deschis și parțial închis. Autorul J. Wroblewski a precizat că gradul deschiderii depinde de proprietățile normelor primare, cele constituționale, în cazul analizat, de profunzimea cu care acestea determină conținutul legilor și a altor acte normative, dar că indiferent de gradul de determinare, constituția stabilește cel puțin limitele unei posibile reglementări prin lege, ca norme de închidere a sistemului fiind, spre exemplu, legalitatea incriminării ori controlul de constituționalitate a legilor.*) ce se află în permanentă devenire, iar structura acestuia apare ca un ansamblu complex și unitar de interacțiuni între ramurile dreptului, instituțiile lui.

Concluzii

În cercetarea științifică juridică un rol important îl joacă metodele, procedeele, tehnicile de cercetare. Aplicând diverse metode, tehnici, cercetătorul trebuie să țină cont că dreptul este un fenomen complex care nu se reduce la părțile componente. Cercetătorul aderă la o poziție filosofică recunoscută unanim în doctrina contemporană, ale cărei elemente sunt descrise de marile principii ale dreptului ca: preeminența dreptului, supremația Constituției, protecția drepturilor și libertăților fundamentale ale omului, libertatea, egalitatea etc.

În interiorul sistemului de drept există o ordine ierarhică a ramurilor dreptului, dreptul constituțional fiind o ramură structurantă față de celelalte ramuri în virtutea faptului că legea fundamentală se află în vârful piramidei actelor normativ-juridice. În acest sens, o relevanță deosebită o dobândește jurisprudența constituțională, pe care toți cercetătorii în domeniul dreptului trebuie să o cunoască. Etapele cercetării științifice finalizează cu concluzii ce sunt obiectiv final al cercetării și răspunsul la ipoteza formulată la început. Atât aspectul ontologic, cât și cel epistemologic converg spre asumarea de către cercetătorul din domeniul juridic a unei poziții metafizice, de care nu se poate lipsi. Interogația asupra obiectului cercetării, modelele și conceptele teoretice, metodele, tehnicile de investigație conduc spre formularea unor concluzii ca răspuns la problema științifică formulată și ipoteza avansată la debutul cercetării.

Referințe bibliografice:

1. MANOLESCU, M. *Teoria și practica dreptului. Metodologie și sociologie juridică*. București: Fundația Regele Mihai I, 1946, p. 17.

2. ARAMĂ, E. Mircea Manolescu – inițiatorul constituirii Metodologiei juridice din România. În: *Revista Națională de Drept*, 2017, nr. 12, p. 5-8.

3. DOBRINESCU, I. *Dreptatea și valorile culturii*. București: Editura Academiei Române, 1992, p. 105.

4. ARAMĂ, E. *Op. cit.*, p. 7.

5. Ibidem.

6. CRAIOVAN, I. *Un posibil ghid pentru cercetarea științifică în domeniul dreptului*. București: Pro Universitaria, 2013, p. 205.

7. MANOLESCU, M. *Op. cit.*, p. 177.

8. Ion Craiovan. Op. cit., pag. 80.

9. Revista Națională de Drept, 2020, nr. 10-12. Fac referire la pagini, nu la autori, fiindcă scopul articolului este de a oferi suport, nu de a critica.

10. CRAIOVAN, I. *Op. cit*., p. 155.

11. Revista Națională de Drept, 2020, nr. 10-12.

12. Ibidem.

13. Ibidem.

14. Bertrand Sergues, La recherche juridique vue par ses propres actors. [Accesat la 08.08.2022] Disponibil: https://books.openedition.org/putc/947 HYPERLINK

15. HUMĂ, I. Vocația antropologică a dreptului. În: *Revista Națională de Drept*, 2020, nr. 1-3, p. 12.

16. POPESCU, S. Cercetări de metodologie juridică în sprijinul activității de elaborare a dreptului. În: *Studii de drept românesc*, nr. 1-2, 1999, p. 19.

17. ARAMĂ, E., CIOBANU, R. *Metodologia dreptului. Sinteze pentru seminar*. Chișinău: CEP USM, 2011, p. 43-48.

Sursa: Aramă, Elena. *Unele reflecții metodologice despre cercetarea juridică la etapa doctoratului* / Elena Aramă // Studia Universitatis Moldaviae. Ser. Științe Sociale. – 2023. – Nr 3 (163). – P. 16-21.

CONTINUITATEA TRADIȚIEI CONSTITUȚIONALE ROMÂNEȘTI DE CONTROL AL CONSTITUȚIONALITĂȚII LEGILOR

Elena ARAMĂ, dr. hab., prof. univ.

Se poate spune că instituțiile sunt produse ale istoriei, dar apare întrebarea dacă în istorie există o continuitate sau o ruptură a tradiției? Nicolae Iorga în Observații ale unui nespecialist asupra istoriei antice. București, 1916 scria: Numai cine apără trecutul în tradiția sa capabilă de a purta fructe în prezent, numai acela biruiește [1, p. 170]. În cadrul comunicării mele avansez ipoteza că până la regimul comunist în spațiul nostru național a existat o continuitate în instituția controlului de constituționalitate. Parcursul istoric al controlului de constituționalitate a legilor denotă legătura inerentă între acest control și organizarea democratică a societății. Prin operele marilor gânditori (în primul rând, J.-J. Rousseau) și Marea Revoluție franceză pătrunde în activitatea legislativă o nouă viziune asupra legii, care trebuie să fie expresia voinței generale. Pentru a realiza acest deziderat a fost întreprinsă organizarea unei activități a organului legislativ care să se bazeze pe lege, o justiție independentă de puterea politică care să aibă un singur stăpân – legea, astfel încât legea să se impună nu numai indivizilor, ci și autorităților statului, inclusiv însuși autorului legii.

Pas cu pas în constituționalismul modern s-au conturat idei fundamentale: consacrarea în Constituție a unor principii ce se sprijină pe valori supreme recunoscute de societate, supremația Constituției, noncontradicția dintre Constituție și legi, apelul la justiție în caz că legile incompatibile cu Constituția încalcă drepturile persoanelor, în acest caz protecția drepturilor face să triumfe și supremația Constituției și a valorilor consacrate de ea.

Instituția controlului de constituționalitate este o instituție democratică menită să ajute instaurării democrației și să contribuie la protecția drepturilor omului. Profesorul Ion Deleanu scria într-un mod admirabil că experiența istorică românească în ceea ce privește controlul de constituționalitate este un reper imposibil de ignorat [2, p. 148].

În istoria noastră anumite elemente au început să apară încă în secolul al XVIII-lea, dar preocupări mai pronunțate se conțineau în Convenția de la Paris din 1858 care a ținut loc de Constituție la începuturile României moderne. Convenția prevedea înființarea Comisiei centrale cu sediul la Focșani, care pe lângă alte atribuții avea și sarcina de a veghea la respectare și aplicarea Convenției. Convenția prevedea că legile vor fi sancționate de domnitor doar după avizul Comisiei centrale în care să fie indicat că legea nu depășește dispozițiile Convenției [3, p. 26]. Astfel se instituia un control al constituționalității, un control a priori, dat în competența unui organ politic-legislativ, după sistemul existent atunci în Franța. Comisia urma să analizeze dacă legile erau potrivite cu dispozițiile constituitive ale noii organizații. Odată cu realizarea uniunii reale a Principatelor (1862) Comisia centrală a fost desființată, dar înainte de dizolvare a prezentat un proiect de lege cu privire la înființarea unui Consiliu de Stat cu sarcina de a cerceta proiectele de legi trimise de domn sau Adunare pentru a le pune în acord cu Convenția. Consiliul de Stat a fost instituit în 1864 în componența a 9 consilieri, 9 auditori și un secretar general, iar președinte era domnitorul.

Domnitorul Alexandru Ioan Cuza, lovindu-se de rezistența membrilor Adunării Elective ce îl împiedicau să facă reforme, a dizolvat Adunarea la 2 mai 1864 și a supus plebiscitului popular Statutul Dezvoltător al Convenției de la Paris, care a și fost adoptat. Statutul a pus în sarcina Consiliului de Stat pregătirea proiectelor de legi pe care domnitorul le prezenta Parlamentului. Dar a funcționat puțin timp, căci după abdicarea lui Cuza la începutul anului 1866 a fost desființat.

Constituția din 1866 nu prevedea existența unui organ de tipul Consiliului de Stat. Conform Legii din 9 iulie 1866 despre împărțirea atribuțiilor Consiliului de Stat era stipulat că atribuțiile de pregătire a proiectelor de legi revin miniștrilor ce vor folosi comisii speciale din cadrul ministerelor respective. Era vizibil un pas înapoi, Consiliul căzuse din motive politice, dar ideea nu a dispărut, astfel că revizuirea din 1884 a Constituției a repus problema prin art. 131 ce prevedea că revizuirea codurilor și legilor existente la acea dată pentru a le pune în armonie cu Constituția. Acest lucru urma să-l efectueze o comisie permanentă. În cadrul Reprezentanței naționale unii deputați și doctrinari s-au pronunțat permanent în favoarea instituirii unui organ care ar veghea procesul de legiferare, fiind pre-

zentate și proiecte de lege în acest sens în anii1886, 1887-1889, dar care nu au fost adoptate.

După Marea Unire din 1918 necesitatea adoptării unei noi constituții era evidentă. Institutul Social Român condus de Dimitrie Gusti a organizat 2 cicluri de dezbateri, la care au luat parte mari personalități ale timpului, în primul ciclu fiind 23 prelegeri, în al doilea – 19. Cu ocazia dezbaterilor privitor la o nouă Constituție a fost avansată propunerea ca organul special ce va cerceta în prealabil proiectele de legi nu se va limita la recomandări tehnice, ci va constata și va descoperi în proiectele de legi principiile diriguitoare ale legislației (Cezar Partheniu), o astfel de elaborare fiind numită **genetică**. Acestor revendicări permanente le-a răspuns Constituția din 1923, care în art.76 a prevăzut înființarea unui Consiliu Legislativ cu sarcina de a ajuta în mod consultativ la elaborarea și coordonarea legilor, indiferent dacă proiectele erau depuse de puterea executivă sau din inițiativă parlamentară. Astfel la 25 februarie 1925 se înființa Consiliul Legislativ care se încadra în procesul de legiferare prin avizele ce le prezenta asupra proiectelor de legi înainte de a fi prezentate Parlamentului, în avize se indica și dacă proiectul este sau nu în concordanță cu Constituția. În cadrul discuției asupra art.103 ministrul Agriculturii și domeniilor Constantinescu spunea: Pentru a asigura că legile sunt făcute în spiritul Constituțional, s-a pus în Constituție o îngrădire și anume, că nici guvernul, nici membrii corpurilor legiuitoare nu mai pot propune o lege fără ca ea să fi trecut înaintea Consiliului Legislativ, care va avea ca cea dintâi datorie să observe ca legea propusă să nu violeze principiile constituționale. Consiliul Legislativ nu era un organ politic, lui nu-i era permis să discute oportunitatea și considerentele politice ale proiectului de lege, ci să vegheze asupra coordonării și perfecționării lor, la compatibilitatea lor cu Constituția.

Consiliul Legislativ deci era destinat să fie un organ de control prealabil al constituționalității, un organ de specialitate independent de Parlament. Membrii Consiliului trebuiau să corespundă unor criterii destul de riguroase: titlul de doctor sau cel puțin de licențiat, de a fi ocupat anterior funcții înalte în stat, să aibă lucrări științifice publicate. Trebuie menționat că printre membrii Consiliului interbelic au fost personalități marcante cu studii peste hotare, majoritatea în Franța, la Sorbona, spre exemplu, Raul Teodorescu, Alexandru Virgil Gane, George Vrăbiescu, Gheorghe Cronț etc.

La prezentarea în Camera Deputaților a proiectului de lege despre Consiliul Legislativ raportorul menționa: Opera de creație legislativă este una din cele mai delicate și reclamă pe lângă cunoștința stărilor de fapt sociale, economice, politice și serioasă cunoștință a unor serii de chestiuni, a unor materii și principii a unor materii, ce necesită o pregătire specială... cunoștința practicii extrajudiciare, a legislației comparate, a istoriei dreptului, a progreselor științifice realizate de doctrină, a psihologiei poporului, a organizării politice, a structurii sociale și economice a țării.

Consultarea Consiliului Legislativ era obligatorie, dar avizele acestuia nu erau obligatorii. Totuși de majoritatea avizelor negative s-a ținut cont. Pe parcursul a 10 ani de activitate (1926-1936) Consiliul a dat 518 avize de neconstituționalitate, dintre care 64% au fost luate în considerare de către legiuitor [4, p. 105]. Nefiind obligatoriu Parlamentul putea să ignore avizul, dar atunci dacă proiectul devenea lege, ea putea fi atacată în Curtea de Casație care în secțiuni unite controla constituționalitatea legii deja intrată în vigoare.

Deci Consiliul Legislativ era primul obstacol în calea legilor neconstituționale. Deja am menționat Curtea de Casație care conform Constituției putea judeca constituționalitatea legilor deja intrate în vigoare, fiind următorul pas în calea neconstituționalității. Și această idee are istoria ei. Constituția din 1866 se fundamenta pe principiul supremației Constituției, fără a-l indica expres. Astfel art. 129 stipula: Din ziua punerii în vigoare a Constituției sunt abrogate dispozițiunile din legi, decrete, regulamente și alte acte contrarii cu ea [5, p. 61-62]. Astfel a fost recunoscută supremația Constituției față de celelalte legi. Din moment ce puterea judecătorească avea dreptul de a aplica nu numai legile, ci și textele constituționale, evident că în caz de contradicție între lege și Constituție ea trebuia să dea prioritate Constituției. Aplicarea directă a Constituției de către instanțele judecătorești s-a făcut pe spețele despre înstrăinarea pământurilor rurale străinilor, aceste înstrăinări fiind anulate ca fiind contrare art. 7, paragraf V, care stipula că numai românii și cei naturalizați români pot dobândi imobile rurale în România. Doctrina și-a declarat sprijinul său energic în favoarea organelor judecătorești care erau obligate să nu aplice o lege neconstituțională, ci să aplice în direct Constituția [6, p. 60].

Instanțele judecătorești din România au admis controlul de constituționalitate posterior intrării în vigoare încă înainte de a fi expres prevăzut de Constituție. Este adevărat că au fost puține procese (1902, 1911, 1912), cel din 1912 a avut un larg răsunet și peste hotarele țării, în doctrina franceză - Procesul Societății tramvaielor București, când Societății i s-a dat câștig de cauză în fața Ministerului de interne și contra legiuitorului, care, atunci când dezbaterile pe litigiu erau în curs, a adoptat o lege pretins interpretativă, dar care de fapt modifica datele problemei.

Această jurisprudență a servit legiuitorului constituant la elaborarea Constituției din 1923 pentru introducerea în Constituție a controlului de constituționalitate a legilor. Art. 103 din Constituție atribuia dreptul de a judeca constituționalitatea legilor Curții de Casație (în secțiuni unite) pe cale de excepție, adică într-un proces declanșat care se afla pe rolul unei instanțe. Constatând neconstituționalitatea unor norme, Curtea le declara inaplicabile, dar efectul se mărginea doar la cazul judecat. Deci Constituția din 1923 deși a continuat tradiția jurisprudențială, totuși, a modificat-o, căci dreptul se atribuia doar Curții de Casație și nu oricărei instanțe cum se obișnuise până atunci. Această modificare s-a operat din rațiuni de precauție, căci declararea neconstituționalității unei legi votate și adoptate de Reprezentanța națională era considerată o problemă prea gravă pentru a fi lăsată la latitudinea oricărei curți sau tribunal. Curtea de Casație în secțiuni unite putea să cerceteze constituționalitatea unor legi doar la sesizarea părții interesate, nu din oficiu. Neconstituționalitatea putea fi invocată doar de parte pe cale de excepție, adică într-un proces în curs. Conform art. 29 al Legii Curții de Casație instanța în fața căreia se ridica excepția de neconstituționalitate continua să judece procesul și numai după rămânerea hotărârii judecătorești definitive în speța dată partea se putea adresa Curții de Casație cu rezolvarea excepției de neconstituționalitate. Sesizarea imediată a Curții de Casație adică înainte ca hotărârea să fie definitivă putea să se producă doar dacă reclamantul consimțea la suspendarea procesului până la rezolvarea problemei de constituționalitate. În așa caz dosarul se trimitea imediat Curții de Casație care se pronunța de urgență [7, p. 295-296].

Deși Constituția nu a declarat expres, dacă se supun controlului de constituționalitate legile din motive de neconstituționalitate intrinsecă (încalcă Constituția prin însăși conținutul ei) sau extrinsecă (dacă le-

gea nu a fost elaborată și adoptată cu respectarea formelor prescrise de Constituție), Jurisprudența a formulat regula că judecă doar neconstituționalitatea intrinsecă, iar cea extrinsecă ține de competența instanțelor judecătorești obișnuite. Curtea de Casație a considerat că pot fi atacate pentru neconstituționalitate nu numai legile, dar și regulamentele făcute pentru completarea și aplicarea unui text de lege, arătând în acest sens că regulamentul ce completează o lege în baza unei delegațiuni dată de puterea legislativă are valoarea unei legi și poate fi supus controlului de constituționalitate. În ceea ce privește regulamentele și instrucțiunile date în aplicarea legilor de către puterea executivă, cercetarea lor cădea în competența instanțelor judecătorești potrivit competenței lor. Curtea de Casație s-a declarat competentă să judece constituționalitatea legilor formale (în doctrina interbelică o astfel de lege era considerat actul administrativ al puterii legislative, care doar îmbracă forma legii, fiind votate după formele prescrise de Constituție, dar de fapt după conținut rămânând acte de executare a legii, adică administrative – exemplu, autorizarea unui minister să înstrăineze un bun, să declare supuse exproprierii imobile pentru cauză de utilitate publică etc.) Dar examinarea constituționalității unui astfel de act se făcea tot prin intermediul excepției, adică cel lezat trebuia să se adreseze instanței de contencios administrativ și să ridice acolo chestiunea de neconstituționalitate și abia după procedura prevăzută să se adreseze Curții de Casație pentru a cerceta excepția de neconstituționalitate acelei legi formale.

Cele mai multe decizii ale Curții de Casație cu privire la neconstituționalitate s-au referit la dreptul de proprietate, declarat a fi un drept garantat de Constituție (art. 17). În acest domeniu deciziile au fost dificile, căci se refereau la legi ce au fost adoptate în condiții complicate, consecințe ale primului război, dificultăți legate de înfăptuirea reformei agrare. Așa de exemplu. Curtea de Casație a considerat constituțional Decretul-lege nr. 1420/920 prin care se prevedea la prelungirea contractelor de închiriere chiar pentru cele ce se soluționaseră definitiv de instanțe și se obținuseră decizii de evacuare. Această soluție s-a justificat prin necesitățile neprevăzute care s-au impus din cauza războiului și care interesau în cel mai înalt grad ordinea publică și armonia socială [8, p. 434]. Aceiași atitudine și respectiv decizie a avut-o Curtea și în cazul legii cu privire la impunerea împrumuturilor pe care statul își luase anterior

angajamentul de a nu le impune. Credibilitatea statului a scăzut în ochii celor ce au subscris la împrumut, căci statul modificase relația cu ei în mod unilateral. Deși date în circumstanțe grele, această decizie a fost criticată de juriști, care au considerat neconvingătoare argumentarea Curții cu încercarea de a face distincție între dreptul de proprietate și exercițiul acestui drept [9, p. 345-347].

În cazul art. 59 al Legii concordatului preventiv decizia Curții a fost că articolul este constituțional, căci prevedea reducerea temporară a creanțelor comercianților care se găseau în stare de lichidare judiciară – cota nefiind mai mică de 40% din creanțele chirografare și termenul în caz de lipsă a acordului părților putea fi stabilit de tribunal până la maximum 5 ani. Curtea a argumentat că legea nu reducea definitiv creanța creditorilor la cota de plată, fixată prin concordat, întrucât după achitarea cotelor concordatare creditorii puteau cere pe cale de acțiune de la debitorii lor restul creanțelor neachitate prin concordat.

Înalta Curte a avut aceiași atitudine pentru apărarea dreptului de proprietate în afacerea Societății de gaz metan. Societatea pe acțiuni Gaz metan s-a constituit în 1925, statutele ei fiind sancționate prin Decret regal. Societatea a funcționat fără probleme până în 1930, când a fost adoptată o lege prin care se prevedea că dreptul de exploatare, explorare și transportare a gazului metan constituie un drept de monopol al statului, iar societatea gaz metan trebuia să predea statului exploatările, instalațiile, accesoriile și să intre în lichidare. Societății expropriate i se propunea să accepte despăgubirile fixate de Ministerul Finanțelor, iar în caz de refuz despăgubirile urmau să fie stabilite de o comisie din 3 membri: unul stabilit de Ministerul de Finanțe, altul – de societatea gaz metan, al treilea fiind Președintele Tribunalului Ilfov. Curtea de Casație a dat dreptate Societății gaz metan, arătând că expropriere pentru utilitate publică în afară de cazurile stabilite expres de Constituție se poate stabili doar printr-o lege votate de ambele camere cu 2/3 de voturi a fiecărei camere și că orice despăgubire trebuie să fie justă și prealabilă și să fie stabilită de justiție. În cazul societății gaz metan nu intervenise nici o lege de expropriere, iar despăgubirea o fixase Ministerul Finanțelor și nu justiția [10, p. 362-365]. Deci, Curtea nu contesta dreptul statului de a crea monopoluri, dar fără a leza drepturi, adică nu fără o lege de expropriere și fără despăgubire fixată de justiție. Este de remarcat că judecătorul raportor a fost Andrei

Rădulescu, iar unul din avocații ce reprezentau Societatea Gaz metan a fost Mircea Djuvara.

Rolul important al Curții de Casație interbelice s-a manifestat pregnant și în formularea unor definiții: una din acestea este definiția proprietății de orice natură înțeleasă nu numai ca proprietate corporală mobiliară sau imobiliară, susceptibilă de o apropiere directă, dar și proprietate incorporală, din care fac parte drepturile fără existență materială, care constituie adevărate creațiuni juridice ale științei și progresului dreptului, dar care sunt totuși susceptibile de o apropiere, că aceste drepturi, numite și drepturi intelectuale, își găsesc concretizarea în proprietatea industrială, științifică, comercială, artistică cunoscute până azi, dar și drepturile pe care progresele minții omenești și ale științei le-ar fixa pe viitor.

Propunerile doctrinare din epocă vizau instituirea unei secțiuni speciale a Curții de Casație în loc de Secțiunile unite, care din cauza numărului mare de consilieri funcționa greoi, dar ca acea secțiune să fie prezidată întotdeauna de primul prezident al Curții de Casație ca să se păstreze caracterul judiciar al acestei instanțe. S-a propus de asemenea ca hotărârile pe care le pronunța această secțiune să aibă efect ***erga omnes***. Este adevărat că aceste propuneri nu au fost luate în considerare, următoarea Constituție, cea din 1938, a păstrat instituția controlului de constituționalitate în formula veche, art. 75 prevedea că Numai Curtea de Casație și Justiție în Secțiuni unite are dreptul de a judeca constituționalitatea legilor și a declara inaplicabile pe cele potrivnice Constituției. Judecata inconstituționalității se mărginește numai la cazul judecat.

Așa că tradiția a continuat până când circumstanțele externe (războiul) și apoi cele interne (regimul comunist) au dus la o ruptură categorică a acesteia prin desființarea instituției controlului de constituționalitate.

Care sunt învățămintele acestei experiențe istorice? Ce fructe (expresia lui Nicolae Iorga) este capabilă să aducă astăzi tradiția controlului de constituționalitate a legilor? Cu siguranță, experiența interbelică nu este încă astăzi fructificată, căci controlul prealabil printr-un organ de tipul Consiliului Legislativ la noi, în Republica Moldova, lipsește, pe când în România tradiția a fost reînviată și Consiliul Legislativ – reînființat. De asemenea este posibil a reflecta asupra manierei în care avea loc în epoca interbelică examinarea excepției de neconstituționalitate, în special,

având în vedere practica constituțională de după 2016, când foarte multe sesizări au fost și sunt declarate inadmisibile [11, p. 63-72], ceea ce poate fi calificat și ca un abuz de drept cu scopul de a tergiversa procesul, de șicană, deci, ca o încălcare a dreptului celeilalte părți în litigiu.

Bibliografie:

1. Nicolae Iorga. Observațiile unui nespecialist asupra istoriei antice. București, 1916, p. 170.
2. Ion Deleanu. Justiția constituțională. București, 1995, p. 148.
3. Constantin Vasiliu. Controlul constituționalității legilor. Control preventiv. Control sancționator. București (f.a.), p. 26
4. Al. Văleanu. Controlul constituționalității legilor în dreptul român și comparat. București, 1936, p. 105.
5. Ioan Muraru et all. Constituțiile României. București, 1993, p. 62-63.
6. Dimitrie Alexandresco. Explicațiunea teoretică și practică a dreptului civil român în comparațiune cu legile vechi. Editura Curierul judiciar, 1906. Ediția a III-a. Vol. I, partea I (art. 1-210), p. 60.
7. Al Văleanu, op. cit., p. 295-296.
8. Ibidem, Anexe, p. 434.
9. Ibidem, p. 345.
10. Ibidem, p. 362-365.
11. Elena Aramă, Oleg Chicu, Excepția de neconstituționalitate între incertitudini și încercări de clarificare. În: Statul, securitatea și drepturile omului în era digitală. Chișinău, 2021, p. 63-72.

Sursa: Aramă, Elena. *Continuitatea tradiției constituționale românești de control al constituționalității legilor* / Elena Aramă // 100 de ani de la adoptarea Constituției României de la 1923. Evoluții, context și perspective europene în România și Republica Moldova : (materiale ale conf. naț. cu participare intern.), 24 mar. 2023. – Ch., 2023. – P. 98-106.

Partea 3

BIBLIOGRAFIE

Teze de doctorat susținute

1976

1. Телеуца, Е. С. *Общественно-политический строй Молдавского княжества в XVII веке* : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 – Теория и история государства и права / Е. С. Телеуца ; науч. рук. : К. А. Софроненко ; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Юридический факультет. – Москва : МГУ, 1976. – 23 p.

2. Телеуца, Е. С. *Общественно-политический строй Молдавского княжества в XVII веке* : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 – Теория и история государства и права / Е. С. Телеуца ; науч. рук. : К. А. Софроненко ; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Юридический факультет. – Москва : МГУ, 1976. – 212 p.

1992

3. Арамэ, Е. С. *Эволюция государственно-правовых институтов средневековой Молдовы, XV-XVIII вв.* : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01 – Теория и история государства и права / Е. С. Арамэ ; Одесский гос. ун-т им. И. И. Мечникова. – Одесса : [S. n.], 1992. – 51 p.

4. Арамэ, Е. С. *Эволюция государственно-правовых институтов средневековой Молдовы, XV-XVIII вв.* : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01 – Теория и история государства и права / Е. С. Арамэ ; Одесский гос. ун-т им. И. И. Мечникова. – Одесса : [S. n.], 1992. – 384 p.

Studii monografice

1979

5. *Legea fundamentală a vieții noastre* / Iu. I. Tiutechin, G. C. Guzun, E. S. Teleuța [et al.] ; red. ș. : G. C. Guzun, A. I. Grigoriu ; alcăt. : P. A. Barbalat. – Ch. : Lumina, 1979. – 104 p. – Text în grafie chirilică.

1983

6. Арамэ, Е. С. *Государственный строй Молдавии в XVI-XVII вв.* : Учеб. пособие / Е. С. Арамэ. – К. : КГУ, 1983. – 62 р.

1991

7. Арамэ, Е. С. *Общественно-политический строй и право средневековой Молдовы.* – К. : Кишиневский гос. ун-т, 1991. – 215 р. – Деп. в ИНИОН (Москва) 10.11.1991, Nr. 45329.

1995

8. Aramă, Elena. *Istoria dreptului românesc* / Elena Aramă. – Ch. : FEP „Tipografia Centrală", 1995. – 236 p. – ISBN 5-7790-0352-1.

1998

9. Aramă, Elena. *Istoria Dreptului Românesc* / Elena Aramă. – Ch. : Reclama, 1998. – 199 p. – ISBN 9975-900-38-0.

1999

10. Арамэ, Елена. *Эволюция правовых институтов средневековой Молдовы (XV–XVIII вв.)* : Монография / Елена Арамэ ; Гос. ун-т Молдовы. – К. : USM, 1999. – 322 р.

2000

11. Aramă, Elena. *Controlul constituționalității legilor: istorie și actualitate* / Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : Museum, 2000. – 79 p. – ISBN 9975-905-59-5.

2003

12. Aramă, Elena. *Evoluția dreptului public pe teritoriul dintre Prut și Nistru în prima jumătate a secolului al XIX-lea* / Elena Aramă, Valentina Coptileț. – Ch. : Știința, 2003. – 172 p. – ISBN 9975-67-380-5.

13. Aramă, Elena. *Istoria dreptului românesc* / Elena Aramă. – Ch. : Reclama, 2003. – 204 p. – ISBN 9975-932-48-7.

2004

14. *Teoria generală a dreptului* / Gheorghe Avornic, Elena Aramă, Boris Negru, Ruslan Costaș. – Ch. : Cartier, 2004. – 654 p. – (Cartier Juridic). – ISBN 9975-79-274-X.

2005

15. Aramă, Elena. *Controverse teoretice și aspecte practice ale interpretării dreptului* : (Studiu didactic) / Elena Aramă, Iuliana Savu ; Univ. de Stat din Moldova, Fac. de Drept. – Ch. : CEP USM, 2005. – 170 p. – ISBN 9975-70-545-6.

2009

16. Aramă, Elena. *Repere metodologice pentru studierea și aplicarea dreptului* / Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova, Fac. de Drept. – Ch. : CEP USM, 2009. – 210 p. – 978-9975-70-827-2.

17. *Dimensiunea științifică și praxiologică a dreptului* : Materialele conf. șt. intern. „Contribuții la dezvoltarea doctrinară a dreptului" in honorem Elena Aramă, doctor habilitat în drept, profesor universitar, Om emerit, 14-15 mar. 2009 / col. de red. : Elena Aramă, Gheorghe Avornic, Dumitru Baltag [et al] ; Uniunea Juriștilor din Moldova, Fac. de Drept USM. – Ch. : Bons Offices, 2009. – 448 p. – ISBN 978-9975-80-291-8.

2011

18. Aramă, Elena. *Metodologia dreptului* : Sinteze pentru seminar / Elena Aramă, Rodica Ciobanu ; Univ. de Stat din Moldova, Fac. de Drept, Catedra Teoria și Istoria Dreptului. – Ch. : CEP USM, 2011. – 164 p. – ISBN 978-9975-71-095-4.

2012

19. Aramă, Elena. *Istoria dreptului românesc* / Elena Aramă, Valentina Coptileț ; Univ. de Stat din Moldova, Univ. de Studii Politice și Econ. Europene „Constantin Stere", Fac. de Drept. – Ch. : Cartea juridică, 2012. – 312 p. – ISBN 978-9975-53-129-0.

20. Savenco, Mihail G. *Legile locale din Basarabia și jurisprudența Imperiului Rus* / Mihail G. Savenco ; ed. îngr., trad. și note de Elena Aramă, Mihai Taşcă ; Univ. de Stat din Moldova, Fac. de Drept, Acad. de Științe a Moldovei, Inst. de Istorie, Stat și Drept. – Ch. : Cartea juridică, 2012. – 132 p. – ISBN 978-9975-4436-3-0.

2015

21. Cojocaru, Vladlen. *Compatibilitatea dreptului național cu dreptul Convenției Europene privind apărarea drepturilor omului și a*

libertăților fundamentale / Vladlen Cojocaru, Elena Aramă ; Acad. de Studii Econ. a Moldovei, Catedra Drept Public. – Ch. : ASEM, 2015. – 182 p. – ISBN 978-9975-75-729-4.

2017

22. Aramă, Elena. *Evoluția justiției naționale în perioada medievală* : (Studiu monografic) / Elena Aramă, Ion Jecev, Oxana Chisari-Lungu ; Univ. de Stat din Moldova, Fac. de Drept, Dep. Drept public. – Ch. : CEP USM, 2017. – 50 p. – ISBN 978-9975-71-904-9.

2019

23. Aramă, Elena. *Debutul procesului de modernizare a justiției naționale* : (Studiu monografic) / Elena Aramă, Oxana Chisari-Lungu ; Univ. de Stat din Moldova, Fac. de Drept, Dep. Drept Public. – Ch. : CEP USM, 2019. – 209 p. – ISBN 978-9975-149-43-3.

24. *Facultatea de Drept: 60 ani în serviciul jurisprudenței naționale* / resp. de ediție : Sergiu Brânza, Elena Aramă, Rodica Ciobanu [et al.] ; red. : Ariadna Strungaru ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2019. – 344 p. – ISBN 978-9975-3356-2-1.

25. Tașcă, Mihai. *Satul basarabean la 1917: Revendicări social politice și naționale* : Studiu și culeg. de doc. / Mihai Tașcă, Elena Aramă ; coord. : Vasile Șoimaru ; red. : Veronica Boldișor ; Inst. de Cercetări Juridice, Politice și Sociologice, Univ. de Stat din Moldova, Fac. de Drept. – Ch. : Serebia, 2019. – 336 p. – ISBN 978-9975-66-639-8.

2023

26. Aramă, Elena. *Criza dreptului între aspirații democratice și repere axiologice [in] existente* / Elena Aramă, Ion Guceac, Rodica Ciobanu ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : Cartea Juridică, 2023. – 255 p. – (Drepturile omului). – ISBN 978-9975-163-85-9.

Lucrări didactice

1983

27. Арамэ, Е. С. *Программа курса „История государства и права МССР”* / Е. С. Арамэ, П. В. Советов. – К. : КГУ, 1983. – 24 p.

1985

28. Арамэ, Е. С. *Методические указания по изучению курса „История государства и права МССР и задания для выполнения контрольных работ”* / Е. С. Арамэ, П. В. Советов. – К. : КГУ, 1985. – 61 p.

1986

29. Арамэ, Е. С. *Програма по учебной – ознакомительной практике для студентов юридического ф-та КГУ (государственно-правовая специализация)* / Е. С. Арамэ, В. М. Иванов, Ю. И. Тютекин. – К. : КГУ, 1985. – 23 p.

1990

30. Aramă, Elena. *Istoria statului și dreptului popoarelor URSS* : îndrumări metodice / Elena Aramă, Vladimir Lavric. – Ch. : CEP USM, 1990. – 62 p.

1992

31. Aramă, Elena. *Istoria statului și dreptului Republicii Moldova* : Programa cursului / Elena Aramă. – Ch. : USM, 1992. – 14 p.

1994

32. *Istoria statului si dreptului Republicii Moldova* : Material didactic / alcăt. : Elena Aramă ; Min. Învățămîntului al Rep. Moldova, Univ. de Stat din Moldova, Catedra Discipline Statale. – Ch. : CEP USM, 1994. – 67 p.

1995

33. Aramă, Elena. *Istoria dreptului românesc* : (programa cursului și indicații metodice) / Elena Aramă. – Ch. : CEP USM, 1995. – 60 p.

2002

34. Aramă, Elena. *Istoria dreptului românesc* : Tematica cursului și indicații metodice pentru studenții Facultății de Drept / Elena Aramă, Valentina Coptileț ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : CEP USM, 2002. – 140 p. – ISBN9975-70-117-5.

2007

35. Aramă, Elena. *Istoria dreptului românesc* : (Material didactic) / Elena Aramă, Valentina Coptileț, Zinaida Lupașcu ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : CEP USM, 2007. – 95 p. – ISBN 978-9975-70-102-0.

2018

36. Aramă, Elena. *Istoria dreptului românesc* : Ghid metodic pentru seminare / Elena Aramă, Oxana Chisari-Lungu ; Univ. de Stat din Moldova. Fac. de Drept Public, Dep. Drept Public. – Ch. : CEP USM, 2018. – 140 p. – ISBN 978-9975-71-985-8.

Contribuții la dezvoltarea învățământului juridic

1996

37. Aramă, Elena. *Activitatea științifică la catedra Disciplini statale (1959–1995)* / Elena Aramă, Vladimir Lavric // Istoria Universității de Stat din Moldova, 1946–1996 / Valeriu Cozma ; red. resp. : Gheorghe Rusnac. – Ch., 1996. – P. 287-290.

38. Aramă, Elena. *Locul și rolul teoriei și istoriei dreptului în procesul de pregătire a cadrelor juridice* / Elena Aramă // Universitatea de Stat din Moldova [la 50 de ani] : Conf. șt. jubiliară : rez. comunic. – Ch., 1996. – P. 57-58.

1999

39. Aramă, Elena. *Catedra Teorie și Istorie a Dreptului* / Elena Aramă // Avocatul poporului. – 1999. – Nr 9/10. – P. 9.

2005

40. Arama, Elena. *Să muncim întru cultivarea și fructificarea limbii române!* / Elena Arama // Lit. și arta. – 2005. – 6 oct. – P. 3.

41. Aramă, Elena. *Să muncim întru cultivarea și fructificarea limbii române. 31 August – Sărbătoarea Națională „Limba noastră" (Cu forța argumentului, dar nu cu argumentul forței)* / Elena Aramă // Universitatea de Stat din Moldova. – 2005. – 31 aug. (Nr 1). – P. 3.

2006

42. Aramă, Elena. *Activitatea științifică la Catedra Teoria și Istoria Dreptului* [a USM] / Elena Aramă // Analele șt. Ser. Științe socioumanistice : Lucrări de sinteză, 1996–2006 / Univ. de Stat din Moldova. – Ch., 2006. – P. 116-123.

2009

43. Avornic, Gheorghe. *Facultatea de Drept la 50 de ani* : [Univ. de Stat din Moldova] / Gheorghe Avornic, Elena Aramă, Valentina Coptileț ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2009. – 464 p. – ISBN 978-9975-78-768-0.

2012

44. Aramă, Elena. *Contribuția plenară a profesorului universitar Andrei Smochină la dezvoltarea învățământului juridic* / Elena Aramă // In honorem Andrei Smochină : Studii de drept național. – Ch., 2013. – P. 29-34.

2021

45. Aramă, Elena. *„Domeniul socialului, în particular al juridicului, este foarte pretențios privitor la calitățile morale ale celui ce profesează în acest domeniu". Interviu cu doamna Elena Aramă, doctor habilitat în drept, profesor universitar, absolventă a USM* [Resursă electronică] // Universitatea de Stat din Moldova [Site]. – Ch., 2021. – URL: https://75.usm.md/?page_id=269.

Articole în culegeri, anuare

1979

46. Teleuța, E. S. *Orânduirea națională de stat a URSS* / E. S. Teleuța // Legea fundamentală a vieții noastre. – Ch., 1979. – P. 67-75.

1989

47. Арамэ, Елена. *Усиление феодально-государственной эксплуатации и судьба сословного представительства в Молдове* / Елена Арамэ // Общее и особенное в развитии феодализма в России и Молдавии. Проблемы феодальной государственной собственности и государственной эксплуатации: (ранний и развитой феодализм) : чтения, посвященные памяти академика Л. В. Черепнина, Кишинев, 5-7 апр.1989 г. : тез. докл. и сообщений. – Москва, 1988. – Ч. 2. – P. 50-53.

1990

48. Aramă, Elena. *Unele considerații cu privire la dezvoltarea dreptului penal în Moldova feudală (sec. XV–XVI)* / Elena Aramă // Confe-

rința științifică a corpului didactico-științific dedicată totalurilor cercetărilor științifice în cincinalul al XII-lea = Научная конференция профессорско-преподавательского состава и сотрудников по итогам научно-исследовательской работы за 12 пятилетку, 14-21 ian. 1991 : tez. ref. – Ch., 1990. – Vol. 2. – P. 72.

49. Арамэ, Елена. *Роль рецепции византийского права в Молдове XV–XVIII вв.* / Елена Арамэ, А. Галбен // XVIII Международный Конгресс Византинистов = XVIIIe Congrès international des études Byzantines = XVIIIth International Congress of Byzantine studies, 8-15 авг. 1991 г. : резюме сообщений. – Москва, 1991. – Т. 1 : А-К. – P. 95-100.

1992

50. Aramă, Elena. *Cu privire la adunările pe stări ca instituție medievală* / Elena Aramă // Totalurile activității științifice în anii 1991–1992 : Conf. șt. a corpului didactico-șt. : tez. ref. – Ch., 1992. – Vol. 2. – P. 67.

1995

51. Aramă, Elena. *Tradiții istorice în drept constituțional* / Elena Aramă // Bilanțul activității științifice a USM pe anii 1993–1994. Științele umanistice : materialele conf. corpului șt.-didactic, 20-27 mar. 1995. – Ch., 1995. – P. 95.

1998

52. Aramă, Elena. *Constituția Republicii Moldova și noțiunea de act juridic* / Elena Aramă // Bilanțul activității științifice a USM pe anii 1996–1997. Științe umanistice : rez. comunic. conf. corpului didactico-șt., 30 sept.-5 oct. 1998. – Ch., 1998. – P. 98-115.

53. Aramă, Elena. *Formarea statului național Român și a sistemului de drept modern* / Elena Aramă // Istoria dreptului românesc. – Arad, [1998]. – P. 98-115.

54. Aramă, Elena. *Instituțiile juridice ale României în perioada interbelică* / Elena Aramă // Istoria dreptului românesc. – Arad, [1998]. – P. 136-149.

55. Aramă, Elena. *Organizarea social-politică și dreptul Moldovei și al Valahiei în timpul regimului fanariot (sec. 18–19)* / Elena Aramă // Istoria dreptului românesc. – Arad, [1998]. – P. 64-97.

56. Aramă, Elena. *Statul și dreptul în Evul Mediu: Statul și dreptul românesc* / Elena Aramă // Istoria dreptului românesc. – Arad, [1998]. – P. 17-97.

57. Aramă, Elena. *Statul și dreptul în perioada antică: statul și dreptul românesc* / Elena Aramă // Istoria dreptului românesc. – Arad, [1998]. – P. 3-16.

2003

58. Aramă, Elena. *Codul civil francez și școala exegetică a interpretării* / Elena Aramă // Funcționarea instituțiilor democratice în statul de drept : Materiale ale conf. teoretico-șt. intern., Bălți, 25-26 ian. 2003. – Ch., 2003. – P. 568-573.

59. Aramă, Elena. *Critica exegeților de către fondatorii școlii dreptului liber* / Elena Aramă // Funcționarea instituțiilor democratice în statul de drept : Materiale ale conf. teoretico-șt. intern., Bălți, 25-26 ian. 2003. – Ch., 2003. – 948 – P. 68-76.

60. Aramă, Elena. *Interpretarea noțiunilor suple* / Elena Aramă // Bilanțul activității științifice a USM pe a. 2000/2002 : conf. corpului didactico-șt., 30 sept. – 6 oct. 2003 : rez. comunic. Științe socioumanistice. – Ch., 2003. – Vol. 2. – P. 147-148.

61. Aramă, Elena. *Statul de drept și puterea discreționară a judecătorului* / Elena Aramă // Edificarea statului de drept : Materialele conf. intern. șt.-practice, 26-27 sept. 2003. – Ch., 2003. – P. 291-295.

2006

62. Aramă, Elena. *Aspecte metodologice ale cercetării juridice* / Elena Aramă // Învățământul superior și cercetarea – piloni ai societății bazate pe cunoaștere : Conf. Șt. Intern. dedicată jubileului de 60 ani ai Univ. de Stat din Moldova, 28 sept. 2006 : Științe socioumanistice. – Ch., 2006. – Vol. 2. – P. 335-336.

63. Aramă, Elena. *Aspecte metodologice ale interpretării juridice* / Elena Aramă, Iuliana Savu // Probleme actuale ale științelor socio-umane în condițiile integrării europene : Materiale ale conf. teoretico-șt. intern., 28 ian. 2006. – Ch., 2006. – P. 144-146.

64. Aramă, Elena. *Evoluția contenciosului administrativ în contextul reformei judiciare* / Elena Aramă // Mersul Reformei Judiciare în

Republica Moldova. Realizări, probleme, perspective : Conf. intern. aniversară, 6-7 sept. 2006. – Ch., 2006. – P. 49-55.

65. Aramă, Elena. *Un traseu dificil: de la administrație la justiție* / Elena Aramă // Administrația publică în perspectiva integrării europene : Materiale ale Sesiunii de comunicări șt., 27-28 oct. 2006. – Ch., 2006. – P. 211-216.

66. Aramă, Elena. *Sistemul judiciar român și rus: față în față după Unirea din 1918* / Elena Aramă, Valentina Coptileț // Probleme actuale ale științelor socio-umane în condițiile integrării europene : Materiale ale conf. teoretico-șt. intern., 28 ian. 2006. – Ch., 2006. – P. 456-459.

2007

67. Aramă, Elena. *Principiul egalității în jurisprudența constituțională franceză* / Elena Aramă // Rolul Curții Constituționale în sistemul protecției drepturilor omului și respectarea CEDO și jurisprudenței Curții Europene pentru Drepturile Omului în jurisprudența și legislația națională : Materialele Conf., 13-14 dec. 2007. – Bonn ; Ch., 2007. – P. 69-72.

2008

68. Aramă, Elena. *Aportul deciziilor interpretative la constituționalizarea dreptului* / Elena Aramă // De la aderare, la integrarea României în Uniunea Europeană : Contribuții ale științelor juridice la dezvoltarea durabilă a României : Sesiune de comunic. șt. a Univ. Spiru Haret, Fac. Drept. – Brașov, 2008. – Vol. 2. – P. 19-29.

69. Aramă, Elena. *Contribuții europene la evaluarea principiilor generale ale dreptului* / Elena Aramă // Dreptul european și dreptul național : simp. intern. al Fac. de Drept și Șt. Administrative a Univ. „Ovidius", 4 iul. 2008. – Constanța, 2008. – P. 114-116.

70. Aramă, Elena. *Repere metodologice ale jurisprudenței europene* / Elena Aramă // De la aderare, la integrarea României în Uniunea Europeană : Contribuții ale științelor juridice la dezvoltarea durabilă a României : Sesiune de comunic. șt. a Univ. Spiru Haret, Fac. Drept. – Brașov, 2008. – Vol. 1. – P. 51-58.

2009

71. Aramă, Elena. *Actualitatea metodologică a operei lui Francois Geny „Methode d'interpretation et sources en droit prive positif"* / Elena Aramă // Dimensiunea științifică și praxiologică a dreptului : Materialele conf. șt. intern. „Contribuții la dezvoltarea doctrinară a dreptului" in honorem Elena Aramă, doctor habilitat în drept, profesor universitar, Om emerit, 14-15 mar. 2009. – Ch., 2009. – P. 22-30.

72. Aramă, Elena *Contribuții europene la evaluarea rolului principiilor generale ale dreptului* / Elena Aramă // Dionysiana. – Constanța, 2009. – Vol. 3, Nr 1. – P. 112-123.

73. Aramă, Elena *Elemente metodologice ale aplicării principiilor generale ale dreptului* / Elena Aramă // Contribuții ale justiției și administrației publice pentru diminuarea efectelor crizei economice asupra dezvoltării durabile. – Brașov, 2009. – P. 65-71.

74. Aramă, Elena *Relevanța conceptului de sistem pentru drept* / Elena Aramă // De la aderare la integrarea României în Uniunea Europeană : Sesiune de comunic. șt. a Univ. Spiru Haret, Fac. Drept. – Brașov, 2009. – Vol. 1. – P. 47-53.

75. Aramă, Elena. *Valoarea autorității lucrului interpretat de Curtea Europeană a Drepturilor Omului și practica națională* / Elena Aramă // Valorile constituționale – factori ai stabilității regimului democratic : Conf. intern., 22-23 iul. 2009. – Ch., 2010. – P. 206-210.

2011

76. Aramă, Elena. *Reflecții asupra corelației drept – temporalitate* / Elena Aramă // Creșterea impactului cercetării și dezvoltarea capacității de inovare : Conf. șt. cu participare intern., 21-22 sept. 2011 : Științe sociale. – Ch., 2011. – Vol. 1. – P. 74-77.

2012

77. Aramă, Elena. *Problema aplicării izvoarelor de drept național în Basarabia anexată* / Elena Aramă // Basarabia după 200 de ani : Conf. intern., 12 mai 2012. – Iași, 2012. – P. 255-269.

2013

78. Aramă, Elena. *Funcționalitatea sistemului juridic și încercări de valorificare a comunicării* / Elena Aramă, Valentina Coptileț // The 37th Annual Congress of the American Romanian Academy of Arts and Sciences (ARA). – Ch., 2013. – P. 62-65.

79. Aramă, Elena. *Organizarea judecătorească în Basarabia după unirea din 1918* / Elena Aramă, Valentina Coptileț // The 37th Annual Congress of the American Romanian Academy of Arts and Sciences (ARA). – Ch., 2013. – P. 59-61.

2014

80. Aramă, Elena. *Criza dreptului – provocare permanentă a doctrinei juridice* / Elena Aramă // Provocările societății contemporane. Protecția datelor cu caracter personal – o nouă provocare? : Materialele conf. șt., 28 ian. 2014. – Ch., 2014. – P. 28-38.

81. Aramă, Elena. *Legile locale și obiceiurile din Basarabia în interpretarea instanțelor judiciare ale Imperiului Rus (cazul protimisisului)* / Elena Aramă // Basarabia – 1812: Problemă națională, implicații internaționale / coord. : Gheorghe Cliveti, Gheorghe Cojocaru. – București, 2014. – P. 690-700.

2015

82. Aramă, Elena. *Curțile Constituționale și Curtea Europeană a Drepturilor Omului: necesitatea dialogului* / Elena Aramă // Interacțiunea dreptului intern cu dreptul internațional: provocări și soluții : Conf. șt. intern., 14 noiem. 2014 : Culeg. comunic. – Ch., 2015. – Vol. 2. – P. 35-41.

2018

83. Aramă, Elena. *Constituționalizarea ordinii juridice: identificarea problemelor* / Elena Aramă // Integrare prin cercetare și inovare : Conf. șt. naț. cu participare intern., 8-9 noiem. 2018 : Științe juridice : Rez. ale comunic. – Ch., 2018. – P. 192-196.

84. Aramă, Elena. *Democrația între politic, juridic și moral = Democracy between political, legal and moral* / Elena Aramă // Redimensionarea

valorilor democratice în condițiile societății informaționale / coord. : Rodica Ciobanu, Veronica Mocanu. – Ch., 2018. – P. 145-154.

85. Aramă, Elena. *Deznaționalizarea și arhaizarea spațiului juridic basarabean sub dominația țaristă* [Video] / Elena Aramă // Revenirea Basarabiei în spațiul juridic românesc [Video] : Conf. șt. intern., 22-23 mar. 2018. – Ch., 2018. – Durata comunic.: 1:41:28-1:55:17. – Durata conf.: 4:22:54. – (IDSI; YouTube). – URL: https://www.youtube.com/watch?v=D_IFt3gW8-Q.

86. Aramă, Elena. *Încercări de reorganizare a justiției basarabene la începutul anului 1918* / Elena Aramă // Dreptul românesc la 100 de ani de la Marea Unire : Conf. naț., 22-23 noiem. 2018 : Progr., rez. prezentărilor. – București, 2018. – P. 34.

87. Aramă, Elena. *Proiectul Savenko de reorganizare a justiției basarabene* / Elena Aramă, Oxana Chisari-Lungu // Revenirea Basarabiei în spațiul juridic românesc : Conf. șt. intern., 21-25 mar. 2018. – Ch., 2018.

2019

88. Aramă, Elena. *Interpretarea juridică: de la elemente juridice și politice la bun simț = Legal interpretation: from juridical and political elements to common sense* / Elena Aramă // Statul, securitatea și drepturile omului în condițiile societății informaționale = State, security and human rights in condition of information society : Materialele conf. șt.-practice intern., [13-14 dec. 2018]. – Ch., 2019. – P. 41-47.

89. Aramă, Elena. *Pledoarie în favoarea bunului simț în domeniul juridic și politic* / Elena Aramă // Statul și dreptul între tradiție și modernitate : Conf. șt. naț. cu participare intern., 28 mar. 2019. – Ch., 2019. – P. 14-19.

2020

90. Aramă, Elena. *Cunoștințele teoretice și evitarea interpretărilor defectuoase, contrare Constituției = Theoritical knowledge and avoidance misinterpretations, contrary to the Constitution* / Elena Aramă // Realități și perspective al învățământului juridic național : Conf. șt. naț. cu participare intern., 1-2 oct. 2019 : Culeg. comunic. – Ch., 2020. – Vol. 1. – P. 30-35.

91. Aramă, Elena. *Încercări de reorganizare a justiției basarabene la începutul anului 1918* / Elena Aramă, Oxana Chisari-Lungu // Dreptul românesc la 100 de ani de la Marea Unire, 21-25 noiem. 2018. – București, 2020. – P. 127-139.

92. Aramă, Elena. *Reflecții asupra tehnicii juridice în lumina jurisprudenței constituționale = Reflections on legal techniques in the light of constitutional jurisprudence* / Elena Aramă, Oleg Chicu // Realități și perspective al învățământului juridic național : Conf. șt. naț. cu participare intern., 1-2 oct. 2019 : Culeg. comunic. – Ch., 2020. – Vol. 1. – P. 41-55.

93. Aramă, Elena. *Teleeducația juridică: învățăminte din timpul pandemiei* / Elena Aramă // Integrare prin cercetare și inovare : conf. șt. naț. cu participare intern., 10-11 noiem. 2020 : Științe juridice și economice : Rez. comunic. – Ch., 2020. – Vol. 1. – P. 214-218.

2021

94. Aramă, Elena. *Anatomia unui entuziasm doctrinal devenit disperare națională* / Elena Aramă, Rodica Ciobanu // The Rule of Law – From its Origins to the Present : The IVR – pre World Congress Intern. Conf., 9-11. sept. 2021 : abstr. – București, 2021.

    The Rule of Law from its Origins to the Present. IVR pre-World Congress International Conference Bucarest, September 9-11 2021. București: Pro Universitaria, 2022, p. 235-246. ISBN 978-606-26-1591-8.

95. Aramă, Elena. *Excepția de neconstituționalitate între incertitudini și încercări de clarificare = The exception of unconstitutionality between uncertainties and attempts of clarification* / Elena Aramă, Oleg Chicu // Statul, securitatea și drepturile omului în era digitală : Materialele conf. șt.-practice cu participare intern., [10-11 dec. 2020]. – Ch., 2021. – P. 62-73.

96. Aramă, Elena. *Independența fără responsabilitate este incompatibilă cu democrația constituțională* / Elena Aramă // Integrare prin cercetare și inovare : Conf. șt. naț. cu participare intern., 10-11 noiem. 2021 : Științe juridice și economice. – Ch., 2021. – P. 121-124.

97. Aramă, Elena. *Revendicarea drepturilor social-economice în contextul jurisprudenței constituționale = Claiming social and economic rights in the context of constitutional jurisprudence* / Elena Aramă // Contextul multidimensional actual al guvernării și drepturilor omului în Republica Moldova : [monogr. colectivă]. – Ch., 2021. – P. 54-73.

98. Aramă, Elena. *Un caz istoric de interdicție a simulației: Sobornicescul Hrisov din 1785* / Elena Aramă, Rodica Ciobanu // Aparența în drept. – București, 2021. – T. 2. – P. 803-810.

99. Ciobanu, Rodica. *Fundamentele guvernării și drepturilor omului în contextul social-juridic actual al Republicii Moldova (în loc de întroducere) = Governance and human rights frameworks in the current social and legal context of the Republic of Moldova (instead of introduction)* / Rodica Ciobanu, Elena Aramă // Contextul multidimensional actual al guvernării și drepturilor omului în Republica Moldova : [monogr. colectivă]. – Ch., 2021. – P. 4-13.

100. Ciobanu, Rodica. *Transferul de la solidaritatea conceptuală la solidarizarea instituțională în realizarea dreptului* / Rodica Ciobanu, Elena Aramă // Aparența în drept. – București, 2021. – T. 3. – P. 608-623.

2022

101. Aramă, Elena. *The Anatomy of a Doctrinal Enthusiasm Turned into National Despair* / Elena Aramă, Rodica Ciobanu // The Rule of Law – From its Origins to the Present : The IVR – pre World Congress Intern. Conf., 9-11. sept. 2021. – București, 2022. – P. 235-246.

102. Aramă, Elena. *Criza democrației reprezentative și propuneri de depășire* / Elena Aramă // Tranziția spre o bună guvernare și protecție eficientă a drepturilor și libertăților omului. – Ch., 2022. – P. 42-60.

103. Aramă, Elena. *Dimensiuni ale tranziției guvernării spre eficiență și protecție a drepturilor omului* / Elena Aramă, Rodica Ciobanu // Tranziția spre o bună guvernare și protecție eficientă a drepturilor și libertăților omului. – Ch., 2022. – P. 3-14.

104. Aramă, Elena. *Nicolae Steinhardt și subiectul renovării științei juridice = Nicolae Steinhardt and the renewal of science* / Elena Aramă // Integrare prin cercetare și inovare : conf. șt. naț. cu participare

intern., dedicată Zilei intern. a Științei pentru Pace și Dezvoltare, 10-11 noiem. 2022 : Științe juridice și economice. – Ch., 2022 – P. 87-90.

105. Aramă, Elena. *Revalorizarea solidarității la început de secole (XX și XXI) = Revaluation of solidarity at the beginning of centuries (XX and XXI)* / Elena Aramă // Statul, securitatea și drepturile omului în era digitală = State, security and human rights in digital era : Materialele conf. șt.-practice intern., [8-9 dec. 2021]. – Ch., 2022. – P. 54-59.

106. Aramă, Elena. *Tendințe de standardizare în drept* / Elena Aramă // European integration through the strengthening of education, research, innovations in eastern partnership countries : Intern. Sci. Conf., Second ed. : Conf. Proc. – Ch., 2022. – P. 126-130.

2023

107. Aramă, Elena. *Autoritatea dreptului între critică și neutralitate axiologică* / Elena Aramă, Rodica Ciobanu // In honorem Corneliu Bîrsan. Ius est ars boni et aequi. – București, 2023. – Vol. 3. – P. 35-58.

108. Aramă, Elena. *Continuitatea tradiției constituționale românești de control al constituționalității legilor* / Elena Aramă // 100 de ani de la adoptarea Constituției României de la 1923. Evoluții, context și perspective europene în România și Republica Moldova : (materiale ale conf. naț. cu participare intern.), 24 mar. 2023. – Ch., 2023. – P. 98-106.

109. Aramă, Elena. *De la interacțiuni comunicaționale interprofesionale spre definirea mecanismelor de protecție juridică a persoanei* / Elena Aramă, Rodica Ciobanu // Fațete ale consolidării mecanismelor de guvernare axate pe protecția drepturilor omului. – Ch., 2023. – P. 5-18.

110. Aramă, Elena. *Dimensiunea istorică întru elucidarea conceptului dreptului* / Elena Aramă // Drepturile persoanei în lumina jurisprudenței naționale : În honorem profesor Andrei Smochină. – Ch., 2023. – P. 184-191.

111. Aramă, Elena. *Experiența constituțională franceză privind compatibilitatea legilor cu Constituția* / Elena Aramă // Patrimoniul

de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine = Heritage of yesterday – contribution to the development of a sustainable society of tomorrow : Conf. șt. intern., Iași, Chișinău, Lviv, ed. a 7-a, 9-10 febr. 2023 : Progr. și tez. comunic. – Ch., 2023. – P. 53-54.

112. Aramă, Elena. *Formula echilibrului dintre persoană și mediu: De la probleme la soluții* / Elena Aramă, Rodica Ciobanu // Conjuncția instituțional-individuală în asigurarea eficienței guvernării și protecției drepturilor omului. – Ch., 2023. – P. 3-18.

113. Aramă, Elena. *O privire retrospectivă asupra crizei dreptului* / Elena Aramă // Criza dreptului între aspirații democratice și repere axiologice [in] existente. – Ch., 2023. – P. 82-114.

114. Aramă, Elena. *Protecția drepturilor omului prin intermediul excepției de neconstituționalitate. Abordare comparativă* / Elena Aramă // Fațete ale consolidării mecanismelor de guvernare axate pe protecția drepturilor omului. – Ch., 2023. – P. 164-201.

115. Aramă, Elena. *Protecția mediului sau dezvoltarea economică – o falsă dilemă? = Environmental protection or economic development – a false dilemma?* / Elena Aramă, Ion Jecev // Asigurarea dreptului la un mediu sănătos și provocările tranziției spre UE : Materialele Conf. șt. naț. cu participare intern., [12 mai 2023]. – Ch., 2023. – P. 8-22.

116. Aramă, Elena. *Reactualizarea solidarității și a derivatelor sale în condițiile de asigurare a coeziunii sociale și a drepturilor omului = Updating solidarity and its derivatives in conditions of ensuring social cohesion and human rights* / Elena Aramă // Conjuncția instituțional-individual în asigurarea eficienței guvernării și protecției drepturilor omului. – Ch., 2023. – P. 87-114.

117. Aramă, Elena. *Tradiții ecologice în vechiul drept românesc* / Elena Aramă, Valentina Coptileț // Conjuncția instituțional-individuală în asigurarea eficienței guvernării și protecției drepturilor omului. – Ch., 2023. – P. 283-291.

118. Aramă, Elena. *Unele considerente privind interacțiunea Curții Constituționale cu Parlamentul* / Elena Aramă // Integrare prin

cercetare și inovare : conf. șt. naț. cu participare intern., dedicată Zilei internaționale a Științei pentru Pace și Dezvoltare, 9-10 noiem. 2023 : Științe juridice și economice. – Ch., 2023 – P. 122-125.

Articole în reviste științifice

1975

119. Телеуца, Е. С. *К вопросу о крепостном праве в Молдавии в XVII в.*/ Е. С. Телеуца // Вестник Московского ун-та. Сер. 11 : Право. – 1975. – Nr 3. – P. 69-75.

1976

120. Телеуца, Е. С. *Правовое положение Молдавии в системе Оттоманской империи (XVI-XVII вв.)* / Е. С. Телеуца // Вестник Московского ун-та. Сер. 11 : Право. – 1976. – Nr 1. – P. 71-76.

1983

121. Aramă, Elena. *Congresele Sovietelor din întreaga Moldovă (1925–1936)* / Elena Aramă. // Tribuna. – 1983. – Nr 7. – P. 42-44. – Text în grafie chirilică. – Idem în l. rusă

122. Арамэ, Елена. *В. И. Ленин и вопрос о типе государства в России до февральской буржуазно-демократической революции* / Елена Арамэ // Изв. Акад. наук МССР. Сер. обществ. наук. – 1984. – Nr 2. – P. 62-65 ; Nr 3. – P. 27-29.

1985

123. Aramă, Elena. *Îndeplinind voința poporului (60 de ani de la adoptarea primei Constituții a Moldovei Sovietice)* / Elena Aramă // Tribuna. – 1985. – Nr 8. – P. 27-29. – Text în grafie chirilică. – Idem în l. rusă.

1991

124. Aramă, Elena. *Rădăcinile legilor noastre: Din istoria dreptului Moldovei* / Elena Aramă // Legea și viața. – 1991. – Nr 11/12. – P. 11-12. – Idem. în l. rusă.

125. Aramă, Elena. Și azi Patri*a are nevoie de el: M. Kogălniceanu – autor al proiectului de Constituție din 1848* / Elena Aramă // Legea și viața. – 1991. – Nr 9. – P. 42-44. – Idem. în l. rusă.

126. Aramă, Elena. *Unele considerații privind dreptul penal moldovenesc (sec. Al XV-lea – mijlocul sec. al XVIII-lea)* / Elena Aramă // Cugetul : Rev. de Istorie și Cultură. – 1991. – Nr 2. – P. 24-29. – Idem. în l. rusă.

127. Арамэ, Е. С. *Законодательная политика молдавских господарей в области уголовного права в XVI–XVII вв.* / Е. С. Арамэ // Revista de Istorie a Moldovei. – 1991. – Nr 4. – P. 27-30.

1992

128. Aramă, Elena. *Biserica în orânduirea de stat a Moldovei: (Finele sec. XVI și începutul sec. XX)* / Elena Aramă // Legea și viața. – 1992. – Nr 4. – P. 60-62. – Idem. în l. rusă.

129. Aramă, Elena. *Dreptul de proprietate în Moldova medievală* / Elena Aramă // Legea și viața. – 1992. – Nr 6. – P. 40-42. – Idem. în l. rusă.

130. Aramă, Elena. *Moștenitorii, căsătoria și familia (sec. XV – inc. sec. XVI): Din istoria dreptului in Moldova* / Elena Aramă // Legea și viața. – 1992. – Nr 8. – P. 52-54. – Idem. în l. rusă.

131. Aramă, Elena. *Tratatele internaționale ale Moldovei medievale : sec. XIV – înc. sec. XVI* / Elena Aramă // Legea și viața. – 1992. – Nr 2. – P. 35-36. – Idem. în l. rusă.

1993

132. Aramă, Elena. *Înăsprirea politicii penale în Moldova secol. al XVII-lea* / Elena Aramă // Legea și viața. – 1993. – Nr 5. – P. 38-43. – Idem. în l. rusă.

133. Aramă, Elena. *Să nu pedepsim nevinovatul* : [din istoria dreptului În Moldova, sec. XV–XVIII] / Elena Aramă // Legea și viața. – 1993. – Nr 5. – P. 40-42. – Idem. în l. rusă.

1994

134. Aramă, Elena. *Din istoria administrației publice în Moldova medievală (1)* / Elena Aramă // Administrarea publică. – 1994. – Nr. 3. – P. 29-34.

135. Aramă, Elena. *Din istoria administrației publice în Moldova medievală (2)* / Elena Aramă // Administrarea publică. – 1994. – Nr. 4. – P. 34-39.

136. Aramă, Elena. *Încă o dată despre recepția dreptului bizantin în Moldova medievală (sec. XV – mijlocul sec. XVII)* / Elena Aramă // Revista de filozofie și drept. –1994. – Nr 3. – P. 29-35.

1995

137. Aramă, Elena. *Din istoria administrației publice în Moldova medievală (3)* / Elena Aramă // Administrarea publică. – 1995. – Nr. 1. – P. 35-40.

1997

138. Aramă, Elena. *Cadrul legislativ și protecția eficientă a drepturilor omului* / Elena Aramă // Bul. Asociației tinerilor juriști. – 1997. – Nr. 3. – P. 5-14.

139. Aramă, Elena. *Considerații privind contenciosul administrativ* / Elena Aramă // Legea și viața. – 1997. – Nr 7. – P. 10-12. – Idem. în l. rusă.

140. Aramă, Elena. *Supremația constituției și controlul constituționalității legilor* / Elena Aramă // Administrarea publică. – 1997. – Nr 3. – P. 25-34.

1998

141. Aramă, Elena. *Controlul constituționalității actelor normative – element necesar al statului de drept* / Elena Aramă // Analele șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Ser. Științe socio-umane. – 1998. – Vol. 1. – P. 196-201.

142. Aramă, Elena. *Din istoria dreptului românesc. Cartea românească de învățătură* / Elena Aramă // Bul. Asociației tinerilor juriști. – 1998. – Nr 2. – P. 27-35.

143. Aramă, Elena. *Din istoria dreptului românesc. Legiuirea Caragea (1)* / Elena Aramă // Bul. Asociației tinerilor juriști. – 1998. – Nr 7. – P. 35-55.

144. Aramă, Elena. *Din istoria dreptului românesc. Legiuirea Caragea (2)* / Elena Aramă // Bul. Asociației tinerilor juriști. – 1998. – Nr 8. – P. 24-34.

145. Aramă, Elena. *Din istoria dreptului românesc. Sintagma lui Matei Vlastares* / Elena Aramă // Bul. Asociației tinerilor juriști. – 1998. – Nr 1. – P. 50-56.

146. Aramă, Elena. *Din istoria dreptului românesc. Sobornicescul Hrisov* / Elena Aramă // Bul. Asociației tinerilor juriști. – 1998. – Nr. 4. – P. 42-56.

147. Aramă, Elena. *Originea și natura adunărilor de stări în Evul Mediu românesc (probleme teoriei și istoriei statului și a dreptului RM)* / Elena Aramă // Analele șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Științe juridice. Ser. nouă. – 1998. – Nr 1 : Știința juridică și legislația Republicii Moldova: istoricul, realitățile, concepțiile și perspectivele realizării. – P. 3-9.

148. Aramă, Elena. *Problemele teoriei și istoriei statului și a dreptului Republicii Moldova* / Elena Aramă // Analele șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Științe juridice. – 1998. – Nr 1. – P. 3-9.

1999

149. Aramă, Elena. *Contribuția Curții Constituționale a Republicii Moldova la realizarea principiului separării puterilor în stat* / Elena Aramă // Bul. Asociației tinerilor juriști. – 1999. – Nr 2. – P. 28-35.

150. Aramă, Elena. *Controlul prealabil de constituționalitate a legilor: istorie și actualitate* / Elena Aramă // Analele șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Științe juridice. – 1999. – Nr 3. – P. 13-18.

151. Aramă, Elena. *Integrarea activității de interpretare a Constituției de către Curtea Constituțională în procesul edificării statului de drept în Republica Moldova* / Elena Aramă // Anale șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Ser. Științe socio-umane. – 1999. – P. 17-21.

152. Aramă, Elena. *Obiceiurile juridice ale strămoșilor noștri: (File din istorie)* / Elena Aramă // Legea și viața. – 1999. – Nr 4. – P. 4-7. – Idem. în l. rusă.

2000

153. Aramă, Elena. *Interpretarea dreptului de proprietate – contribuții interbelice* / Elena Aramă // Analele șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Facultatea de Drept. Ser. nouă. – 2000. – Nr 1. – P. 4-9.

154. Aramă, Elena. *Legea contenciosului administrativ: o pretenție exagerată sau o necesitate?* / Elena Aramă // Analele șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Ser. Științe socio-umane. – 2000. – Vol. 1. – P. 244-247.

2001

155. Aramă, Elena. *Acțiunea legii în timp și drepturile subiective* / Elena Aramă // Analele șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Ser. Științe socioumane. – 2001. – Nr 1. – P. 11-15.

156. Aramă, Elena. *Probleme teoretico-practice ale interpretării dreptului* / Elena Aramă // Analele șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Facultatea de Drept. Ser. nouă. – 2001. – Nr 4. – P. 3-12.

157. Aramă, Elena. *Reflecții asupra principiului neretroactivității actelor normativ-juridice* / Elena Aramă, A. Negru // Revista Națională de Drept. – 2001. – Nr 3. – P. 4-6.

158. Aramă, Elena. *Retroactivitatea legii și drepturile subiective* / Elena Aramă // Analele șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Ser. Științe socioumane. – 2001. – Nr 3. – P. 11-16.

2002

159. Aramă, Elena. *Unele reflecții privind constituirea ramurii dreptului probator* / Elena Aramă // Analele șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Facultatea de Drept. Ser. nouă. – 2002. – Nr 5. – P. 55-60.

2003

160. Aramă, Elena. *Din nou despre puterea discreționară a judecătorului* / Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2003. – Nr 10. – P. 15-17.

161. Aramă, Elena. *Interpretarea umanitară a dreptului de către Curtea Constituțională (motive extrinseci și intrinseci de neconstutuționalitate)* / Elena Aramă // Justiția Constituțională = Конституционное правосудие. – 2003. – Nr 3. – P. 14-17.

162. Aramă, Elena. *Statul de drept și puterea discreționară a judecătorului* / Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2003. – Nr 10. – P. 15-17.

2004

163. Aramă, Elena. *500 ani de la trecerea în eternitate a lui Ștefan cel Mare – ilustru șef de stat, legiuitor și judecător* / Elena Aramă // Dreptul. – 2004. – Nr 9. – P. 6-7.

164. Aramă, Elena. *500 de ani de la trecerea în eternitate a lui Ștefan cel Mare și Sfânt – ilustru șef de stat,legiuitor și judecător* / Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2004. – Nr 5. – P. 4-9.

165. Aramă, Elena. *Constituția și valorile sociale* / Elena Aramă // Justiția Constituțională = Конституционное правосудие. – 2004. – Nr 2. – P. 25-27.

166. Aramă, Elena. *Organizarea judecătorească a Basarabiei după unirea din 1918 și unificarea acesteia cu cea din Vechiul Regat* / Elena Aramă, Mihai Tașcă // Analele șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Științe socioumanistice. – 2004. – Vol. 1. – P. 8-16.

167. Aramă, Elena. *Unificarea organizării judecătorești din Basarabia cu cea din Vechiul Regat* / Elena Aramă // Analele șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Ser. Științe socioumanistice. – 2004. – P. 14-22.

168. Арамэ, Елена. *Штефан чел Маре – выдающийся государственный деятель, законотворец и судья* / Елена Арамэ // Право. – 2004. – Nr 9. – P. 6-7.

2005

169. Aramă, Elena. *Aspecte doctrinare ale interpretării dreptului* / Elena Aramă, Iuliana Savu // Revista Națională de Drept. – 2005. – Nr. 8. – P. 2-9.

170. Aramă, Elena. *Reflecții privind tehnica juridică cu referire specială la standarde* / Elena Aramă // Analele șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Științe socioumanistice. – 2005. – Vol. 1. – P. 11-16.

171. Aramă, Elena. *Supremația Constituției și unificarea ordinii juridice (segmente ale experienței franceze)* / Elena Aramă // Justiția Constituțională în Republica Moldova. – 2005. – Nr 4. – P. 27-30.

2006

172. Aramă, Elena. *Abordări teoretice ale standardelor în drept* / Elena Aramă // Dreptul (București). – 2006. – Nr 2. – P. 12-17.

173. Aramă, Elena. *Mecanisme ale pieții vitivinicole europene* / Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2006. – Nr 11. – P. 20-25.

174. Aramă, Elena. *Principiile generale în jurisprudența germană și comunitară* / Elena Aramă // Analele Șt. ale Univ. de Stat din Moldova. Științe socioumanistice. – 2006. – Nr1. – P. 9-12.

175. Aramă, Elena. *Principiile generale și integrarea juridică Europeană* / Elena Aramă // Rapoarte și comunicări la Conferința Internațională a Facultății de Drept a Universității Spiru Haret, Brașov. – Brașov, 2006. – P. 67-71.

176. Aramă, Elena. *Reconsiderarea raporturilor dintre stat, societate, persoană în cadrul tranziției spre o societate democratică* / Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2006. – Nr 12. – P. 14-16.

177. Aramă, Elena. *Reglementarea pieței vitivinicole a Uniunii Europene* / Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2006. – Nr 10. – P. 19-21.

178. Aramă, Elena. *Unele considerații privind standardele în drept* / Elena Aramă // Studii de Drept Românesc (București). – 2006. – Nr 1/2. – P. 51-60.

179. Avornic, Gheorghe. *Unele reflecții privind abordarea axiologică a dreptului* / Gheorghe Avornic, Elena Aramă // Revista Română de Filosofie a Dreptului și Filosofie Socială. – 2006. – Nr 4. – P. 7-14.

2007

180. Aramă, Elena. *Concilierea dreptului de proprietate cu interesul general* / Elena Aramă, George Coca // Revista Națională de Drept. – 2007. – Nr 12. – P. 16-19.

181. Aramă, Elena. *Discuții în jurul dimensiunii temporale a fenomenului juridic* / Elena Aramă, Gheorghe Avornic // Revista Națională de Drept. – 2007. – Nr 1/3. – P. 64-67.

182. Aramă, Elena. *Dreptul de proprietate și interesul general* / Elena Aramă / Lex : Revista consilierilor juridici din armată (București). – 2007. – Nr 4 (12). – P. 19-24.

183. Aramă, Elena. *Funcțiile proporționalității ca metodă a dreptului* / Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2007. – Nr 12. – P. 4-8.

184. Aramă, Elena. *O noțiune complexă necesară jurisprudenței: proporționalitatea* / Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2007. – Nr 10. – P. 11-19.

185. Aramă, Elena. *Politica legislativă și reglementarea rapoturilor juridice de drept penal în Moldova medievală* / Elena Aramă // Revista de Istorie a Moldovei. – 2007. – Nr 4. – P. 30-37.

186. Aramă, Elena. *Problema precedentului în doctrina juridică* / Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2007. – Ed. spec. – P. 15-17.

187. Aramă, Elena. *Tehnici interpretative și probleme de compatibilitate în drept* / Elena Aramă // Revista de studii și cercetări juridice. – 2007. – Nr 3/4. – P. 4-15.

188. Арамэ, Е. С. *Верховенство Конституции и деятельность Конституционного суда Республики Молдова (1995–2000 гг.)* / Е. С. Арамэ // Конституционное и муниципальное право (Москва). – 2007. – Nr 6. – P. 30-34.

2008

189. Aramă, Elena. *Certains aspects du rôle du contrôle de la proportionnalité dans la pratique judiciaire* / Elena Aramă, Avornic Gheorghe // Revista de Teorie și Filosofie a Dreptului (Timișoara). – 2008. – Nr 1. – P. 7-18.

190. Aramă, Elena. *Dreptul de proprietate și interesul general: configurarea unor reguli privind compatibilizarea lor* / Elena Aramă, George Coca // Revista de Drept Public (București). Ser. nouă. – 2008. – An. 14, Nr. 1. – P. 58-63.

191. Aramă, Elena. *Principiul egalității în jurisprudența constituțională franceză* / Elena Aramă // Justiția Constituțională = Конституционное правосудие. – 2008. – Nr 3. – P. 30-31.

192. Aramă, Elena. *Scurt istoric privind apariția și evoluția conceptului de drepturi fundamentale ale omului* / Elena Aram, George Coca / Lex : Revista consilierilor juridici din armată (București). – 2008. – Nr 1 (13). – P. 54-58.

2009

193. Elena Aramă. *Reflecții asupra răspunderii juridice în Evul Mediu* / Elena Aramă, Oleg Chicu // Revista Națională de Drept. – 2009. – Nr 2. – P. 2-7.

194. Elena Aramă. *Reflecții privind sistemul și ordinea juridică* / Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2009. – Nr 10-12. – P. 3-4.

195. Aramă, Elena. *Restrângerea expresă a drepturilor fundamentale de către prevederile constituționale din România și Republica Moldova* / Elena Aramă, George Coca // Studii de Drept Românesc (București). – 2009. – An. 21 (54), Nr 1. – P. 41-46.

2011

196. Aramă, Elena. *Dezvoltări doctrinare și jurisprudențiale privind compatibilitatea dreptului intern cu dreptul Convenției Europene a Drepturilor Omului (cazul dreptului la respectarea vieții private și de familie)* / Elena Aramă, Vladlen Cojocaru // Revista Națională de Drept. – 2011. – Nr 4. – P. 8-12.

2012

197. Aramă, Elena. *Legile locale ale Basarabiei după anexarea la Imperiul Rus* / Elena Aramă // Analele șt. / Univ. de Studii Politice și Econ. Europene „Constantin Stere". – 2012. – Vol. 1. – P. 13-18.

198. Aramă, Elena. *Tangențe ale controlului de constituționalitate și convenționalitate în materia drepturilor omului* [Resursă electronică] / Elena Aramă, Vladlen Cojocaru // Constitutia.md : Centrul de Studii Constituționale și Educație a Drepturilor Omului. – URL: www.constitutia.md/?page_id=758.

2013

199. Aramă, Elena. *Legitimitatea – condiție obligatorie a menținerii puterii de stat* / Elena Aramă, Ion Jecev // Revista Națională de Drept. – 2013. – Nr 4. – P. 2-6.

200. Aramă, Elena. *Tratatul de la Lisabona din perspectiva dreptului constituțional* / Elena Aramă, Maria Popescu // Revista Națională de Drept. – 2013. – Nr 10. – P. 5-8.

201. Aramă, Elena. *Unele considerații privind motivele refuzului Constituției pentru Europa* / Elena Aramă // Analele șt. / Univ. de Studii Politice și Econ. Europene „Constantin Stere". – 2013. – Vol. 2. – P. 19-24.

2014

202. Elena Aramă. *Dezbateri științifice pe marginea subiectului Fundamentelor Dreptului* / Elena Aramă // Analele șt. / Univ. de Studii Politice și Econ. Europene „Constantin Stere". – 2014. – Vol. 2. – P. 40-43.

203. Aramă, Elena. *Spațiul instituțional european post Lisabona în lumina noii paradigme constituționale a Uniunii Europene* / Elena Aramă, Maria Balica-Popescu // Revista Națională de Drept. – 2014. – Nr 8. – P. 2-7.

204. Aramă, Elena. *Tratatul de la Lisabona din perspectiva dreptului constituțional* / Elena Aramă, Maria Popescu // Analele șt. / Univ. de Studii Politice și Econ. Europene „Constantin Stere". – 2014. – Vol. 2. – P. 19-24.

2015

205. Aramă, Elena. *Curțile Constituționale și Curtea Europeană a Drepturilor Omului: necesitatea dialogului* / Elena Aramă // Interacțiunea dreptului intern cu dreptul internațional: provocări și soluții : Culeg. comunic. participanților la conf. șt. intern. – Ch., 2015. – Vol. 2. – P. 35-41.

206. Aramă, Elena. *Principiul neretroactivității legilor și impunerea dreptului sovietic în Basarabia după 28 iunie 1940* / Elena Aramă // Raptul Basarabiei, Nordului Bucovinei și Ținutului Herța din 28 iunie 1940 : (Materialele Conf. șt. intern. „75 de ani de la anexarea de către URSS a Basarabiei, Nordului Bucovinei și Ținutului Herța – 28 iunie 1940", 12-13 iun. 2015). – Ch., 2015. – P. 82-90.

2016

207. Aramă, Elena. *Organizarea judecătorească în timpul dominației otomane* / Elena Aramă, Ion Jecev // Revista Națională de Drept. – 2016. – Nr 10. – P. 2-4.

208. Aramă, Elena. *Organizarea judecătorească* până la dominația otomană / Elena Aramă, Ion Jecev // Revista Națională de Drept. – 2016. – Nr 11. – P. 2-4.

209. Aramă, Elena. *Probleme de organizare judecătorească în Basarabia la finele sec. XIX și începutul sec. XX* / Elena Aramă, Pxana Chisari-Lungu // Revista Institutului Național al Justiției. – 2016. – Nr 1. – P. 56-60.

2017

210. Aramă, Elena. *Mircea I. Manolescu – inițiatorul metodologiei juridice în România* / Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2017. – Nr 12. – P. 3-8.

211. Aramă, Elena. *Statul de drept: între legisprudență și jurisprudență* / Elena Aramă, Ira Sîli // Revista Națională de Drept. – 2017. – Nr 6. – P. 2-8.

2018

212. Aramă, Elena. *Reorganizarea justiției basarabene pe agenda de lucru a Sfatului Țării* / Elena Aramă, Oxana Chisari-Lungu // Studia Universitatis Moldaviae. Ser. Științe Sociale. – 2018. – Nr 8 (118). – P. 14-21.

2020

213. Aramă, Elena. *Atitudinea țarismului față de componenta juridică basarabeană: de la promisiuni generoase la rezultate dezastruoase* / Elena Aramă, Oxana Chisari-Lungu // Studia Universitatis Moldaviae. Ser. Științe Sociale. – 2020. – Nr 8 (138). – P. 17-24.

214. Aramă, Elena. *Dimensiunea axiologică a democrației* [Resursă electronică] / Elena Aramă, Nicoleta Stamati // Juridice Moldova [Site]. – 2020. – 5 febr. – URL: https://juridicemoldova.md/6596/dimensiunea-axiologica-a-democratiei.html.

215. Aramă, Elena. *Valorificarea metodologică a interacțiunii dintre teoria și practica dreptului* / Elena Aramă, Rodica Ciobanu // Convergențe spirituale (Iași). – 2020. – Nr 16/17. – P. 277-287.

2022

216. Ciobanu, Rodica. *The anatomy of a doctrinal enthusiasm turned into national despair* / Rodica Ciobanu, Elena Aramă // Journal of Community Positive Practices. – 2022. – Vol. 22, Nr 3. – P. 83-92.

2023

217. Aramă, Elena. *Nicolae Steinhardt and Leon Duguit face to face after (almost) a century* / Elena Aramă, Natalia Creciun // Cogito. – 2023. – Vol. 15. – P. 99-110.

218. Aramă, Elena. *Unele reflecții metodologice despre cercetarea juridică la etapa doctoratului* / Elena Aramă // Studia Universitatis Moldaviae. Ser. Științe Sociale. – 2023. – Nr 3 (163). – P. 16-21.

Recenzent, coordonator al lucrărilor științifice și didactico-științifice

2003

219. Aramă, Elena. *Recenzie* // Analele Univ. Libere Internaționale din Moldova. Drept. – 2003. – Vol. 4. – P. 123-124. – Rec. la c.: Smochină, A. Istoria universală a statului și dreptului: Epoca Modernă și Contemporană. – Ch. : F.E.-P. „Tipogr. Centrală", 2002. – 295 p.

2006

220. Aramă, Elena. *Prezentare de carte* // Revista Națională de Drept. – 2006. – Nr 10. – P. 2 a cop. – Rec. la c.: Smochină, A. Istoria universală a Statului și Dreptului. – Ch. : Bons Offices, 2006. – 552 p.

221. Smochină, Andrei. *Istoria Universală a Statului și Dreptului* / Andrei Smochină ; ref. șt. : Elena Aramă.– Ch. : Bons Offices, 2006. – 552 p. – ISBN 978-9975-9757-2-0.

2007

222. Coca, N. George. *Unele considerații despre esența dreptului din perspectiva conceptelor de interes juridic, voința juridică, libertate și drepturile fundamentale ale omului (T. Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau)* / N. George Coca ; recenzent : Elena Arama // Revista Națională de Drept. – 2007. – Nr 6. – P. 73-76.

223. Mîrza, Daniela. *Rolul prezumției în cadrul răspunderii pentru fapta altei persoane* / Daniela Mîrza ; recenzent : Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2007. – Nr 6. – P. 62-67.

2008

224. Balica (Popescu), Maria. *Uniunea Europeană: De la proiect al precursorilor la program și realitate politică* / Maria Balica (Popescu) ; recenzent : Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2008. – Nr 1. – P. 72-76.

2009

225. *Stere în luptă pentru drepturile omului: Concepția drepturilor și libertăților omului în opera juridică a lui Constantin Stere* / Raisa Grecu ; red. șt.: Gh. Avornic ; recenzenți șt. : E. Aramă, V. Coptileț. – Ch. : Universul, 2009. – 252 p. – ISBN 978-9975-47-034-6.

226. Avornic, Gheorghe. *Tratat de teoria generală a statului și dreptului*. Vol. 1 / Gheorghe Avornic ; recenzenți : Elena Aramă, Boris Negru, Ioan Humă [et al.]. – Ch. : USM, 2009. – 460 p. – ISBN 9975-70-370-4.

2010

227. Avornic, Gheorghe. *Tratat de teoria generală a statului și dreptului*. Vol. 2 / Gheorghe Avornic ; recenzenți : Elena Aramă, Negru Boris, Humă Ioan [et al.]. – Ch. : USM, 2010. – 580 p. – ISBN 978-9975-78-865-6.

228. Poalelungi, Oleg. *Actul normativ-juridic – principalul izvor al sistemului de drept Romano-German* / Oleg Poalelungi, Parascovia Poalelungi ; recenzent : Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2010. – Nr 9-10. – P. 63-70.

2011

229. Macari, Lilian. *Cercetări istorice privind comisia rogatorie*. Pt. I / Lilian Macari ; recenzenți : Mihail Gheorghiță, Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2011. – Nr 12. – P. 31-35.

2012

230. Macari, Lilian. *Cercetări istorice privind comisia rogatorie*. Pt. II / Lilian Macari ; recenzenți : Mihail Gheorghiță, Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2012. – Nr 1. – P. 40-44.

2013

231. *In honorem Andrei Smochină* : Studii de drept național / coord. : Silvia Goriuc, Mihai Tașcă ; ref. : Elena Aramă, Victor Popa, Valeriu Cușnir ; Acad. de Științe a Moldovei, Inst. de Istorie, Stat și Drept. – Ch. : [S. n.], 2013. – 392 p. – ISBN 978-9975-4078-9-2.

232. Jecev, Ion. *Unitatea puterii de stat: controverse și realități* / Ion Jecev ; recenzent : Elena Aramă // Revista Națională de Drept. – 2013. – Nr 4. – P. 31-36.

233. Smochină, Andrei. *Istoria universală a Statului și Dreptului* / Andrei Smochină ; ref. șt. : Elena Aramă ; red. : Adriana Nazarciuc. – Ed. a 3-a. – Ch. : [S. n.], 2013. – 552 p. – ISBN 978-9975-53-247-1.

2014

234. *„Operațiunea Română" din RASS Moldovenească în Marea Teroare stalinistă: 1937–1938* / lucr. îngrijită de Mihai Tașcă ; coord. : Vasile Șoimaru ; trad. : Vlad Pohilă, Mihai Tașcă ; recenzenți : Elena Aramă, Andrei Smochină, Ion Șișcanu, Ilie Popa ; Acad. de Științe a Moldovei [et al.]. – Ch. : Balacron; Serebia, 2014. – 943 p. – ISBN 978-9975-4374-1-7. – ISBN 978-9975-3003-0-8.

2016

235. *Ton Basilicon Biblia = Basilicon Libri LX. Tomus I-VII.* [Vol.] 1/1 / coord. : Cătălin Bordeianu ; col. red. : Gheorghe Avornic, Elena Aramă, Valentina Coptileț [et al.]. – Ed. anastasică după ed. princeps din 1647. – Iași : Vasiliana'98, 2016. – 300 p. – ISBN 978-973-116-488-5.

236. *Ton Basilicon Biblia = Basilicon Libri LX. Tomus I-VII.* [Vol.] 1/2 / coord. : Cătălin Bordeianu ; col. red. : Gheorghe Avornic, Elena Aramă, Valentina Coptileț [et al.]. – Ed. anastasică după ed. princeps din 1647. – Iași : Vasiliana'98, 2016. – 361 p. – ISBN 978-973-116-489-2.

237. *Ton Basilicon Biblia = Basilicon Libri LX. Tomus I-VII.* [Vol.] 1/3 / coord. : Cătălin Bordeianu ; col. red. : Gheorghe Avornic, Elena Aramă, Valentina Coptileț [et al.]. – Ed. anastasică după ed. princeps din 1647. – Iași : Vasiliana'98, 2016. – 243 p. – ISBN 978-973-116-490-8.

238. *Ton Basilicon Biblia = Basilicon Libri LX. Tomus I-VII.* [Vol.] 2/1 / coord. : Cătălin Bordeianu ; col. red. : Gheorghe Avornic, Elena Aramă, Valentina Coptileț [et al.]. – Ed. anastasică după ed. princeps din 1647. – Iași : Vasiliana'98, 2016. – 340 p. – ISBN 978-973-116-491-5.

239. *Ton Basilicon Biblia = Basilicon Libri LX. Tomus I-VII.* [Vol.] 2/2 / coord. : Cătălin Bordeianu ; col. red. : Gheorghe Avornic, Elena Aramă, Valentina Coptileț [et al.]. – Ed. anastasică după ed. princeps din 1647. – Iași : Vasiliana'98, 2016. – 348 p. – ISBN 978-973-116-492-2.

2017

240. *Basarabia în „Colecția completă a legilor Imperiului Rus".* Vol. 1. Documente extrase din colecția I : (1649–1825) / lucr. îngr. de Mihai Taşcă, Igor Ojog, Igor Șarov ; red. : Ion Gumenâi ; recenzenți : Elena Aramă [et. al.] ; Acad. de Științe a Moldovei, Inst. de Cercetări Juridice și Politice, Univ. de Stat din Moldova, Fac. de Istorie și Filosofie. – Ch. : Cartdidact, 2017. – 784 p. – ISBN 978-9975-4206-6-2.

2018

241. *Basarabia în „Colecția completă a legilor Imperiului Rus".* Vol. 2. Documente extrase din colecția II : (1828–1838) / lucr. îngr. de Mihai Taşcă, Igor Ojog, Igor Șarov ; red. : Ion Gumenâi ; recenzenți : Elena Aramă [et. al.]. – Ch. : Cartdidact, 2018. – 594 p. – ISBN 978-9975-3254-0-0.

242. *Basarabia în „Colecția completă a legilor Imperiului Rus".* Vol. 3. Documente extrase din colecția II : (1839–1855) / lucr. îngr. de Mihai Taşcă, Igor Ojog, Igor Șarov ; red. : Ion Gumenâi ; recenzenți : Elena Aramă [et. al.]. – Ch. : Cartdidact, 2018. – 606 p. – ISBN 978-9975-3254-6-2.

2020

243. Ciobanu, Rodica. *Reperele constituirii unei metodologii interdisciplinare în drept* / Rodica Ciobanu ; red. șt. : Aramă Elena. – Ch. : [S. n.], 2020. – 344 p. – ISBN 978-9975-3462-3-8.

2021

244. Aramă, Elena. *Recenzie la lucrarea Studiu integrat asupra guvernării și drepturilor omului în Republica Moldova (20 c.a.), Chisinau 2021, ISBN 978-9975-87-889-0 autori: Ciobanu Rodica, Iordanov Rodica, Mocanu Veronica, Roșca Mariana* / Elena Aramă // Revista de Filosofie, Sociologie și Științe Politice. – 2021. – Nr 3. – P. 212-214.

245. *Contextul multidimensional actual al guvernării și drepturilor omului în Republica Moldova* : [monografie colectivă] / coord. : Rodica Ciobanu ; (în loc de întroducere) : Rodica Ciobanu, Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2021. – 272 p. – (Drepturile omului). – ISBN 978-9975-3498-3-3.

246. *Statul, securitatea și drepturile omului în era digitală = State, security and human rights in digital era* : Materialele conf. șt.-practice cu participare intern., [10-11 dec. 2020] / coord. : Rodica Ciobanu ; col. red. : Ion Guceac, Elena Aramă, Andrei Negru [et al.] ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2021. – 504 p. – ISBN 978-9975-158-17-6.

247. *Studiu integrat asupra guvernării și drepturilor omului în Republica Moldova* / Rodica Ciobanu, Iordanca-Rodica Iordanov, Veronica Mocanu, Mariana Roșca ; recenzenți șt. : Elena Aramă, Ion Guceac ; Min. Educației și Cercetării al RM, Univ. de Stat din Moldova, Asoc. Obștească „EcoContact". – Ch. : [S. n.], 2021. – 117 p. – ISBN 978-9975-87-889-0.

2022

248. *Cadru consolidat de cercetare a problemelor actuale în știința juridică: interferențe dintre drept și tehnologie* : Materialele conf. șt.-practice, 17 mar. 2022 / coord. : Rodica Ciobanu, Veronica Mocanu ; col. red. : Elena Aramă [et al.] ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : CEP USM, 2022. – 221 p. – ISBN 978-9975-159-88-3.

Conducător științific al tezelor de doctor și doctor habilitat în drept

249. Negru, Andrei. *Independența puterii judecătorești în statul de drept: (Aspect teoretico-normativ)* : autoref. tz. dr. în drept : 12.00.01 / Andrei Negru ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2000. – 25 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 12.93.51 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 19 mai 2000.

250. Coptileț, Valentina. *Instituții de drept public în Basarabia în I jumătatea a secolului al XIX-lea: (aspecte structurale și funcționale)* : autoref. tz. dr. în drept : 12.00.01 / Valentina Coptileț ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2002. – 19 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 12.93.51 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 22 septembrie 2002.

251. Savu, Iuliana. *Interpretarea dreptului: (Aspecte teoretice și practice în statul de drept)* : autoref. tz. dr. în drept : 12.00.01 / Iuliana Savu ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2002. – 20 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 12.93.51 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 22 septembrie 2002.

252. Țuțuianu, Constantin. *Secularizarea averilor mănăstirești la români* : autoref. tz. dr. în drept : 12.00.01 / Constantin Țuțuianu ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2002. – 20 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 12.93.51 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 26 octombrie 2002.

253. Țuțuianu Ion. *Raporturile dintre biserică* și *stat la începuturile României moderne* : autoref. tz. dr. în drept : 12.00.01 / Ion Țuțuianu ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2002. – 20 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 12.93.51 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 26 octombrie 2002.

254. Chirtoacă, Lilia. *Reforma judecătorească din a doua jumătate a secolului al XIX-lea în Basarabia* : autoref. tz. dr. în drept : 12.00.01 / Lilia Chirtoacă ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2003. – 26 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 12.93.51 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 22 noiembrie 2003.

255. Pană, Ondina. *Dreptul probator – ramura nouă de drept* : autoref. tz. dr. în drept : 12.00.01 / Ondina Pană ; cond. șt. : Elena Aramă ; Acad. de Științe a Moldovei, IFSD AȘM. – Ch. : [S. n.], 2003. – 24 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 12.93.51 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 29 octombrie 2003.

256. Cosneanu, Gheorghe. *Evoluția justiției militare în România* : autoref. tz. dr. în șt. juridice : 12.00.01 / Gheorghe Cosneanu ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2005. – 23 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 12.93.51 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 02 iulie 2005.

257. Tașcă, Mihail. *Izvoarele dreptului privat în Basarabia* : autoref. tz. dr. în drept : 12.00.01 / Mihail Tașcă ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. Agrară de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2005. – 23 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 12.93.51 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 1 iulie 2005.

258. Zaharia, Victor. *Accesul la justiție ca principiu al statului de drept* : autoref. tz. dr. în drept : 12.00.01 / Victor Zaharia ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2006. – 19 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 15.12.00.01-01 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 23 decembrie 2006.

259. Părăușanu, Titu. *Instituțiile juridice în procesul de formare a poporului român* : autoref. tz. dr. în drept : 12.00.01 / Titu Părăușanu ; cond. șt. : Elena Aramă ; Acad. de Științe a Moldovei, Inst. de Istorie, stat și drept. – Ch. : [S. n.], 2008. – 23 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 15.12.00.03 din cadrul Institutului de Istorie, Stat și Drept al AȘM pe 25 iulie 2008.

260. Coca, George. *Interesul general și drepturile fundamentale ale omului* : autoref. tz. dr. în drept : 12.00.01 / George Coca ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2009. – 27 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 30.12.00.01-02 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 28 martie 2009.

261. Cojocaru, Vladlen. *Compatibilitatea dreptului național cu dreptul Convenției Europene pentru protecția drepturilor omului și libertăților*

fundamentale : autoref. tz. dr. în drept : 12.00.02 / Vladlen Cojocaru ; cond. șt. : Elena Aramă ; Acad. de Științe a Moldovei, Inst. de Istorie, Stat și Drept. – Ch. : [S. n.], 2011. – 26 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 15.12.00.02 din cadrul Institutului de Istorie, Stat și Drept al AȘM pe 25 noiembrie 2011.

262. Jecev, Ivan. *Natura juridică a puterii de stat la etapa contemporană* : autoref. tz. dr. în drept : 12.00.01 / Ivan Jecev ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2013. – 29 p. Teza a fost susținută în CȘS DH3012.00.01-07 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 04 octombrie 2013.

263. Negru, Andrei. *Consolidarea justiției în statul contemporan democratic (aspecte teoretico-practice)* : autoref. tz. dr. habilitat în drept : 12.00.01 / Andrei Negru ; consultant șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2013. – 46 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 30.12.00.0106 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 30 noiembrie 2013.

264. Popescu, Maria. *Valențe constituționale ale tratatului de reformă a Uniunii Europene* : autoref. tz. dr. în drept : 552.01 / Maria Popescu ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. Liberă Intern. din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2014. – 32 p. Teza a fost susținută în CȘS D 34.552.01-01 din cadrul Universității Libere Internaționale din Moldova pe 29 decembrie 2014.

265. Negru, Alina. *Acțiunea normelor juridice în timp și spațiu* : autoref. tz. dr. în drept : 551.01 / Alina Negru ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2015. – 34 p. Teza a fost susținută în CȘS D30. 551.01-02 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 4 aprilie 2015.

266. Chisari-Lungu, Oxana. *Debutul procesului de modernizare a justiției naționale* : autoref. tz. dr. în drept : 551.01 / Oxana Chisari-Lungu ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2016. – 22 p. Teza a fost susținută în CȘS DH 30551.01-03 din cadrul Universității de Stat din Moldova pe 26 august 2016.

267. Sîli, Ira. *Fundamente teoretice ale calificării juridice* : autoref. tz. dr. în drept : 551.01 / Ira Sîli ; cond. șt. : Elena Aramă ; Univ. de Stat din Moldova. – Ch. : [S. n.], 2019. – 21 p. Teza a fost susținută pe 03 octombrie 2019 în cadrul ședinței Consiliului Științific Specializat D 551.01-96 în cadrul Universității de Stat din Moldova.

Referințe privind activitatea profesorului Elena Aramă

1996

268. Aramă, Elena. *Catedra Teoria și Istoria dreptului* // Istoria Universității de Stat din Moldova, 1946–1996 / Valeriu Cozma. – Ch., 1996. – P. 304-306.

269. Aramă, Elena. *Istoria dreptului în Moldova* / Cercetări în domeniul științelor umanistice la Universitatea de Stat din Moldova (1974–1995) : Contribuții bibliogr. / Ion Madan. – Ch., 1996. – P. 156-158.

2001

270. *Elena Aramă* // Profesorii Universității de Stat din Moldova, (1946–2001) : Dicționar istorico-biografic / Gheorghe Rusnac, Valeriu Cozma. – Ch., 2001. – P. 15.

271. *Elena Aramă* // 100 de femei din Moldova : Enciclopedie / editor : Iurie Colesnic. – Ch., 2001. – P. 25.

2006

272. Președintele Republicii Moldova. *Decret privind conferirea titlului onorific „Om Emerit" doamnei Elena Aramă* : Nr. 813 din 17.10.2006 : [pentru contribuție substanțială la dezvoltarea științei juridice şi la pregătirea specialiştilor de înaltă calificare şi activitate metodico-științifică intensă] // Monitorul Oficial al Rep. Moldova. – 27.10.2006. – Nr 168/169. – Art. Nr. 777.

2009

273. Aramă, Elena. *Catedra Teorie și Istorie a Dreptului* // Facultatea de Drept la 50 de ani / Gheorghe Avornic, Elena Aramă, Valentina Coptileț. – Ch., 2009. – P. 38-46.

274. Aramă, Elena. *„Profesia de jurist este o profesie de prestigiu”* : Interviu cu dna profesor universitar, doctor habilitat în drept Elena Aramă // Dreptul : săptămânal juridic. – 2009. – 13 mar. (Nr 9).

275. *Elena Aramă, doctor habilitat în drept, profesor universitar – Omul săptămânii* // Timpul : Cotidian naț. independent. – 2009. – 6 mar.

276. *Laudatio Elena Aramă, profesor universitar, doctor habilitat în drept* // Dimensiunea științifică și praxiologică a dreptului : Materialele conf. șt. intern. „Contribuții la dezvoltarea doctrinară a dreptului” in honorem Elena Aramă, doctor habilitat în drept, profesor universitar, Om emerit, 14-15 mar. 2009. – Ch., 2009. – P. 10-13.

277. *Lista doctorilor în drept îndrumați de profesorul Elena Aramă* // Dimensiunea științifică și praxiologică a dreptului : Materialele conf. șt. intern. „Contribuții la dezvoltarea doctrinară a dreptului” in honorem Elena Aramă, doctor habilitat în drept, profesor universitar, Om emerit, 14-15 mar. 2009. – Ch., 2009. – P. 21-22.

278. *Lista publicațiilor profesorului universitar, doctor habilitat în drept Elena Aramă* // Dimensiunea științifică și praxiologică a dreptului : Materialele conf. șt. intern. „Contribuții la dezvoltarea doctrinară a dreptului” in honorem Elena Aramă, doctor habilitat în drept, profesor universitar, Om emerit, 14-15 mar. 2009. – Ch., 2009. – P. 14-20.

279. *Primăvara unei vieți depline. (Prilej aniversar)* / Universitatea de Stat din Moldova. – 2009. – 24 mar. (Nr 8).

2011

280. Coptileț, Valentina. *Elena Aramă – profesor universitar, doctor habilitat în drept* / Valentina Coptileț, Mihai Tașcă // Buletin Enciclopedic : Publicație de istoria științei și studii enciclopedice. – 2011. – Nr 1. – P. 81-86.

2014

281. Ciobanu, Maria. *Elena Aramă* : [jurist, specialist în domeniul dreptului, profesor universitar, doctor habilitat în drept] / Maria Ciobanu // Calendar Național 2014 / Bibl. Naț. a Rep. Moldova. – Ch., 2014. – P. 116-117.

282. Coptileţ, Valentina. *Prima femeie profesor universitar, doctor habilitat în drept în Basarabia postbelică* / Valentina Coptileț, Mihai Tașcă // BiblioPolis : Revistă de biblioteconomie, științe ale informării și de cultură. – 2014. – Vol. 51, Nr 1. – P. 134-138.

283. *Traseul unui destin* // Universitatea de Stat din Moldova. – 2014. – 25 mar. (Nr 8).

284. Avornic, Gheorghe. *Elena Aramă la 65 de ani* : Popas jubiliar // Revista Națională de Drept. – 2014. – Nr 4. – Verso cop.

2015

285. Tașcă, Mihai. *Elena Aramă – prima femeie doctor habilitat în drept din Republica Moldova* / Mihai Tașcă // Rev. Institutului Național al Justiției. – 2015. – Nr 4. – P. 61 (verso cop.).

2016

286. *Aramă Elena* // Doctori în drept din Republica Moldova: 1959–2011 : Dicționar enciclopedic / Silvia Antufiev, Mihai Tașcă. – Ch., 2016. – P. 20-25.

2018

287. Baciu, Gheorghe. *Elena Aramă, doctor habilitat în drept, profesor universitar* // Personalități notorii ale neamului / Gheorghe Baciu. – Ch., 2018. – P. 237-239.

2019

288. Aramă, Elena. *Basarabia. 100 de ani de istorie necenzurată* : Interviu cu dna Elena Aramă, doctor habilitat în drept, profesor universitar // Radio România. – 17 febr. 2019.

289. Aramă, Elena. *Doamna profesor care a instruit și educat generații de juriști o viață întreagă* : [interviu] // Revista Institutului Național al Justiției. – 2019. – Nr 1. – P. 2-5.

290. *Elena Aramă* : Biobibliografie / red. : Mihai Tașca. – Ch. : Lexon-Prim, 2019. – 92 p. – ISBN 978-9975-139-81-6.

291. Tofan, Eugenia. *Profesorului universitar Elena Aramă i-a fost conferită Medalia AȘM „Nicolae Milescu-Spătarul”* [Resursă electronică] / Eugenia Tofan // Academia de Științe a Moldovei [Site]. – 2019. – 28 mar. – URL: https://old.asm.md/index.php?go=noutati_detalii &n=8849&new_language=0.

Universitatea de Stat din Moldova
Biblioteca Ştiinţifică (Institut) „Andrei Lupan”

Print: „Blitz Poligraf” S.R.L.